

»KIJEVI CSIRKE«

[Geo]politika a mai Ukrajnában

SZERKESZTETTE: **Fedinec Csilla**

» MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont «

» KALLIGRAM «

Csernicskó István

Deák András

Dobos Balázs

Erőss Ágnes

Fedinec Csilla

Gálik Zoltán

Jeszenszky Géza

Karácsonyi Dávid

Kasianov Georgii

Kovály Katalin

Magyarics Tamás

Mitrovits Miklós

Moser Michael

Pidhrusniy Hrihoriy

Tátrai Patrik

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

KALLIGRAM

»KIJEVI CSIRKE«
(Geo)politika a mai Ukrajnában

» KIJEVI CSIRKE «

(Geo)politika a mai Ukrajnában

SZERKESZTETTE:

Fedinec Csilla

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

KALLIGRAM

Budapest, 2019

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

SZERKESZTETTE:

Fedinec Csilla (MTA TK Kisebbségkutató Intézet)

LEKTORÁLTA:

Halász Iván (MTA TK Jogtudományi Intézet)

Minden jog fenntartva!

© MTA TK, 2019

© Szerzők, Szerkesztő, 2019

ISBN 978-963-468-105-2

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

Georgii Kasianov

A sztereotípiákról:

„Nyugat-Európa”, „Kelet-Európa”, „posztszovjet térség”	13
--	----

Jeszenszky Géza

Az 1991-es magyar–ukrán alapszerződés jelentősége	45
---	----

Magyarics Tamás

A „kijevi csirke”-beszédtől az Euromajdanig.

Az Egyesült Államok Ukrajna-politikája a hidegháborút követő évtizedekben	63
--	----

Gálik Zoltán

Az EU–Ukrajna kapcsolatok és a Társulási Megállapodás értékelése ..	79
---	----

Mitrovits Miklós

Feszült barátság: a lengyel–ukrán kapcsolatok az Euromajdan után ..	92
---	----

Deák András

Egy harmincéves alkalmazkodás története – az ukrán gázipar a függetlenség óta	117
--	-----

*Karácsonyi Dávid – Eröss Ágnes – Tátrai Patrik – Kovály Katalin –
– Hrihorij Pidhrusnyj*

Demográfiai folyamatok és erőforrások Ukrajnában a geopolitikai törésvonalak tükrében	136
--	-----

Michael Moser

A modern ukrán nyelv sztenderdizációja: néhány általános megjegyzés	158
--	-----

Csernicskó István

Az ukrainai többnyelvűség színe és fonákja	172
--	-----

Dobos Balázs

Ukrán kisebbségi önkormányzatiság Magyarországon	237
--	-----

KRONOLÓGIA

Dobos Balázs

A magyarországi ukrán kisebbség, 1988–2018	265
--	-----

Fedinec Csilla

Ukrajna, 1991–2018	281
--------------------------	-----

Előszó

1991. augusztus 1-jén, három héttel azelőtt, hogy Ukrajna kinyilvánította függetlenségét, George H. W. Bush amerikai elnök elhíresült beszédet mondott a kijevi törvényhozásban, amit William Safire, a The New York Times publicistája „kijevi csirke” beszédnek nevezett el. A reálpolitika azt diktálta, hogy Mihail Gorbacsov szovjet elnök hatalma fennmaradjon, másrészt bizonyítani kellett, hogy az amerikaiakat elsősorban elvek és nem pedig érdekek vezérlik a külpolitikában, elkötelezettek a demokrácia, a szabad piacgazdaság, a parlamentarizmus, az emberi és a polgári jogok érvényesítése mellett. A kötetben helyet kapó tanulmányok azt mutatják be, hogy ebből az ellenmondásos helyzetből kiemelkedő ország milyen utat járt be politikai, gazdasági téren, milyen irányba mutatnak a demográfiai tendenciák, hová vezettek a nemzetépítési kísérletek, hogyan alakult a viszony a szomszédokkal, milyen geopolitikai tényezők befolyásolják mind a mai napig az ország Kelet- és Nyugat-Európa közötti pozicionálását.

Ukrajna geopolitikai jelentőségét fizikai méretei és földrajzi elhelyezkedése adja. 2014-ben a Krím-félsziget Oroszország általi annexiójával, Doneck és Luhanszk megyék hozzátvetőlegesen egyharmadának szeparatista ellenőrzés alá kerülésével az országot nagyon jelentős veszteség érte: területének 7%-a, azaz mintegy fél Magyarországnyi terület vált konfliktuszónává. Ukrajna keleti megyéiben ún. hibrid háború zajlik – a klasszikus hadviselés vegyítése az irreguláris fegyveres alakulatok és a kommunikációs hadviselés elemeinek felhasználásával. Az az állam, amelyik hibrid háborút folytat, alkut köt nem állami végrehajtókkal – fegyveresekkel, a helyi lakosság csoportjaival, szervezetekkel, melyekkel a formális kapcsolattartás teljességgel lehetetlen. Ezek a végrehajtók olyasmiket tehetnek meg, amiket maga az állam nem, mert a nemzetközi jog szerint az államot kötik a genfi és a hágai konvenciók, a nemzetközi megállapodások.

Az Európai Unió 2004-ben a tíz új tagállam csatlakozása után gondolta újra külkapcsolati stratégiáját a Nyugat-Balkán, a volt szovjet tagállamok és a mediterrán térség államai irányába. Ukrajna, Moldova, Azerbajdzsán,

Grúzia, Örményország a Keleti Partnerség keretében köthette meg az új típusú megállapodásokat. Ezek a korábbi évtizedekben az EU által kötött Társulási Megállapodásokhoz képest alapvető újdonságokat hoztak a kapcsolatrendszer intézményi, jogi és politikai megközelítésében. A Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodások a korábbi megállapodásokhoz képest sokkal közelebb állnak a tagsági viszonyhoz, mint az egyszerű társulási viszonyhoz. A Szovjetunió összeomlása óta a reálgazdasági teljesítményében stagnáló Ukrajnának kitörési pontot, egyszersmind a modernizáció egy modelljét nyújthatja. Az orosz beavatkozás és a politikai és gazdasági rendszer destabilizációja, az elhúzódó válság ugyanakkor megkérdőjelezi a szerződés alapvető céljainak végrehajthatóságát.

A független Ukrajna szinte állandó gazdasági és politikai válsága a népesség állandósuló kivándorlásához vezetett, amely azonban területileg szelektíven érinti az ország lakosságát. A belső tényezők mellett mind a hagyományos célország, Oroszország, mind a nyugat-európai és a visegrádi országok jelentős húzóerőt fejtenek ki, hogy saját munkaerőpiacukra vonzzák a kulturálisan mindkét nagyrégióhoz közel álló, jól képzett és olcsó ukrán munkaerőt.

A szocialista blokk felbomlása után Közép- és Kelet-Európában az etnikai-nemzeti kisebbségek egyre nagyobb politikai szerepet játszottak. Nemzettársaik háborúkat követő területi változások miatt kerültek kisebbségi helyzetbe. Kisebbségi szempontból mindig is meghatározó volt az anyaországgal való kapcsolatrendszer, a többségi állam részéről pedig az a tény foglal el kiemelkedő helyet, hogy változó mértékben, de a nemzeti kisebbségek létét is eleve biztonságpolitikai kockázatnak tekintik. A politikailag aktív kisebbségek és a központi kormány közötti kapcsolatokat ez a tény politikailag érzékeny bizalmatlansággal terhelheti.

A függetlenség elnyerése óta az ukrán állam nyelvpolitikájának leg hangsúlyosabb törekvése az ukrán államnyelvi státusának megerősítése, az ukrán nyelv használati körének folyamatos bővítése. A szuverenitás első éveiben a többségi nemzet és az ország kisebbségeinek céljai e téren sok tekintetben egybeestek: a Szovjetunió szétesését követően mind az ukránok, mind pedig a románok, a magyarok, a lengyelek, a krími tatárok körében felerősödött a saját kultúra és nyelv iránti figyelem, megjelentek a saját nyelv használati körének kiterjesztésére irányuló igények a korábban privilegizált helyzetű orosz nyelv pozíciójával szemben. Ám miközben az ukrán többség és a kisebbségek helyzete a Szovjetunióban több

szempontból megegyezett, 1991 után a saját nyelv pozícióinak erősítésére irányuló párhuzamos törekvések keresztezik egymást: az ukrán állami nyelvpolitika ahhoz ragaszkodik, hogy mindazokat a funkciókat, melyekkel korábban az orosz nyelv rendelkezett, az ukrán vegye át, a nemzeti kisebbségek viszont minél több nyelvhasználati szintén szeretnék anyanyelvüket használni. Kijev állandó félelme, hogy a nemzeti kisebbségek etnikai és nyelvi reneszánsza a szeparatizmus felerősödését is magával vonhatja.

Ezzel szemben a magyarországi ukrán kisebbséget – újabb hivatalos terminológiával nemzetiséget – többnyire a „mikro-”, a „szórvány-”, a „településhálózattal nem rendelkező” vagy a „települési koncentrációval nem jellemezhető” jelzőkkel illetik, együtt említve a közösséget olyan más csoportokkal, mint a bolgárok, a görögök, a lengyelek, az örmények és a ruszinok. A lehatárolás fő oka politikatörténeti, ugyanis az ukránok, az említett többi népcsoporttal együtt, Magyarország legújabb kori történelmének túlnyomó részében nem tartoztak a hivatalosan elismert közösségek közé. Az ukrán kisebbség önszerveződésének folyamatai egybeestek az egykori szocialista blokk és a Szovjetunió felbomlásának, Ukrajna függetlenné válásának, valamint a demokratizálódás útjára lépett Magyarország tágabb politikatörténeti és kisebbségpolitikai eseményeivel.

A kötet nem törekszik teljes képre, ezt elméletileg sem tehetné, hiszen maga a „történet” nincs befejezve, folyamatosan mozgásban van, állandóan alakul, változik, és ami ma biztos pontnak tűnik, az holnap már talán megkérdőjeleződik, kicsivel később pedig akár feledésbe merül. Színes pillanatképet nyújtunk az olvasónak egy állandóan mozgásban lévő, hatalmas tömege és kiterjedése révén a közvetlen és tágabb környezetére a tömegvonzás törvénye alapján erős gravitációs hatást gyakorló országról, ami önmagában is olyannyira színes, változatos, összetett és bonyolult, hogy bármit mondunk is róla, az mindig csak részigazság lesz. Újra és újra izgalmas kísérlet legalább résnyire betekinteni a dinamikus, lükettető, ezernyi külső és belső hatásnak kitett ország életébe.

A sztereotípiákról: „Nyugat-Európa”, „Kelet-Európa”, „posztszovjet térség”

*Georgii Kasianov**

Az ukrainai történelempolitika szoros összefüggésben van az általános európai politikai, kulturális és társadalmi mozgásokkal. Ennek a kontextusnak a vizsgálata közelebb visz Ukrajna helyének megtalálásához az európai szintén. Az „általános európai kontextus” kifejezés ne legyen megtévesztő – akkor „általános”, amikor azonos irányba mutat (például ideológiai téren), vagy amikor a nemzeti kormányok egyetértésén, illetve a transznacionális, nemzetállami és civil törekvések azonosságán alapszik.

Figyelembe kell venni azt is, hogy 1945 után Európa három „poszt” időszakot élt meg. Az első időszak közvetlenül a világháború utáni, amikor a történelempolitikát a háború emlékezete és következményei befolyásolták elsősorban. A második időszak a kommunizmus bukását követő bő évtized – az 1990-es évek és a 2000-es évek eleje, amikor a háborús emlékezetre ráakódott a kommunista múlttal való szembenézés terhe is. A harmadik poszt-időszak az európai egyesülés 2004–2007 között, amikor a történelemnek és az emlékezetnek az integráció eszközeivé kellett volna válniuk, ám nem egészen így történt. Pillanatnyilag, amikor a jaltai-potsdami rendszer már végérvényesen összeomlott, a migrációs válság és az Európai Uniót feszegető politikai válságok valószínűleg egy új poszt-időszakot nyitnak meg.

* Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia, Ukrajna Története Intézet (Kijev).

A sztereotípiákról

Az ukrán történelempolitika vizsgálatát minden bizonnyal a legelterjedtebb sztereotípiával érdemes kezdeni, amely a kontextus összes elemére befolyással van. A lényege a következő: a „nyugat-európai” társadalmak sikeresen megbirkóztak a nemzeti történelem és a nemzeti öntudat megteremtésének feladatával. Ezeknek a nemzeteknek ezen a téren nincsenek további feladataik, minden a helyére került: a tankönyvekben, a történelmi regényekben, a könyvtárak polcain, a művészetekben, a múzeumokban stb. A múltat kodifikálták a nemzeti narratívák, a jelenben már nem okoznak feszültségeket a múlt eseményei, a „rég” európai nemzetek nem szenvednek „a feldolgozatlan múlt betegségében”.

Ugyanakkor azok a társadalmak és nemzetek, amelyek önmeghatározása, nemzeti identitása még mindig vet fel kérdéseket, a múltat kolonként vonszolják magukkal. Történelmi narratívájuk a folyamatos át gondolás állapotában van, miközben dominál az etnikai-nemzeti narratíva. A történelem és az emlékezet politikai-ideológiai manipulációk terepe, rátelepszene azok a társadalmi csoportok, amelyek a politikai hatalomért küzdenek. Winston Churchill elhíresült mondása a Balkánról, hogy több történelmet termel, mint amit el tud fogyasztani,¹ teljes mértékben igaz arra a régióra is, amit „Kelet-Európának” nevezünk.²

¹ „The Balkans generates more history than it can locally consume.” Isaan Tharoor: *The Balkan Wars: 100 Years Later, a History of Violence*. Time, Oct. 08, 2012. <http://world.time.com/2012/10/08/the-balkan-wars-100-years-later-a-history-of-violence/> (2018-12-01)

² Több „Kelet-Európa” meghatározás létezik. A második világháború után automatikusan ide értették a vasfüggönytől keletre, a Szovjetunió nyugati határáig terjedő területeket, azaz a kommunista rezsimek államait. A nonkonformista gondolkodók egyéb elméleteket is felállítottak, például Közép-Európáról – a Nyugat hallgatólagos beleegyezésével a kommunisták által ellopott területről (Milan Kundera), a Balkánról (vagy Délkelet-Európáról) a történelmi-kulturális sajátosságok alapján, vagy a Baltikumról (Észtország, Lettorság, Litvánia), amelyet a második világháborúban elnyelt a Szovjetunió. Alapművek a Kelet-Európa-koncepciók tekintetében: Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994); Todorova, Maria: *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997). A kommunista rezsimek felbomlása után a közép-európai négyek (Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia) mindent megtettek annak érdekében, hogy megszabaduljanak a számukra kényelmetlen címkétől (elsősorban ebből indult ki a Visegrádi Négyek elnevezésű politikai projektum is), kiakasztva a bejáratra a „Közép-Európa” táblát. A Baltikum szép sziget lett, Délkelet-Európa pedig különösen Románia, Bulgária

Ez a sztereotípiá³ jól beleillik a Nyugat–Kelet dichotómiába. Ez a megosztott kategorizálás mind a mai napig sok tekintetben befolyásolja az értelmiség, a politikusok, a kutatók gondolkodásmódját, a kulturális, politikai, szakmai, felekezeti és egyéb közösségek kollektív nézeteit. Ugyanazok a társadalmak és országok, amelyek keletre fekszenek a mintegy hét évtizede Churchill nevezetes fultoni beszédében meghúzott vonaltól (attól a vonaltól, amelyet az „egyesült” Európa az 1990-es években – a 2000-es évek első évtizedében elméletileg eltörölt), továbbra is a történelemnek nevezett betegségben szenvednek, míg a Nyugat ebben a tekintetben kicsattan az egészségtől – az eltelt negyed évszázad elegendő időtáv ahhoz, hogy ilyet állíthassunk.

Ez a nézet ráirányítja a figyelmet egy másik sztereotípiára is: a nemzetek és a nacionalizmusok „politikai/polgári” és „etnikai/kulturális” kategóriákra bontására, ami azonnal asszociál a hegeli „történelmi” és „nem történelmi” nemzetekre. Az egykori „nem történelmi” (tehát államisággal, azaz politikai védőhálójával nem rendelkező) nemzetek mára nem csak „történelmiekké” váltak a hegeli értelemben (saját államuk lett), hanem gogoli értelemben is: krónikus bajaik vannak a történelemmel, amely az önmeghatározás elengedhetetlen része. Ugyanakkor a nagy múltú „történelmi” nemzetek, akik időben megbékéltek a történelemmel, a történelmet immár ráhagyták a történészekre.

Ez egy meglehetősen kényelmes hozzáállás, és megfelelő sablon „a történelem és a politika” témakörének tanulmányozásához. Beleilleszkedik a kulturális és térbeli sztereotípiákba, amelyek a politikai diskurzusokat és a közbeszédet uralják, a komoly kérdéseket banalitássá süllyesztve, mint a „politikailag inkorrekt” viccek, amelyek főszereplője a lengyel csatona-szerelő Londonban vagy a moldován építőmunkás Ukrajnában.

A múlt iránti megszállottság és a kollektív identitás függő viszonya a múlt interpretálásától megalapozott. A „hosszú tizenkilencedik században” és a „rövid huszadik században” kell keresnünk az okokat. Ez a né-

és Horvátország törekvéseinek köszönhetően „valódi” európai identitást kapott, az Európai Unió „egyenjogú” partnerei lettek, és a lenézett „Balkán” címkét ráhagyományozták azokra a szomszédokra, akik megelégszenek az EU előszobájával. A 2000-es évek első évtizedében így módon „Kelet-Európa” átköltözött Belarusz, Ukrajna és Moldova területére.

³ Schöpflin, George: The politics of national identities. In: National History and Identity, *Studia Fennica Ethnologica* 6, 1999. 48–61.

zet azokon a kulturális sztereotípiákon nyugszik, melyek a világ politikai térképet a 19. században kialakították. Alátámasztja az a körülmény is, hogy az újsütetű nemzetek is szívesen nyúlnak a 19. század kulturális sablonjaihoz és gyakorlataihoz, amikor identitásuk szilárd alapjait keresik.

A léptékek növekedésével, a történelmi és kulturális-politikai földrajztól a topográfiára való áttérés azonban megingatja ezeket a konstrukciókat. Ha nem is megszállottság, de politikailag motivált érdeke fűződik „a történelmi kérdésekhez” „Nyugat-Európa” „fejlett” közösségeinek is. Ilyen például, amikor Spanyolországban az 1930-as évekbeli polgárháborút vagy a Franco-időszakot, Portugáliában a gyarmati múltat vagy a Salazar-időszakot értékelik.⁴ A történelem és a politika egymásra hatásának klasszikus példája a franciaországi diskurzus a gyarmati múltról.⁵

Ha csak felületesen tekintünk végig „Nyugat-Európa” világháború utáni történelmén, akkor is látjuk a politika és a történelem permanens összefonódását, a történelem folyamatos instrumentalizálását politikai célok érdekében. Elképzelhetetlen a két rendszer – a kapitalizmus és a kommunizmus politikai, ideológiai, katonai szembenállása (valamint a „hidegháború”) a politikusok és államférfiak állandó történelmi hivatkozásai nélkül úgy a kommunista „Kelet-Európában”, mint a kapitalista „Nyugaton”.

A világháború utáni Európát lehetetlen elképzelni a második világháború öröksége iránti egyre sokrétűbb érdeklődés, átértékelések és „átpozícionálások” nélkül az éppen aktuális politikai konjunktúrának megfelelően, amit Tony Judt a második világháború hosszú árnyékának nevezett.⁶ Lebow megfogalmazása szerint több mint fél évszázad telt el a második világháború befejezése óta, és szinte minden országnak át kellett élnie fádalmas vitákat az abban betöltött szerepéről, és a kormányok, valamint az egyes emberek által elkövetett bűnök miatti felelősségről. Egyes országok nem késlekedtek a kibeszéléssel, mások évtizedeket vártak, hogy egyáltalán elkezdjenek róla beszélni.⁷

⁴ Troebst, Stefan (ed.): *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2010).

⁵ Jansen, Jan: Politics of Remembrance, Colonialism and the Algerian War of Independence in France. In: Pakier, Małgorzata – Stráth, Bo (eds.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance* (Berghahn Books, 2010) 275–293.

⁶ Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945* (Penguin Books, 2005).

⁷ Lebow, Richard Ned – Kansteiner, Wulf – Fogu, Claudio (eds.): *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham and London: Duke University Press, 2006) 21.

Ezeknek a diskurzusoknak a szükségességét és tartalmát először a háború utáni konjunktúra, a győztesek és a legyőzöttek helyzete és politikai stratégiái, a hidegháború légköre határozta meg. Egyes esetekben (a győztes nemzeteknél) reneszánszukat élték a hősiesség mítoszával összefüggő nemzeti narratívák (Franciaország, Nagy-Britannia), más esetekben (a legyőzötteknél) a viktimizáció került előtérbe (Németország, Olaszország). Mindkét esetben a történelmet a nemzeti identitás „újratelepítésére” használták fel.⁸ Nem kevésbé fontos téma volt a megújított (vagy újra felfedezett) mítoszok ártértékelése és újrafogalmazása – úgy a nemzetieké, mint az összeurópaiaké.⁹

A holokauszt összeurópai értelmezési kerete, a máig be nem fejeződött német történelmi viták, a kommunizmus örökségéről folytatott diskurzusok, a nácizmus és a sztálinizmus nivellálásának kísérletei, az egységes európai struktúrák megjelenése, melyek egységes történelempolitikára törekednek, lehetővé teszik annak a tézisnek a megfogalmazását, hogy sem a régmúltban, sem a közelmúltban, sem a jelenben nincs lényegi különbség abban, hogy az egyes közösségek szenvedélybetegséghez hasonló függőségben vannak a múlt interpretációjától és reprezentációjától. Vonatkozik ez az emlékezetre és a történelemre is – amikor arról van szó, hogy különböző társadalmi csoportok készek a múlthoz fordulni a jelenbeli szükségletek kielégítésére. A történelem és az emlékezet felhasználásának, valamint a politikai akaratnak a logikája és dinamikája azonos.

Nincs különösebb jelentősége annak, hogy ezek a szükségletek az „európai identitást” szolgálják-e „az egyesített Európa” keretében, vagy pedig bizonyos közösség „jogainak újjáélesztését”, hogy egyenrangú „európai” nemzetek lehessenek, vagy pedig az „ébredő” vagy „újjáéledő” nemzetek önfelmutatásáról van-e szó. A közös nevező minden esetben ugyanaz: a valamilyen módon interpretált múlt, a történelmi mester-narratíva,

⁸ Berger, Stefan: The Power of National Pasts: Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe. In: Berger, Stefan (ed.): *Writing the Nation. A Global Perspective* (Palgrave Macmillan, 2007) 30–62.

⁹ Ifversen, Jan: Myth in the Writing of European History. In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Palgrave Macmillan, 2010) 452–479. Bevett tagolás, hogy Európának van egy „sötét” oldala – te-repe volt két világháborúnak, etnikai tisztogatásoknak, genocidiumnak, és egy „fényes” oldala – az egyetértés, stabilitás, szociális biztonság, a közös értékek, az egységes vagy egyesített Európa.

vagy a kulturális emlékezet aktuálisan uralkodó narratívája az affirmatív és didaktikus történelmet a politikai és a kulturális tér részévé teszi.

Ugyanakkor nem lehet elmellőzni a különbségeket sem. Ezek mindenekelőtt a múlt felhasználásának intenzitásában, az interpretációk és a reprezentációk által a jelenre gyakorolt befolyás mértékében, a történelempolitika megvalósításának eszközeihez való hozzáférésben érhetőek tetten. Szerepe van az olyan tényezőknek, mint a hagyomány, a civil társadalom és a demokratikus intézmények szerepe, a politikai és a jogi kultúra, amelyek megint csak történelmi megalapozásúak.

A különbségek közé sorolható az is, mire használják fel a múlt instrumentalizálását. Nyugaton a cél az elképzelt összeurópai identitás megteremtése, a xenofóbia, a rasszizmus, az etnikai, kulturális, vallási türelmetlenség leküzdése, keleten pedig a „történelmi igazságosság” helyreállítása, a nemzeti identitás újjáélesztése és megerősítése (amely „megszenvedte” a kommunizmust), az „európai családba” való visszatérés önazonos kulturális és politikai entitásként.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy „Nyugat-Európa” keleti terjeszkedése a 2000-es években nem csak a politikai, civil és gazdasági szféra modernizálásával, az EU – amely egyébként „Nyugat-Európa” szinonimája – szabályaihoz és értékrendjéhez való felzárkóztatás igényével járt, hanem ellenkező irányú hatást is kiváltott. Az „aggodalom a múlt iránt” mint kulturális viszonyítási pont, a hétköznapiok elengedhetetlen része, kivetült az „öreg Európára” is. „Európa egyesítésének” következménye lett a valamiben nagyon hasonlatos, valamiben pedig nagyon eltérő emlékezetkultúrák találkozása, ami földcsuszamlásszerű hatással volt a kontinens történelempolitikájára.

A következmény, hogy a „fájdalmas diskurzusok” a múltról nem csak hogy nem zárultak le, hanem időről időre újra fellobbannak mind az „új” egyesített Európában,¹⁰ mind annak vonzáskörzetében. Olybá tűnik, mintha a szükségesnél nagyobb mértékű „történelemtermelés” és történelmi emlékezet transznacionális tendenciává vált volna az egyesített „új Európában”.

¹⁰ Deák, István: *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II* (Westview Press, 2015).

„Nyugat-Európa”

Jól láthatóan az európai integrációs folyamatok (a határok légiesítése az EU-n belül, az egységes európai irányítási struktúrák kialakítása, az egységes pénzügyi rendszer, az egységes alkotmány és jogszabályok megteremtésére tett kísérletek) együtt járnak az egységes „európai” identitás megteremtésének kísérletével. A folyamatokat tektonikus változások tették lehetővé: a kommunista rendszer, a Szovjetunió, Jugoszlávia felbomlása, Csehország és Szlovákia „civilizált válása”, a háborúk és etnikai tisztogatások a Balkánon, az EU kibővítése és az „új Európa” megteremtése. Mindezek a változások zárójelbe tették Európa kettéosztását „Keletre” és „Nyugatra”.

A geopolitikai és a feltételes „európai” térség átalakulása jelentette azt is, hogy megerősödik az egységes Európa eszméje, valamint a belső határok – mind a politikai, mind a kulturális határok lebontásának igénye. Ebben fontos szerep jutott a „közös történelem” és a közös kollektív/történelmi emlékezet kérdéseinek. A gondolatot a transznacionális struktúrák, valamint a „rég Európa” nemzetállamai támogatták.

Az „közös európai történelem” kutatói három fő kérdést emelnek ki: az első – kísérletek bizonyos transz- és nemzetek fölötti általános európai narratívák kidolgozására mind a történelmet, mind az emlékezet helyeit illetően; a második – minden európai nemzet számára „azonos” témák felvetése; a harmadik – nemzetek fölötti intézmények és struktúrák kialakítása, amelyek általános európai modelleket és stratégiákat, egységes értékrendet és politikai álláspontokat határoznak meg a múlttal és annak jelenbeli reprezentációjával kapcsolatban. Nem feledkezhetünk meg arról sem, amikor a múlttal kapcsolatos problémák egy részét jogi aktusokon keresztül, többek között úgynevezett „emlékezetpolitikai törvényekkel” igyekeznek interpretálni.

Már a 19. századi nacionalizmus kísérletet tett az „összeurópai” történelmi narratíva megalkotására. Ebből az időből származik annak az európai történelemnek a megalkotása, amely a nemzeti narratívák összessége vagy gyűjteménye. A második világháború után vált ez „affirmatív történetírássá”, ami kifejezetten politikai projektum. Ezt általában a nemzetek fölötti intézmények kezdeményezik, a nemzeti intézmények esetében ritka jelenség. Aleida Assman vélekedése szerint a nemzeti és a transz-

nacionális emlékezet formálódása nem spontán folyamat, hanem nyilvános viták eredménye, politikai döntéshozatal, bürokratikus intézményeket, szervezeti hálót és megfelelő finanszírozást igényel.¹¹

Az egységes történelem megalkotását elsősorban a nemzeti mesternarratívák akadályozzák, amelyek szembehelyezkednek minden egységesítési kísérlettel, az implementálás ily módon a nemzeti történelmek halmozát jelenti. A transznacionális történelem megalkotásának kísérlete egyfajta önvédelmi reakciót is kiváltott: a nemzeti történelmek felé fordulást, az „autonóm” nemzeti narratívák felerősödését idézte elő,¹² különösen az önálló államisággal nem rendelkező közösségek esetében (Katalónia, Skócia, Flandria).

1952-ben az Európa Tanács javaslatot tett az európai történelem közös kutatására, ami megalapozná az európai egységet. Ám a történészek számára már akkor nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen európai történelemből nem kihagyható az Ibériai-félsziget vagy Kelet-Európa.¹³ A kutatók számára már az is nehézséget okoz, hogy azonosan gondolják el, mi is „Európa” univerzális értelemben.¹⁴ Problémásabbak között a múlt eurocentrikus szemlélete (az eurocentrizmus posztkoloniális kritikája és Európa „civilizatorikus” szerepének felmagasztalása fényében), végső soron problematikus azoknak a bizonyos „közös európai” értékeknek a meghatározása is, amely biztosítaná a közös történelem didaktikus és affirmatív elemeit.¹⁵

A történelem didaktikai szempontjai jól tükrözik az ellentmondásokat. Az 1950-es években kezdték meg munkájukat a történész vegyes bizottságok, mint a francia–német, német–lengyel és a német–izraeli. Több évtizeden keresztül működtek különösebb előrelépés nélkül: a németek és

¹¹ Assmann, Aleida: The Holocaust – A Global Memory? Extensions and Limits of a New Community. In: Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (eds.): *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (Palgrave Macmillan, 2010) 103.

¹² Berger, Stefan – Conrad, Christoph: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe* (Palgrave Macmillan, 2015) 344.

¹³ Uo. 341–342.

¹⁴ Jarausch, Konrad H. – Lindenberger, Thomas: Contours of a critical History of Contemporary Europe: A Transnational Agenda. In: Jarausch Konrad – Lindenberger, Thomas (eds.) (in collaboration with Annelie Ramsbrock): *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories* (Berghahn Books, 2007) 7.

¹⁵ Uo. 7–8.

a franciák például már 1951-ben elfogadtak egy dokumentumot az európai történelem vitás kérdéseiről, a közös történelemtankönyvig hat évtizedet kellett várni. A német-izraeli bizottság javaslatait 1985-ben tették közé, ám 2010-ben mégis szükség volt arra,¹⁶ hogy új bizottságot hozzanak létre. A lengyel–német bizottság közös álláspontját tükröző dokumentumot 1972-ben adták ki, azonban a megvalósításról beszélni is csak az ezredforduló után, „az új Európában” kezdtek el. Az 1990-es években volt kísérlet egy „európai” tankönyv megalkotására,¹⁷ azonban a kísérlet nem bizonyult sikeresnek.

Az 1951-ben alapított Braunschweigi Nemzetközi Tankönyvkutató (mai nevén Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet) elsődleges feladata az volt, hogy feloldja az iskolai tantervekben és történelem tankönyvekben a nemzeti narratívák közötti ellentéteket a megbékélés és a kölcsönös egyetértés mentén. 1989 után az intézet munkája kibővült a „kelet-európai” térséggel, amely hozta a maga nacionalista történelem interpretációit.¹⁸ A 2000-es évektől jelent meg a kutatási témák között az „európai identitás”. A fő feladat a történelem és földrajz tankönyvekben megtalálni azt a nyelvezetet és terminológiát, amely egy rugalmas és korszerű európai identitást képvisel.¹⁹

1992–93-ban jött létre az Európa Tanács védnökségével az EuroClio, az Európai Történelemtanárok Szervezete,²⁰ amely kezdetben tizenegy nyugat-európai és a három kelet-európai ország történelemtanárainak egyesületeit fogta össze. A pénzügyi és politikai támogatásban a transznacionális európai struktúráktól részesülő szervezet feladata volt a kelet-európai történelemoktatás szélsőséges nemzeti narratíváinak helyretétele. A „nyugat-európai” képviselők számbeli többsége az alapítók sorában

¹⁶ Korostelina, Karina V.: *History Education in the Formation of Social Identity. Toward a Culture of Peace* (Palgrave Macmillan, 2013) 7.

¹⁷ Jarausch – Lindenberger: *Contours of a critical History of Contemporary Europe*, 2007, i. m., 6.

¹⁸ Fuchs, Eckhardt – Sammler, Steffen: *Textbooks between tradition and innovation. A journey through the history of Georg Eckert Institute*. http://www.gei.de/fileadmin/gei.de/pdf/institut/Textbooks_between_innovation_and_tradition.pdf (2018-12-10)

¹⁹ European identity. <http://www.gei.de/en/departments/europe-narratives-images-spaces/europe-and-the-national-factor/europaeische-identitaet.html> (2018-12-10)

²⁰ EUROCLIO – European Association of History Educators. <http://euroclio.eu/> (2018-12-10)

megalapozta a „helyes” gyakorlatok és értékek közvetítésének szükségességét azokba a régiókba, ahol a klasszikus nemzeti narratívákhoz való viszonyítás a xenofóbia, az etnikai és kulturális türelmetlenség megnövekedésével fenyegetett. Bár ez nem volt nyíltan megfogalmazva, a programokból egyértelműen kiolvasható. A szervezet nem maradt ki az „integrációs” tervekből sem, melyek célja az európai identitás kialakítása, amely közös értékeken, a történelmi és kulturális sokszínűségen nyugszik.²¹ Az egyik ilyen projekt címe – európai történelemoktatás az Európai Unió egységének erősítésére.²² Az egységes európai történelmi emlékezet megteremtésének egyik legerősebb projektje az Európai Történelem Háza, melynek kezdeményezője Hans-Gert Pöttering, az Európai Parlament elnöke volt. Pöttering úgy vélte, hogy az intézménynek az „európai eszme koncepcióját” kell megtestesítenie.²³ Fontos lépés volt az Európai Unió rasszizmus és idegengyűlölet elleni 2007-es kerethatározata, amely ajánlása nem nevesített módon érinthetné a holokauszttagadás büntethetőségét.²⁴

Figyelmet érdemel, hogy a múlt kiemelt eseményeinek (holokauszt, tömegdeportálások, az örmények elpusztítása az Oszmán Birodalomban 1915-ben, a ruandai tuszik lemészárlása 1994-ben, a bosnyákok lemészárlása Srebrenicában 1995-ben) interpretálásával kapcsolatos kodifikációs és rendezési kísérletek a liberális közvélemény ellenkezését váltották ki. Érvként hozták fel a szólás szabadságának korlátozását a szóban forgó eseményekkel kapcsolatban, annak a veszélyét, hogy a „tagadás” értelmezését túlságosan tágra nyitják. A szaktörténészek egy része is úgy vélte, hogy az állam beleavatkozik a szakmai tevékenységükbe. 2005-ben Franciaországban a történészek mozgalmat indítottak a „történelem szabadságáért” (*Liberté pour l'Histoire*), amelynek során kezdetben az ellen tiltakoztak, hogy az állam beleszóljon a történelem interpretálásába. Az EU

²¹ Multi-faceted Memory. <http://euroclio.eu/projects/multi-faceted-memory/> (2018-12-10)

²² Teaching „Europe” to Enhance EU Cohesion. <http://euroclio.eu/projects/teaching-europe-enhance-eu-cohesion/> (2018-12-10)

²³ Vovk van Gaal, Taja – Dupont, Christine: *The House of European History (Entering the Minefields: the Creation of New History Museums in Europe)*. Conference proceedings from European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Brussels 25 January 2012). <http://www.ep.liu.se/ecp/083/008/ecp12083008.pdf> (2018-12-10)

²⁴ Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32008F0913> (2018-12-10)

előbb említett 2007-es kerethatározatának elfogadása után a mozgalom nemzetközivé terebélyesedett. 2008-ban a mozgalom által köztét nyilatkozat úgy fogalmazott, hogy a történelem nem lehet az aktuálpolitika kiszolgálója, mint ahogy nem szolgálhatja ki az egymással versengő emlékezetpolitikákat sem. Szabad országban egyetlen politikai erő sem határozhatja meg a történelmi igazságot és nem korlátozhatja a történészeket büntetőjogi felelősségre vonással fenyegetve. Javasoljuk, hogy a kormányok ismerjék el – felelősséggel tartoznak a kollektív emlékezet megőrzéséért, nem hirdethetnek hivatalos igazságot törvényekben, amelyek súlyosan fenyegetik a történészek és a gondolkodók szabadságát általában. Demokratikus országban a történelem szabadsága mindenkre vonatkozik.²⁵

Pierre Nora szerint a mozgalom volt hatással Jean-Pierre Jouyet európai ügyekért felelős miniszterre, aminek eredményeként korlátozták a kerethatározat alkalmazását.²⁶ A kerethatározat alkalmazásáról szóló 2014-es beszámolóból kiderül, hogy az Európai Unió számos országa nem adaptálta teljes mértékben, vagy nem megfelelően adaptálta a kerethatározatot bizonyos bűnök tagadásának, igazolásának vagy relativizálásának büntethetőségéről.²⁷

Amint láttuk, „Nyugat-Európa” erőfeszítéseket tett a közös történelmi emlékezet kialakítására, amire az új európai identitást lehet alapozni. A történelempolitika integrációs pátosza szerint a múlt (különösen a nagy tragédiák) újragondolására a mai békekesség és a fényes jövő miatt van szükség. Az etnikai nacionalizmus felvirágzása a posztkommunista államokban új lendületet adott a kérdésnek: az „integráló” történelempolitikának meg kellett volna akadályoznia az etnikai konfliktusokat, amelyekkel bőven szolgált az „egyesülni” akaró régió. Az volt az elképzelés, hogy a közös európai emlékezetpolitikát és annak transznacionális for-

²⁵ Nora, Pierre: Liberté pour l'Histoire! Appel de Blois. *Le Monde*, 2008. október 11. Vö. <https://web.archive.org/web/20081111031740/http://www.lph-asso.fr/actualites/42.html> (2018-12-10)

²⁶ President's report, presented by Pierre Nora, president of Liberté pour l'Histoire, to the association's annual meeting, 2 June 2012. http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=181%3Aune-lourde-annee-pour-les-lois-memorielles&catid=53%3Aactualites&Itemid=170&lang=en (2018-12-10)

²⁷ Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Council Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52014DC0027> (2018-12-10)

máját átveszik az „új Európába” törekvő társadalmak és tagjelölt országok. Ezek a várakozások azonban csak részben igazolódtak be. „Kelet-Európa” az összeurópai történelempolitikába beoltotta a maga sajátosságait.

„Kelet-Európa”

Kompromisszumos megoldásként tettem idézőjelbe a régió elnevezését, amelyről az alábbiakban szó lesz. A kompromisszum azért szükséges, mert a politikai és a kulturális elit nem akar „kelet-európai”-nak (rosszabb esetben – „posztkommunista európai”-nak) neveztetni, ugyanakkor valahogyan be kell határolni azokat a területeket és társadalmakat, amelyek 2004–2007-ben az „új Európa”, ha és amennyiben hihetünk a politikusoknak, egyenjogú és egyenértékű tagjai lettek. Afelől nem lehetnek kétségeink, hogy a történelempolitikának és a szaktörténeti munkának igenis vannak kelet-európai sajátosságai.

Mindenekelőtt a „kelet-európai” történelempolitika, megfelelően a „rég Európával” való vizavi kontextusnak, magával hordoz egy sor „poszt”-állapotot. Az a megállapítás, hogy a régió helyzete „posztoszocialista, posztkatasztrofális és [...] posztkolonialista”²⁸ jelzőkkel írható le elfogadható abban az esetben, ha nem a társadalom konkrét állapotára vonatkoztatjuk, hanem arra a helyzetre, ahogyan a kulturális és a politikai elit „a múltat a jelen számára” igyekszik interpretálni.

A helyzet dinamikus voltára példa, hogy a 2000-es években a „poszt-kommunista” helyzetre ráakódott a „posztbelépési” helyzet. Az „újra-egyesüléssel” az európai családba hazatértek Európa kommunizmus által elrabolt gyermekei, akik abba ütköztek, hogy folyamatosan magyarázniuk kell az önképüket az idősebb testvérek számára, akik rendkívül tapintatosan nem emlegetik fel, hogy ők az idősebbek és demonstratívan mondják azt, hogy mindenki egyenlő. Ez a tapintatosság és demonstrativitás azonban inkább zavarba hozza az újsütetű európaikat.

Paradox helyzet alakult ki. Egyrészt az önmeghatározás két alapvető pillérének választott történelem és az emlékezet a 19. századi – 20. század eleji kulturális (etnikai) nacionalizmus restaurálásához vezetett. Másrészt

²⁸ Blacker, Uilleam – Etkind, Alexander – Fedor, Julie: *Memory and Theory in Eastern Europe* (Palgrave Macmillan, 2013) 2.

az Európai Unió keretein belüli „európaizálódás” kulturális és politikai semlegesedést feltételezett, elkerülendő az etnonacionalizmus és a „balkanizálódás” veszélyét. Az 1990-es években a legfőbb ösztönző a „gyökekhez” való visszatérés, azaz a nemzeti öntudat újjáélesztése volt. A 2000-es években erre ráakódott egy „védelmi” funkció, a kulturális egyediség megőrzésének szándéka az EU-s csatlakozással a szuverenitás egy részéről való önkéntes lemondás feltételei közepette. A „Nyugat-Európa” számára ismeretlen történelmi tapasztalat értékességét és fontosságát, mindenekelőtt a szenvedések és a veszteségek megtapasztalását bizonygatja a régió. Valahogyan össze kellett egyeztetni a partikularizmust és az univerzalizmust.

Ebben a kontextusban új impulzusok is megjelentek, valós vagy képzelt szándékok a kommunista múlt és a kommunista örökség leküzdése eszméjének kultiválására. A kommunizmus balfogásai a régió politikai és kulturális elitje számára fixa ideává váltak. Míg az 1990-es években „Kelet-Európában” a kommunizmus örökségével az Európához való visszatérés kontextusában birkóztak, a 2000-es években már az lett a fő cél, hogy ezzel alátámasszák „saját történelmi szerepüket” és sorsukat, ami magyarázatul szolgál a „lemaradásukra”, valamint konszolidálja a küzdelmet „az orosz neoimperializmussal”. Míg az 1990-es években a kommunizmussal folytatott küzdelmet úgy lehet értelmezni, hogy a kommunista csökevények még nem tűntek el (pártok, intézmények, hagyományok, kulturális mintázatok), úgy a 2000-es években már sokkal inkább volt egy politikai technológiai stratégia a múlt maradványainak szimbolikus tőkeként való kihasználására.

A belső ideológiai piacokon a kommunista örökség felszámolását a hatalmon levő politikai konjunktúra keretében igyekeznek el(ő)adni: a skála igen széles a politikai ellenzék lejáratásától a szpojler (elterelő) stratégiák alkalmazásáig a taktikai cél elérése érdekében. A „kommunizmus elleni harc” piaci értékének szemléletes példái a Lech Wałęsával (2000, 2016) és Milan Kunderával (2008) szembeni lejáratások a kommunista rezsimek szakszolgálatainak közreműködésével. A politikai és a kulturális elit a kommunizmus és a náciizmus egyenlősítésére tett – az „újraegyesítés” után felerősödő – kísérletei nem más, mint a szimbolikus tőke növelésére tett kísérletek a nemzetközi piacon.

Szembetűnően megdő a „kommunista múlt elleni” harci kedv a jobboldali és a populista politikai erők hatalomra kerülésekor. 2005-ben pél-

dául, Lengyelországban konzervatív koalíció nyerte meg a választásokat, élén a Jog és Igazságosság párttal, amit követően azonnal kibontakozott a diskurzus a „Harmadik Rzec Pospolitaról”, és arról, hogy ez a politikai erő lenne a Szolidaritás ügyének egyetlen örököse.

Troebszt a „kelet-európai” emlékezetkultúra négy típusát különbözteti meg: 1) azok az országok, ahol egyértelmű a kommunizmusellenes konszenzus (balti országok); 2) azok az országok, ahol ez a konszenzus nem született meg (Lengyelország, Magyarország) és a kommunista múlt állandó kemény viták tárgya; 3) azok az országok, amelyek közömbösek, vagy legalábbis ambivalens módon viszonyulnak a problémához (Románia, Bulgária); 4) ahol a kommunizmus nem vesztette el legitimitását (Belarusz, Moldova).²⁹

A kommunista múlt eltakarítása nem volt sem egyenes vonalú, sem egyvektorú: az 1980-as végének – az 1990-es évek elejének radikális tagadása némiképp belefulladt a piacgazdaság extremitásaiba, a kapitalizmus eljövetele a szocializmus szociális hálójához képest a lakosság egy részében a „stabilitás” iránti nosztalgikus érzést erősítette. Az Eurobarométer felmérései az EU-ba való belépés körüli években (2004–2005) azt mutatták, hogy öt kelet-európai országban (Bulgáriában, Magyarországon, Romániában, Csehországban, Szlovákiában) a lakosság statisztikailag releváns része nosztalgiával tekint a kommunizmus időszakára.³⁰ 2009-ben a kelet-németországi megkérdezettek 57%-a az NDK mellett foglalt állást, 49% állította azt, hogy „abban az országban” több volt a jó, mint a rossz. A „nosztalgia” nem csak azokat az embereket jellemezte, akik éltek a régi világban, hanem a fiatalokat is.³¹ 2010-ben Romániában a megkérdezettek 44%-a vélte úgy, hogy a kommunizmus egy jó eszme volt, amelyet rossz módszerekkel valósítottak meg,³² Lengyelországban pedig az volt

²⁹ Troebst, Stefan: Halecki Revisited: Europe's Conflicting Cultures of Remembrance. In: Pakier – Stráth (eds.): *A European Memory?* 2010, i. m., 58.

³⁰ Gherghina, Sergiu: Attitudes Towards the Communist Past in Five Central and Eastern European Countries. *History of Communism in Europe: Politics of Memory in Post-Communist Europe*, Vol. 1, 2010, 165–179. <http://ssrn.com/abstract=1932683> (2018-12-10)

³¹ Bonstein, Julia: Homesick for a dictatorship: Majority of Eastern Germans Feel Life Better under Communism. *Spiegel Online International*, July 3, 2009. <http://www.spiegel.de/international/germany/homesick-for-a-dictatorship-majority-of-eastern-germans-feel-life-better-under-communism-a-634122.html> (2018-12-10)

³² Dragomir, Elena: *In Romania Opinion Polls Shows Nostalgia for Communism*. <http://www.>

a figyelemre méltó, hogy nem csak az idősebb nemzedékben, hanem a fiatalokban is él ez a nosztalgia.³³

Nyilvánvaló, hogy a nosztalgia elsősorban az idősebb nemzedéket és azokat a szociális csoportokat jellemzi, amelyek a leginkább megszenvedték a piacgazdaságot. A fiatalok esetében erős tényező a divat. Bárhogyanis, „Kelet-Európában” a „kommunizmustalanítás” nem volt egy olyan folyamat, amit a társadalom egyöntetűen támogatott volna.

A „posztkommunizmus” állapota szorosan összefügg az önreprezentációnak azzal a modelljével, amely a „poszttrauma” eszméjén alapszik. A „posztkommunista” országok kulturális és politikai elitjei mindig készek siránkozni nemzetüknek a kommunizmustól elszenvedett sérelmein, és versengeni egymással a legfőbb áldozat címért. Ez nem csak a „kommunizmustalanítással” van összefüggésben, hanem része annak a hagyománynak, amely „a nem történelmi nemzetek” nemzeti történelmének kialakulásával párhuzamosan alakult ki.

A posztkommunizmus egyúttal antikommunizmust is jelentett. A nemzeti narratívák és nemzeti mítoszok újjáélesztése az 1990-es években egyrészt a kommunizmus mint természetellenes, kívülről erőszakolt rendszer tagadására épült, másrészt kompenzálni is akart – visszatérni a „történelmi igazsághoz” és leküzdeni azt az igazságtalanságot, nem természetes rendet, amely korlátozta vagy elnyomta a nemzeti önmegvalósítást. A régióban a történetírás olyan fogalmakkal írható le, mint nacionalizmus, pozitívizmus, kulturális pesszimizmus, önviktimizáció és önstigmatizáció.³⁴ A „traumatikus” huszadik század feldolgozása erősítette a kollektív/történelmi emlékezet viktimizációs narratíváját és annak gyakorlati felhasználását.³⁵

balkananalysis.com/romania/2011/12/27/in-romania-opinion-polls-show-nostalgia-for-communism/ (2018-12-10)

³³ Esche, Christine – Mossiah, Rosa Katharina (formerly Timm) – Topalska, Sandra: *Lost and Found: Communist Nostalgia and Communist Chic Among Poland's Old and Young Generations*. <http://www.humanityinaction.org/knowledgebase/62-lost-and-found-communism-nostalgia-and-communist-chic-among-poland-s-old-and-young-generations> (2018-12-10)

³⁴ Antohi, Sorin: Introduction. In: Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds.): *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe* (CEU Press, 2007) XII.

³⁵ Vö. többek között: Antohi – Trencsényi – Apor (eds.): *Narratives Unbound*, 2007, i. m.; Pakier – Stråth (eds.): *A European Memory?* 2010, i. m.; Miller, Alexei – Lipman, Ma-

Figyelemre méltó, hogy az áldozati-hősi narratíva jól jött a kommunizmus időszakában is. Akkor az áldozatok-szabadságharcosok minden nemzetnél a nációkkal szembeni ellenállást szervező helyi kommunisták voltak. A kommunizmus összeomlása után a kérdést nagyon egyszerűen oldották meg: a náciizmus áldozata és a náciizmus ellen küzdő szabadságharcos maga a nemzet lett, a kommunista áldozati-hősies narratívát marginalizálták annak képviselőivel együtt. A legismertebb példa Julius Fučík, a náciizmus elleni harc hőse és áldozata.

Azt lehet mondani, hogy a kommunista örökségre adott válasz ütközés volt a nyugat-európai hivatalos emlékezetpolitikával. „Nyugat-Európa” egységesítő szimbólumnak választotta a holokausztot, mint a náci rezsim legsúlyosabb bűnét és Európa egységes felelősségét a történelemért, „Kelet-Európa” viszont a kollektív/történelmi emlékezet konszolidáló szimbólumává a kommunista/sztálinista rezsimeket és a második világháború utáni szovjet megszállást választotta. „Kelet-Európa” újraegyesült a „Nyugattal” és az egyenlőség melletti érvként magával hozta az „eltorzult gyászt”.³⁶

A kommunizmus örökségének kezdeti átértékelése és a kelet-európai nemzetek kommunizmustalanítása az „egészségesebbé tételt”, a „normalizálódást” szolgálta mind a helyi elitek, mind az összeurópai intézmények szerint. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1996. évi 1096-os számú határozata a kommunizmustalanítás programjának tekinthető, amely többek között ajánlja a repressziók áldozatainak átvilágítását, kártalanítását, rehabilitációját, a repressziókban résztvevő intézmények levéltárainak megnyitását, valamint – a mentalitások (érzelmeik és gondolatok) átalakítását annak érdekében, hogy leküzdjük a felelősségvállalástól való félelmet, a sokszínűséggel szembeni tiszteletlenséget, a szélsőséges nacionalizmust, a türelmetlenséget, a rasszizmust és a xenofóbiát, melyek a régi rezsimek örökségének részei.³⁷

ria (eds.): *The Convolutions of Historical Politics* (CEU Press, 2012); Tismaneanu, Vladimir (ed.): *Remembrance, History, and Justice: Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies* (CEU Press, 2015); Pakier, Małgorzata – Wawrzyniak, Joanna (eds.): *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives* (Berghahn Publishers, 2015).

³⁶ Utalás egy könyvcímre: Etkind, Alexander: *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied (Cultural Memory in the Present)* (Stanford University Press, 2013).

³⁷ Council of Europe, Parliamentary Assembly Resolution 1096 (1996) on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. <https://archive.is/Z0Uy#selection-675.0-679.79> (2018-12-10)

Az EU-ba való belépéskor és az azt közvetlenül megelőző időszakban „a kommunizmustól való elbúcsúzás” feltételezte, hogy az összeurópai intézmények elismerik azoknak a veszteségeknek a volumenét, amelyek magyarázhatják a „elmaradást” a „nyugat-európai” politikai, kulturális és társadalmi mércéktől. A kelet-európai társadalmak különböző csoportjainak szándékaitól függetlenül, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a régió helyzete „sajátos” a kommunista totalitarizmus által okozott traumák következtében, konfliktusba került egymással a már kialakult általános európai kollektív/történelmi emlékezet és annak új kelet-európai modellje, amelyet el kellett ismerni.

Ez az elismerés nem véletlenül esett egybe az EU bővítésének időszakában. 2005-ben Göran Lindblad svéd jogvédő, polgári foglalkozására nézve fogorvos volt a jelentéstevő az Európa Tanácsban a kommunista totalitárius rezsimek büntetteinek kérdésében. Ennek alapján született meg az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének a totalitárius kommunista rendszerek által elkövetett bűncselekmények nemzetközi elítélésének szükségességéről szóló 2005. évi 1481-es számú határozata. A határozat az ilyen dokumentumokban szokásos fogalmakon túl olyan megfogalmazásokat is tartalmaz, amelyek fontosak az egykori és az EU keleti határai mentén létrejövő új „Kelet-Európa” számára is.

Először is a határozat ajánlotta, hogy a pártok és egyéb politikai szervezetek, amelyek a helyükben alakultak, értékeljék felül elődeik tevékenységét. Másodszor a határozat rámutatott arra, hogy a totalitárius kommunista rezsimek bűneinek felülvizsgálata a nemzetközi intézményekben nem vált olyan általánossá, mint a nácizmus esetében.³⁸ A határozat alapul szolgált a benne foglalt kommunista pártokkal való harcokhoz, és megnyitotta az utat a kommunizmus bűneivel foglalkozó nemzetközi intézmények megnyitása előtt. Végezetül a dokumentum szövege és kontextusa is azonos szintre helyezte a kommunizmus és a nácizmus bűneit – a gyakorlatba ültetve, amit elméleti szempontból Hannah Arendt megfogalmazott a két totalitárius rendszerről.

2008 januárjában az Európai Parlamentben megalakult Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország és Magyarország informális képviselő-

³⁸ Council of Europe, Parliamentary Assembly Resolution 1481 (2006) Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. <http://archive.is/wOdl#selection-679.0-689.79> (2018-12-10)

lői csoportot alakítottak „Egyesült Európa – egyesült történelem” néven. A csoport által kiadott nyilatkozat hangsúlyozta, hogy Európa egyesülése szükségessé tette a történelem és az emlékezet egyesítését is. Európa megkonstruálása 2004-ben anélkül történt meg, hogy megfelelő ismeretek lettek volna a kommunizmus időszakának kelet-európai traumatikus történelmével kapcsolatban. Ezt a hiányosságot az egyesült Európában pótolni kell.³⁹ 2011-ben a Visegrádi Négyek prágai csúcstalálkozóján megalkotották az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platformját azzal a céllal, hogy európai szinten koordinálja a totalitárius múlt feltárásával foglalkozó nemzeti intézmények tevékenységét. 2015 végéig a Platformhoz ötven állami és civil szervezet csatlakozott Európából és Észak-Amerikából.

Alexei Miller vélekedése szerint a kelet-európai modell a szenvedéstörténetre és az egzisztenciális fenyegetettségre épül, míg a nyugat-európaiban a felelősségérzet és a felelősségviselés a leghangsúlyosabb. Ez részben azzal magyarázható, hogy a vezető nyugat-európai elitek nem tartották szükségesnek, hogy élesen konfrontálódjanak emlékezetpolitikai témákban az új tagállamokkal. Részben az is magyarázat, hogy a régi Európában van egy elbizonytalanodás az EU-s integrációs projekt sikerében.⁴⁰

Ezt a radikális nézetet akkor lehet helyesnek tekinteni, ha a két emlékezetkultúrára úgy tekintünk, mint amelyek vetélkednek egymással, azaz a kelet-európai elitek szempontjából. Ha kívülről nézzük a helyzetet, akkor nem nehéz felismerni, hogy ideiglenes konszenzusról van szó: „Nyugat-Európa” formálisan elismerte a kommunizmus öröksége értékelésének fontosságát, egész addig, hogy a náciizmus és a kommunizmus bűneit egyforma súlyúnak ismerte el, ugyanakkor ezzel kapcsolatban megtartotta a határokat is. Először is a hivatalos nyilatkozatokban a „kommunizmus”

³⁹ »United Europe – United History«: a mission to consolidate a common memory (Wojciech Roszkowski, Gyoergy Schoepflin, Tunne Kelam, Girts Valdis Kristovskis, Vytautas Landsbergis). In: Jambrek, Peter (ed.): Crimes committed by totalitarian regimes: crimes and other gross and large scale human rights violations committed during the reign of totalitarian regimes in Europe: crossnational survey of crimes committed and of their remembrance, recognition, redress, and reconciliation: reports and proceedings of the 8 April European public hearing on »Crimes committed by totalitarian regimes«, organised by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January-June 2008) and the European Commission (Ljubljana: Slovenian Presidency of the Council of the European Union, 2008) 303–304.

⁴⁰ Миллер, А. И.: Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти. *Полития*, 2016, № 1 (80). 117.

szó helyett megjelent a „sztálinizmus” terminus. Másodszor 2005-ben és 2013-ban is kudarcot vallott az Európai Parlamentben az a kísérlet, hogy a kommunista jelképek használatát ugyanúgy általánosan betiltsák, mint a náci jelképek esetében megtörtént. Harmadszor nem sikerült általánossá tenni a náciizmus tagadása és relativizálása büntethetőségéhez hasonlóan a kommunizmus bűnei tagadásának és relativizálásának büntethetőségét.

Kelet-Európában a szenvedéstörténet mellett vannak kényelmetlen történelmi epizódok is. Ilyen mindenekelőtt a holokauszt és az abban való részesség. A „Nyugat-Európában” ezzel kapcsolatban kialakult felfogás elfogadása a csatlakozás egyik ki nem mondott feltétele volt a kelet-európaiak számára, ahol azonban a kérdéshez való hozzáállás továbbra is igen bonyolult két alapvető okból kifolyólag. Először is ellent mond a kelet-európai országok többsége kanonikus történelmi mítoszának – a legfőbb áldozat (a birodalomé, a totalitárius rezsimé, az ellenséges másiké) mítoszának. Másodszor a 20. századi történelemmel kapcsolatban kialakult egyfajta áldozatiság-verseny.⁴¹ Kiváló példa Lengyelország az ezredforduló után, amikor szinte egyidőben bontakozott ki a vita arról, hogy az 1941-es jedwabnei pogrom nem csak a nácik zsidó üldözése volt, hanem az őslakosok is részt vettek benne,⁴² illetve arról, hogy a volhíniai lengyelek legyilkolása 1943-ban az ukrán nacionalisták műve. Koposzov megkockáztatja azt az állítást, hogy Kelet-Európában a zsidóüldözés mértéke szoros összefüggésben volt azzal, hogy a helyi lakosság támogatta a genocídiumot.⁴³ Ugyancsak kelet-európai történet, hogy a kommunizmus elleni élharcosokról vagy áldozataikról egyes esetekben kiderült, hogy a náci rezsim támogatói voltak, kemény antiszemiták voltak és/vagy közreműködői a holokausztnak.⁴⁴

⁴¹ A „saját” genocídium keresése, amely semmivel sem kisebb bűn, mint a holokauszt, egyik jellemvonása a kelet-európai posztszovjet térség történelempolitikájának. Finkel, Evgeny: In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe. *Global Society*, 2010, № 24 (1). 51–70.

⁴² Vö. Machcewicz, Paweł: *Spory o historię 2000–2011* (Znak, 2012); Janowski, Maciej: Jedwabne, 10.07.1941: a debate about the events of one day. In: Miller – Lipman (eds.): *The Convolutions of Historical Politics*, 2012, i. m., 59–89.

⁴³ Копосов, Николай: *Память строгого режима. История и политика в России* (М.: Новое литературное обозрение, 2011) 70.

⁴⁴ Uo.

A náciizmus és a kommunizmus azonos kategóriába sorolása a történelempolitikában aszimmetriát okozott. A náciizmus elítélésével már a kommunizmus is megbirkózott, kihagyva persze a holokausztot. A kommunizmus bukása után ezt a retorikát kellett alkalmassá tenni immár a kommunizmus elítélésére. Kényelmetlen helyzet alakult ki Nyugat-Európa számára is, hiszen a Szovjetunió tagja volt az antihitlerista koalíciónak: el kellett ismerni az ezzel kapcsolatos morális adósságot, és azt a felelősséget is, hogy a háború utáni újrafelosztás Kelet-Európát a kommunizmus csizmasarka alá helyezte.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a már a két világháború közötti időszaktól kezdve az antikommunizmus párhuzamos volt, vagy egybe is olvadt az antiszemitizmussal.⁴⁵ Litvániában a genocídium áldozatainak vilniusi múzeumában meg sem említik a holokausztot.⁴⁶ A radikális kritikusok ezt egyenesen antiszemitizmusnak tekintik. A litvániai holokauszt történetével foglalkozó társadalmi szervezet gyakorlatilag ellenzékben van az ország hivatalos történelempolitikájával.⁴⁷

A történelempolitika tekintetében tehát négy kelet-európai sajátosságot tudunk kimutatni: a történelem „nemzetiesítését”, a kommunizmus örökségének megtagadását, a kommunizmus elítélését, a kommunizmus és a náciizmus azonos kategóriába sorolását. A nemzetiesítés párhuzamosan zajlott a kommunizmustalanítással. Az utóbbi a kollektív emlékezet és a szimbolikus terek átalakítását célozta meg a következő lépésekkel:

- A politikai repressziók áldozatainak rehabilitálása – gyakorlatilag minden kelet-európai országban megtörtént az 1980-as évek végén – az 1990-es évek elején. Egyes országokban (a balti államokban, Csehországban, Magyarországon, Romániában) a rehabilitálás anyagi kompenzációval és szociális kedvezményekkel járt együtt.
- Jótétel és anyagi kompenzáció az egyéneknek és az intézményeknek is (egyházak és felekezetek). Minden országban, amely 2004-ben belépett az EU-ba, a jótétel és a kompenzáció kiterjedt a holokauszt áldozataira is. Egyes országokban ügynökségeket hoztak létre a jóté-

⁴⁵ Vö. Wojenna odyseja Antka Srebrnego – 1 – Obrona Grodna 1939 r. <http://www.komiks.gildia.pl/komiksy/wojenna-odyseja-antka-srebrnego/1> (2018-12-10)

⁴⁶ Freedland, Jonathan: *I see why 'double genocide' is a term Lithuanians want. But it appals me.* <http://www.theguardian.com/commentisfree/2010/sep/14/double-genocide-lithuania-holocaust-communism> (2018-12-10)

⁴⁷ <http://holocaustinthebaltics.com/> (2018-12-10)

tel bonyolítására (Baltikum), másutt ugyanezeket a kedvezményeket megkapták a függetlenségi küzdelmek résztvevői is (Lengyelország).

- Bírósági eljárások a kommunista rezsim vezetői ellen. A legrövidebb perre 1989. december 25-én került sor – ami után azonnal kivégezték Nicolae és Elena Ceaușescu. A lehangosabb ügyek Eric Honecker és társainak pere 1992-93-ban – Honeckert nem érte bántódás halálos betegsége miatt, valamint a Wojciech Jaruzelski elleni per 2008-ban és 2011-ben – ami szintén eredménytelenül ért véget a perbe fogott betegség miatt. Az ezredfordulóig Németországban 23 ezer esetben indult eljárás NDK-s emberi jogi ügyekben, több mint 16 ezer esetben született ítélet is.⁴⁸ Emberiség elleni bűncselekmények, gyilkosság és deportálásban való részvétel vádjával folytattak eljárásokat a végrehajtó szervek munkatársai felett a balti államokban.
- A kommunista (és náci) szimbólumok nyilvános használatának tiltása. Magyarországon és Litvániában bírság, Lengyelországban és Romániában börtönbüntetés szabható ki. De Észtországban például nem sikerült keresztülvinni ilyen törvényt a szólásszabadság korlátozására való hivatkozással.⁴⁹
- A kommunista (és a náci) rezsimek büntettei nyilvános tagadásának büntethetősége – van erre vonatkozó törvénye Lengyelországnak, Csehországnak, Magyarországnak és Litvániának.
- „Emlékezetpolitikái” törvények. Ez is egy módja annak, hogy a politika befolyást gyakoroljon a múlt interpretálására és reprezentálására.
- Átvilágítás. Különböző intenzitással és mélységben hajtották végre a különböző országokban, a mai napig teret engedve az ezzel kapcsolatos vitáknak. Már az 1990-es évek elejétől megjelenik a választóvonal a szakmai történetírás és a történelem- és emlékezetpolitika között. A múlt (a történelem) „nemzetiesítése” a nemzeti mesternarratívák restaurálási kísérlete, ideológiai és politikai legitimizációs céllal. Már az 1990-es évek közepétől megjelenik azonban a kritikai hang, a próbálkozások a hagyományos nemzeti narratívák korszerű-

⁴⁸ Bruce, Gary: East Germany. In: Stan, Lavinia (ed.): *Transitional Justice in Eastern Europe and the former Soviet Union* (Routledge, 2008) 27.

⁴⁹ Closa Montero, Carlos: *Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States* (CCHS, 2014) <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a47f10b9-405e-48b7-b406-fb758819a5e8> (2018-12-10)

sítése és sokrétűbbé tétele érdekében. A történész szakmán belül is kialakult a szembenállás azok között, akik ezt a hagyományos nemzeti történetírást a nemzeti identitás alfájának és omegájának tartották, és azok között, akik szükségesnek tartották ezeket a kereteket. Ezt a folyamatot az afirmatív és az elemző történetírás szembenállásaként is jellemezhetjük.⁵⁰ A nyilvános vitákat éppen az afirmatív megközelítés uralta.

A szükséges emlékezetpolitika kialakításával kapcsolatban Alexei Miller öt módszert különböztet meg: 1) olyan intézmények létrehozása, amelyek feladata bizonyos politikai erők által megkívánt emlékezetpolitika képviselése; 2) politikai beavatkozás a média munkájába (itt nem a közvetlen beavatkozásra, hanem manipulációra kell gondolnunk); 3) a levéltári dokumentumokkal és a hozzáférésükkel való manipulálás; 4) nyomásgyakorlás a történészekre úgy morális, mint anyagi tekintetben a múlt olyan interpretációinak bőkezű támogatásával, amely megfelel az adott politikai erő érdekeinek (tegyük hozzá, hogy a politikai nyomásgyakorlás eszközeinek tekinthetők az emlékezetpolitikai törvények is); 5) politikai beavatkozás az iskolai tananyag, a történelem tankönyvek tartalmába.⁵¹ Mindezek a módszerek, más léptékben ugyan, de a kommunizmus gyakorlathoz is hozzátartoztak.

Bizonyos intézmények megléte a történelempolitika kvintesszenciája a pontosan körülhatárolt ideológiai és politikai irányultság, és a történelem politikai manipulálásának kifejezett szándékával összefüggésben. Alkalmaskodtak erre a szerepre a különböző bizottságok, emlékezetpolitikai intézetek, múzeumok, s különleges helyet foglalnak el közöttük a szűkebb témákra specializált intézmények, mint például azok, amelyek a kommunizmus bűneire fókuszálnak, s országonként eltérő mintázatokkal valószínűsítanak meg.⁵²

⁵⁰ Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Csehország, Románia és Bulgária esete: Antohi – Trencsényi – Apor (eds.): *Narratives Unbound*, 2007, i. m. A délkelet-európai országokról: Brunnbauer, Ulf (ed.): *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism* (LIT Verlag, 2004).

⁵¹ Miller, Alexei: Introduction. In: Miller – Lipman (eds.): *The Convolutions of Historical Politics*, 2012, i. m.

⁵² Apor, Péter: Eurocommunism. Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe. In: Pakier – Stráth (eds.): *A European Memory? 2010*, i. m., 236.

„Posztszovjet térség”

A „posztszovjet térség” azokat az országokat jelenti, amelyek a Szovjetunió felbomlása után keletkeztek – a balti államok kivételével, amelyek 2004-ben sikeresen „visszatértek” Európába. A politikai földrajz logikája alapján a terület új egységekre bomlik: az „új Kelet-Európára”, ahová a Keleti Partnerség országai (Azerbajdzsán, Örményország, Belarusz, Grúzia/Georgia, Moldova, Ukrajna) tartoznak, a közép-ázsiai régióra (Kazahsztán, Tadzsiszisztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Türkmenisztán) és Oroszországra, amelyik hagyományosan „Kelet és Nyugat között” helyezkedik el és különleges szerepre tör nemcsak a térségben, hanem a világban.

Bár 1991 után valamennyi posztszovjet ország politikai, gazdasági és kulturális téren is eltérő utakat járt be, közös vonások is felfedezhetők, ilyen a múlt árértékelésére, újraértelmezésére és átírására való törekvés,⁵³ részben amiatt, hogy közös az örökség, mindenki szeretne visszatérni a „gyökerekhez”.

Nevezzük ezt a forgatókönyvet a történelem „nemzetiesítésének”: a „saját” nemzeti történelem leválasztása arról, ami a közös történelem volt korábban, és a „saját” nemzetnek a történelem objektumából annak szubjektumává tétele. Leválás volt ez tehát a közös birodalmi vagy szovjet történelemről. Több esetben (Ukrajna, Belarusz, Örményország, Grúzia stb.) több mint százéves, a 19-20. század fordulójától létező nemzeti történetírás állt rendelkezésre, amit a szovjet időszakban beolvasztottak a „Szovjetunió történetébe”, és az 1917 előtti nemzeti történetírást „nacionalistának” bélyegeztek, s mint ilyet tiltottak. Ezek a történetírások vagy a diaszpórában éltek tovább, vagy a könyvtárak nyilvánosság elől elzárt polcain.⁵⁴ A történetírás előtt is az a feladat állt, hogy megideologizálják az „új történelmi közösség” létrejöttét.

A történelem nemzetiesítésére való törekvés így egyúttal a politikai szuverenizálódást is szolgálta. A „történelem kérdése” volt az a hasznos eszköz, amely már a gorbacsovi átalakítás időszakában a helyi elitek szá-

⁵³ Национальные истории на постсоветском пространстве. <http://www.airo-xxi.ru/natsistorii> (2019-12-10)

⁵⁴ Érdekes, hogy Mihajlo Hruszevszkij, az ukrán történetírás megalapozója is a tiltott szerzők közé került, műveit elzárták, ám eszméi tovább éltek a szovjet-ukrán történetírásban is, bár az osztályszellemiség szűrőjén keresztül.

mára legitimációs eszközzé vált, 1991 után pedig az új államok nemzeti és politikai legitimációjában töltött be nélkülözhetetlen szerepet. A poszt-szovjet térségben a fordulat után is gyakorlatilag mindenütt hatalomban maradt a párt-tanácsi nomenklátúra (rövid időszakok kivételével Örményországban és Azerbajdzsánban), amelyik rátelepedett a „visszatérés a gyökerekhez” eszméire.

A történelem „nemzetiesítésének” lépéseit az 1990-es években a következőképpen foglalhatjuk össze. Először is a sztálini rezsim bűneinek elítélése, ami szélsőséges formájában akár az egész szovjet időszak történelmét kidobta. Másrészt a „saját” nemzeti történelem szuverenizálása és a „történelmi gyökerekhez” való visszatérés szó szerinti „nemzetiesítést” jelentette a teljes történelmi múltnak – a „nemzet” fogalom megjelenése előtti történelemben is a nemzeti elemeket kereste. Harmadszor, feladatként tűzték ki a „fehér foltok” kutatását – elfelejtett vagy betiltott személyiségek, események, tények beemelését a nemzeti narratívába. Negyedszer, eluralkodott az úgynevezett „rehabilitációs szindróma”, ami annyit jelentett, hogy minden, amit betiltott a kommunista rezsim, erkölcsi mércévé vált.

Ennek következtében a posztszovjet térség államaiban a hivatalos történetírás és emlékezet/történelempolitika a múlt reprezentációjának az etnocentrizmuson – nemzeti/nacionalista tipológián – alapuló kánonját honosította meg s a történelemről és az emlékezetéről szóló narratívában. Ez egy alapvető vonás, noha minden országban voltak egyedi sajátosságok.

Oroszország esetében például a föderatív állam olyan állammodellt kínált, amelyben a föderatív központhoz a vidék a szovjet nosztalgia mentén kapcsolódott (kiegészítve a birodalmi nosztalgiával). Belaruszban egy hibrid modell tudott gyökeret eresztetni – a nemzeti/nacionalista és a szovjet nosztalgia narratívájának keverékéből. Moldovában az etnonemzeti narratíva a „moldovánhívők” és a „románhívők” között oszlik meg, Ukrajnában pedig teljesen nyilvánvaló lett a regionális tagolódás, amely konkurenciája volt a szovjet nosztalgia narratívának.

Ez a történelmi kánon teleológiai alapú konstrukció, amelyben a „saját”, „nemzetiesített” történelmet az hívja életre, hogy szükség van arra, hogy létezzen „saját” unikális nemzet és annak megfelelő állam. A történelem ontológiailag kijelölt út annak a célnak az elérése irányában, hogy létrejöjjön a nemzetállam, amely a nemzet életben maradásának és önmegvalósításának legmagasabb formája. A cél (vagy következmény) közvetlenül vagy implicit módon egybeolvad az indokkal, amelynek követ-

keztében mint természetes, szerves fejlődés eredményeképpen kerül felmutatásra a nemzet és a nemzetállam. Ezek a nemzetállamok nem tudnak nem létrejönni, ezért a történész feladata – megalapozni létezésük tényét az emberiség történetében, és helyesen magyarázni hiányukat a történelem bizonyos időszakaiiban.

Mindezek eredményeképpen kialakult az az interpretációs stratégia, melynek keretében a nemzet „objektíven” létezik, függetlenül a történészek erőfeszítéseitől. A történész feladatának abban kellene kimerülnie, hogy „adekvát módon”, helyesen írja le ezt az állapotot. Valójában ez a fajta „tudományosság” a politikai nyelvezet legitimálásra szolgál. Ez a fajta artikuláció okvetlenül együtt jár az antropomorfizmussal (a nemzet azonos az élő történelemmel, amely harcol, szenved, elalszik és felébred, meghal és feltámad) és az anakronizmussal (a „nemzetet” meg tudják találni az őskorban is, azokban az időkben, amelyekről legfeljebb archeológiai ismereteink vannak).

Ebben a sémában az emlékezet összerosódik a történelemmel. Nehéz találni olyan standard nemzeti történelmi narratívát, amely közvetlenül vagy implicit módon ne foglalná magába azt az eszmét, hogy a nemzeti történetem – a nemzet kollektív emlékezetének megnyilvánulása. A „nemzeti újjászületés” arról szól, hogy a történelemírás – a nemzet emlékezetének helyreállítása. A nemzeti amnézia felszámolása a „történelmi igazság” segítségével – az afirmatív történelem jelszava.

A történelem fő szubjektuma a nép, amelyet az egymáshoz genetikailag közel álló etnikumok vagy szubetnikumok egy csoportjára alkalmaznak. A „nemzetiesített” történelem tudományos feladata – ennek a népnek a nemzetté tétele. Ez másként nem lehetséges, mint a „nép”, „etnikum”, „nemzet” fogalmak összerosásával.

Ennek a kánonnak van egy következő fontos összetevője is – a kulturális exkluzivitás. Az exkluzivitás csak abban az esetben engedi meg a Más jelenlétét, ha saját nemzeti különállóságának alátámasztására szolgál. Ez a Más feltétlenül valamilyen ellenség lesz, amely megakadályozza a „saját” nemzet fejlődését, megsérti a „történelmi igazságosságot”. Az exkluzivitás a legerőteljesebben a tankönyvekben mutatkozik meg, amelyek sajátos emlékezeti helyökké válnak.

A nemzeti történelem „folyamatosságát” a valós vagy konstruált államiság, az őslakosság és annak kulturális-antropológiai jellemzői biztosíthatják. Így keletkezik a „nemzeti millennium” – a legalább ezer éves, de

egyes esetekben több ezer éves folyamatos nemzeti történelem. Ezt a történelmet belehelyezik egy államba – a saját állam a nemzet létezésének értelmé és mindenekelőtt meghatározó célja. A saját államiság hiánya – az valami természetellenes anomália. Ez a fajta szemlélet a 19. század második felében alakult ki, de mind a mai napig él.⁵⁵

A „nemzetiesített” történelem és emlékezet kánonjának szüksége van történelmi mítoszokra, szimbólumokra és emlékezetpolitikai gyakorlatokra. Az etnoszimbolizmus logikája ugyanazokat a témákat generálja. Az alábbi felsorolás koránt sem teljes.

- Eredetmítosz. Arra szolgál, hogy a nemzet ősiségét és civilizációs elsőbbségét bizonyítsa. A legelterjedtebb az árja, vagy valamely más ősi (törkök, bolgárok) népektől való származtatás.
- A civilizációs/kulturális örökség mítosza. Kiváló példa erre a Kijevi Rusz örökségeért folytatott küzdelem az orosz–ukrán „történelmi fronton”, vagy a Litván Nagyfejedelemségért a litvánok és a belaruszok között, a középkori városállamokért az üzbegek és a tadzsikok között folytatott huzakodás.
- Az „aranykor” mítosza. Ez a mítosz a nemzet előtti időkhöz kötődik, a gazdasági szárnyalás és kulturális virágzás korszakára vonatkozik. Bár a nemzet előtti korról van szó, minden esetben ez az aranykor nemzetiesítődik.
- A civilizációs (kulturális) elsőbbségről szóló mítosz. Ilyen többek között az a széles körben elterjedt nézet, hogy Ukrajnában született meg Európa első alkotmánya (Pilip Orlik hetman tollából 1710-ben), vagy a litvánok és a belaruszok vélekedése, hogy a 16. századi Litván Szabálykönyv a kor legfejlettebb jogi dokumentuma volt, vagy a versengés azért, hogy hol nyitották az első könyvnyomdát, vagy milyen nemzetiségű volt Ivan Fjodorov és Francisk Skorina.
- A történelmi küldetés mítosza. A legnépszerűbb ebben a tekintetben az az elképzelés, hogy a saját nemzet valamilyen civilizációs határképző vagy védőbástya. Örményország például a kereszténység védőbástyája „Keleten”, valamint határ „Kelet” és „Nyugat” között. Belarusz és Ukrajna esetében több tényező is ide sorolható: civilizációk ütközőzónája, kulturális híd „Kelet” és „Nyugat” között, „határterület”. Orosz-

⁵⁵ Ferro, Marc: *The Use and Abuse of History, or, How the Past is Taught after the Great Fire* (London: Routledge, 2003).

ország viszonylag gyorsan eldöntötte, hogy megtartja a 19. század végén kialakult álláspontot arról, hogy egyedi civilizáció, amely egyedi úton halad.

Az oroszországi történelmi narratíva és történelempolitika megőrizte az etnokulturális orosz magvat és a köréje tömörülő, a politikai nemzet egyenjogú tagjaiként megjelenő „népek és nemzetek társadalmi-politikai egységének” gondolatát. Ez nem különbözik „az új szovjet történelmi közösség – a szovjet nép” narratívájától, a „szovjet nép” helyébe az „orosz” került. A történelem és az emlékezet az „oroszkok”⁵⁶ (Borisz Jelcin fogalomhasználata) vagy az „orosz nemzet” (Vlagyimir Putyin fogalomhasználata) konszolidálásának eszközei.

Ez az eszme megjelenik a hivatalos történelmi kánonban és a kollektív/történelmi emlékezet konstruálásában is. Ha már kánonról van szó, akkor a legjobb példa a „közös történelem” és a „közös történelemkönyv” eszméje. A „közös történelem” és a „közös történelemkönyv” eszméje azzal egyidőben keletkezett, hogy Vlagyimir Putyin került hatalomra és irányt mutatott a szovjet-nosztalgia emlékezetnarratíva visszaállítására. Ennek példája volt, hogy az orosz himnusz az egykori szovjet himnusz lett (némileg átírt szöveggel), és hogy Putyin külön megszólította a történészeket – a történelemnek ne csak a negatív oldalait vegyék észre (2003), a Nagy Honvédő Háború szovjet mítoszának dübörgő visszaállítása a történetírásba és a köztudatba is.

Ebben a kontextusban tudjuk értelmezni a társadalomnak felkínált közös („egységes”) történelemtankönyv ötletét 2006–2007-ben, amikor Oroszország legfelsőbb politikai vezetésének védnökségével elkészültek a különböző iskolai évfolyamoknak szóló tankönyvek, melyeket a hasonló kiadványokhoz képest óriási példányszámban nyomtattak ki. Tartalmilag Oroszország nagyságát hirdették, elválaszthatatlanul a birodalom és a Szovjetunió nagyságától.⁵⁷

⁵⁶ Oroszul: россияне. Magyarra „orosz”-ként fordítjuk azt a fogalmat, amire az orosz nyelvben két kifejezés van: a россияне a politikai nemzetet, a русские pedig az etnikai hovatartozást jelenti. Mind Jelcin, mind Putyin a politikai nemzetnek megfelelő kifejezést használja. (A ford.)

⁵⁷ Миллер, Алексей: *Историческая политика в России: новый поворот? Историческая политика в XXI веке* (М., 2012) 334–339.

A társadalom liberális része valamint a szaktörténészek bírálták a tankönyvcsaládot, így végül nem emelkedett az „egységes tankönyv” státusára. Azonban 2004-től kezdve érvényesült a föderációs tantervi elvárás, a többféle tankönyv inkább piaci megfontolásokat tükrözött, mint tartalmi különbségséget.

Putyin számára kemény időszak volt a 2011–12-es parlamenti és elnökválasztás, tiltakozáshullámokkal, és mint következmény, a hatalom bekegyesítése az ellenzékkel szemben. Az igényt ismét a legmagasabb szinten fogalmazták meg. Putyin elnök szavaival: „Teljes mértékben egyetérték azzal, hogy szükség van történelmünknek valamilyen kanonikus változatára. Ha tényleg az lesz, hogy más történelmet tanulunk keleten, másat az Urálban, és megint másat az európai területünkön, ez rombolhatja – és minden bizonnyal rombolni fogja – soknemzetiségű nemzetünk úgymond közös életterét. Az országunk számára alapvető fundamentális, létfontosságú történelmi korszakokhoz való viszonyulásban igenis lennie kell valamilyen egységes kánonnak, amit az egységes tankönyv tükröz. Ebben semmi rosszat nem látok.”⁵⁸

A megfogalmazott igényt támogatták a hivatalos tudományt képviselő hivatásos történészek. Jurij Petrov, az Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történelem Intézetének igazgatója a következőképpen reagált: „Oroszország – az az ország, amelynek egységes történelme van. Terjeszkedett, területeket, népeket csatolt magához. Ám szeretném hangsúlyozni, hogy egyetlen nép sem oldódott fel ebben a közös államban. Mindegyik megmaradt, sőt, számos nép egy magasabb fejlődési szintre lépett. Ezért nem lehet arról beszélni, hogy bármelyik etnikum el lett volna nyomva, nem lehet történelmi sérelmeken rugózni – ez az út a konfrontációhoz vezet, nem pedig a nemzetek közötti viszony kiegyenlítéséhez. Választás előtt álunk: kultiváljuk a helyi pseudopatriotizmust vagy az egységes orosz nemzetet építjük, ahol a legfőbb rendező elv az Oroszországhoz tartozás, a közös történelem és a közös sors?”⁵⁹

Nem nehéz kitalálni, hogy a „közös történelem” és „közös tankönyv” eszméjét lelkesen felkarolta Oroszország Oktatási Minisztériuma, a mi-

⁵⁸ Путин призвал создать единый «канонический» учебник истории. <http://www.ntv.ru/novosti/536176/#ixzz2Oxnjl78F> (2018-12-10)

⁵⁹ Пора прекратить гражданскую войну в умах. *Российская Федерация Сегодня*, 2013, № 5. <http://www.russia-today.ru/article.php?i=157> (2018-12-10)

niszter kijelentette, hogy a tankönyv egy év alatt el fog készülni. Fontos, hogy a szakminiszter „egy tankönyvről” beszélt.⁶⁰ Az „egységes tankönyv” eszméjét felkarolta az Orosz Történelmi Társulat is (elnöke egyben az orosz parlament elnöke, Szergej Nariskin), a Történelem és társadalomtudomány Tanárok Egyesülete (elnöke az Orosz Tudományos Akadémia Világtörténelem Intézetének igazgatója, Alekszandr Csubarjan), az Orosz Katonai-Hazafias Társaság (elnöke Oroszország kulturális minisztere, Vlagyimir Megyinszkij), Oroszország Népfrontja mozgalom, melynek élén maga Putyin elnök áll. A szociológiai felmérések azt mutatták, hogy az „egységes” tankönyv ötlete találkozott a társadalom ízlésével is.⁶¹

A felülről és alulról is ilyen nagy arányban támogatott „egységes tankönyv” azonban még sem valósult meg. A nyilvánosságban hamarosan az egységes tankönyv gondolatát átvette az egységes standardok szerinti történetírás, amelynek integráló szerepet kell betöltenie a föderáció szubjektumai körében. Az új koncepció szerint megírt tankönyvek 2015-ben kerültek az iskolákba, melyek nem tartalmaztak koncepcionális újdonságokat, de bizonyos fogalmakat polkorrekten fazoníroztak.

Az akadémiai diskurzus kiegészült „társadalmilag hasznos funkciókkal”. A régiók időnként előveszik az etnikai vagy regionális alapokon nyugvó exkluzív modellt, de nem szállnak nyílt konfliktusba a föderális központ által felkínált inkluzív modellel. Nyilvánvalóan tovább folyik a kísérletezés a múlt hivatalos verziójának kialakításával, a föderális hatalomnak ezzel kapcsolatban nincs választása – a kulturális sokszínűség, az ország méretei megkövetelik az egységesítő stratégiákat a kollektív emlékezet területén is.

Sokkal konfliktusosabb lett a történelempolitika exportja. Alexei Miller úgy véli, hogy Oroszország történelempolitikájának eszkalálódását „Keret-Európa” országainak történelempolitikája provokálta ki azzal, hogy a kommunizmus összeurópai elítélését és a „kommunizmus bűneinek” egy az egyben Oroszországra, a Szovjetunió utódállamára való tolasát követelte. Az egyéb tényezők között komolyan befolyásolták az orosz történelempolitikát a 2003–2005-ös „színes forradalmak” (Grúzia, Ukrajna,

⁶⁰ Министр образования пообещал показать единый учебник истории через год. <http://polit.ru/news/2013/03/17/edinyj/> (2018-12-10)

⁶¹ Россияне о школе и едином учебнике истории. <http://www.levada.ru/2013/06/21/rossiyane-o-shkole-i-edinom-uchebnike-istorii/> (2018-12-10)

Kirgizisztán), a „Nyugattal” való konfliktus kiéleződése a NATO keleti bővítési céljai miatt (Ukrajna és Grúzia), valamint a védelmi rakétatelepítések a közép-európai országok területére.⁶²

Az emlékezetpolitikaért nemzetközi intézmények szintjén is folyt a harc Oroszország és a szovjet utódállamok között. A kommunizmus és a nácizmus egy szintre emelése sérelmes volt Oroszország számára, amely tagja volt az antihitlerista koalíciónak, azok között volt, akik felszabadították Európát a „barna mételytől”. Szükség volt az egységes emlékezetpolitikára, hogy valamennyit kompenzáljon a világhatalmi pozíció elvesztése és a belső feszültségek miatt. A Levada Központ 2014 és 2016 közötti felmérése alapján a „Mire a legbüszkébb Oroszországgal kapcsolatban?” kérdésre a legtöbb válasz az „Oroszország történelme” volt, messze megelőzve a természeti kincseket, a hadsereget, a kultúrát és az ország nemzetközi tekintélyét.⁶³

Azt, hogy a külpolitikai kihívásokat belpolitikai kihívásként értékelte Oroszország, bizonyítja 2009-ben annak az elnöki bizottságnak a megalkotása, amelyet az Oroszország érdekeivel ellentétes történelemhamisítás kiküszöbölésére hoztak létre. A bizottság sajátos belépője volt egy emlékezetpolitikai törvénytervezet előkészítése egyfajta társadalmi bíróság létrehozásáról, amelynek az lett volna a feladata, hogy rendszerbe foglalja a történelempolitika kérdéseit és kriminalizálja a történelmi emlékezet megsértőit.⁶⁴ A tervezet heves tiltakozást váltott ki liberális társadalmi körökben, és elutasították a szaktörténészek is. Ennek ellenére a bizottság („Medvegyev-bizottság”) megalakult, s rövid fennállása alatt első körben az Orosz Tudományos Akadémia falai között kereste a „történelemhamisítókat”. A bizottság viszont elérte azt, hogy a föderális iskolai program kiegészült egy új fejezettel: „Oroszország múltjának meghamisításából eredő kockázatok a jelenkorban. Oroszország legújabb kori történelmének meghamisítása – az ország nemzetbiztonságát érő fenyegetés.”⁶⁵ Nem annyira a bizottság tevékenységének, mint inkább a megal-

⁶² Miller, Alexei: The Turns of Russian Historical Politics, from Perestroika to 2011. In: Miller – Lipman (eds.): The Convolutions of Historical Politics, 2012, i. m., 257–258.

⁶³ Национальная гордость. <http://www.levada.ru/2016/06/30/natsionalnaya-gordost/> (2018-12-10)

⁶⁴ Копосов: Память строгого режима, 2011, i. m., 230–232.

⁶⁵ О внесении изменений в федеральный компонент государственных образовательных стандартов начального общего, основного общего и среднего (полного) обще-

kulása körüli légkörnek voltak a termékei azok a „belső használatra” szánt segédkönyvek, melyek Oroszország történelmének bel- és külföldi hamisítása leleplezésének szenteltek.⁶⁶

Ezzel párhuzamosan erősödött meg az orosz kulturális-etnikai irreidentizmus is. Az orosz etnikai nacionalizmus, amit országon belül nem támogat a politika, a külpolitikai stratégia fontos elemévé vált. A „határon túl élő honfitársakról” való gondoskodás bekerült az emlékezetpolitikai harcok érvrendszerébe, a szomszédos országok orosz nyelvű lakossága pedig szövetséges lett ebben a háborúban.

A Medvegyev-bizottság működése paradox módon egybe esett valamifajta fegyvernyugvással a szomszédokat illetően. Lengyelországgal kapcsolatban Vlagyimir Putyin cikket közölt a Gazeta Wyborcza hasábjain, melyben mérsékelt, egyensúlyra törekvő hangot ütött meg, 2010 áprilisában pedig nyilvánosan elítélte a katyíni vérengzést. Ukrajnával kapcsolatban Dmitrij Medvegyev 2010-ben megkoszorúzta a kijevi holodomor emlékművet, miközben 2008-ban még hevesen elutasította a meghívást. Ez a látszólagos „enyhülés” inkább a külpolitikai konjunktúra ingadozásának volt az eredménye, mint sem a stratégia feladatok felülvizsgálatának következménye.

2014-ben fordulat következett be Oroszország történelempolitikájában az „ukrán válsággal” és Oroszország és a „Nyugat” kapcsolatának a Krím megszállása és a kelet-ukrajnai szeparatisták támogatása miatti erőteljes megromlásával összefüggésben. A véleménynyilvánítás miatti nyilvános üldözés nagy visszhangot keltett esete volt Andrej Zubov, a Moszkvai Állami Egyetem történészének elbocsátása, miután az elítélte a Krím megszállását. Az Állami Duma sürgősséggel törvényt fogadott el a Szov-

го образования, утвержденный приказом Министерства образования Российской Федерации от 5 марта 2004 г. http://www.edu.ru/db/mo/Data/d_12/m39.pdf (2018-12-10)

⁶⁶ Данилов А. А. – Филиппов А. В. (ред.): *Освещение общей истории России и постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств* (М., 2009); Данилов А. А. – Филиппов А. В. (ред.): *История России и новых независимых государств в школьных учебниках: Книга для учителя* (М., 2010); *Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов* (М., 2010); «Расскажу вам о войне»: *Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран* (М., 2012).

jetunió második világháborús szerepvállalása tudatosan hamis beállítá-
sáért a büntetőjogi felelősségre vonásról.⁶⁷

„Kelet-Európa” és a posztszovjet térség történelempolitikájának vannak hasonló és eltérő vonásai. A hasonlóság többek között az, hogy a kulturá-
lis és a politikai elitek nem fogadják el egyértelműen a felelősséget a holo-
kauszért. Amiben a posztszovjet térség más az például, hogy itt csak for-
málisan ment végbe a politikai repressziók áldozatainak rehabilitálása, az
etnonacionalista narratívát nem fogta vissza és nem finomította az EU-s
csatlakozás perspektívája, s talán éppen ezért lett radikálisabb a hangne-
me. Ukrajna sajátossága, hogy regionálisan eltérő kollektív/történelmi
emlékezeteket kellene összehangolni. Így itt inkább a belső konfliktusos-
ság jellemző. Az utóbbi években forszírozott „kommunizmustalanítás”,
amely kizárólag a szimbolikus térre korlátozódik – egy próbálkozás az
„elvesztegetett idő” utolérésére. Még ebben a formában is új konfliktuso-
kat gerjeszt és nacionalista narratívát igyekszik ráerőltetni a társadalom
egészére. Bármennyire is paradox, ebben a tekintetben Ukrajna a törté-
nelempolitika „kelet-európai” medrében tocsog, ami adott formájában az
etnikai nacionalizmus és a populizmus reneszánszának tekinthető.

Ukránból fordította: *Fedinec Csilla*

⁶⁷ Федеральный закон от 5 мая 2014 г. № 128-ФЗ О внесении изменений в отдельные
законодательные акты Российской Федерации. [https://rg.ru/2014/05/07/reabilitacia-
dok.html](https://rg.ru/2014/05/07/reabilitacia-dok.html) (2018-12-10)

Az 1991-es magyar–ukrán alapszerződés jelentősége

*Jeszenszky Géza**

A Magyarországot is ellenőrzése alatt tartó Szovjetunióban létezett egy „Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság”, annak volt kormánya, külügy-minisztériuma, még saját ENSZ-képviselte is, de a valóságban nem Kijevben dőlt el, mi történik Ukrajnában. Az 1991. december 1-i népszavazással – előbb, mint ahogy december 8-án a belorussziai Belovezszzakaja Puscsában kimondták a Szovjetunió felbomlását – létrejött a független Ukrajna, Magyarország legnagyobb szomszédja, benne az 1919 előtt a Magyar Királyság részét képező „Kárpátontúli terület” közel 200 ezer fős magyar lakosságával.

A szabad, független, demokratikus Magyarország külpolitikájának egyik alapvető kérdése volt, hogy lehetséges lesz-e az őszinte és tartós kiengesztelődés és szoros együttműködés azokkal a szomszédokkal, akiket 1919 óta a „magyar revans” kísértete nyugtalanított, s ellenszerként a hozzájuk csatolt magyar kisebbségeket szisztematikusan elnyomó, erőszakkal asszimiláló politikát, egyfajta csöndes (időnként nyílt) „etnikai tisztogatást” folytattak? A két háború között reálisan és távlatosan gondolkodó kevés politikus és sok író, művész, majd az 1945-ös demokratikus kísérlet képviselőinek felfogását osztva, ismerve a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi előírásainak sorsát, az Antall-kormány (1990–1993) számára egyértelmű volt, hogy csak az egyéni és közösségi kisebbségi jogok garantálása és betartása biztosíthatja a kisebbségben élő magyarok jövőjét, s hogy ehhez az optimális keret a kulturális, ahol pedig lehetséges és indokolt, a területi autonómia. Ma sokak szemében illúziónak tűnhetnek a rendszerváltozás korai szakaszában meglehetősen széles körben osztott remények, hogy a magyar kisebbségek létét és jogait a demokra-

* Az Antall-kormány külügyminisztere, nagykövet, egyetemi tanár (Budapest).

tikus államberendezkedés biztosítani fogja. Előttünk voltak a nyugat-európai példák, a német–francia megbékélés és tartósan bizonyuló szövetség, a finnországi svédek nyelvi jogai, és a mind biztatóbban alakuló déltiroli helyzet. Sajnos azonban ahogy a trianoni döntés a közép-európai népek Erisz almája volt, úgy bizonyult a rendszerváltozás után a megbékélés Achillesz-sarkának legtöbb szomszédunknak a magyar kisebbséggel szemben követett politikája.

A történelmi Magyarország északkeleti határvidéke 1918 előtt nem volt elhatárolt földrajzi vagy politikai egység, de történelme, földrajzi sajátosságai, etnikai és szociális viszonyai a többségében ruszinok vagy rutének nevezett keleti szláv népcsoport által lakott területet mégis megkülönböztették a környező tájaktól. A világháború végén, a korábbi orosz kisebbségpolitika korrekciójaként, az 1918. december 10-én Budapesten megrendezett rutén nagygyűlés programja alapján a Károlyi-kormány december 23-án elfogadta a Ruszka-Krajna autonómiájáról szóló 1918. évi X. számú néptörvényt. Szabó Orest vezetésével megkezdődött a Ruténföld autonóm közigazgatásának, a ruszin nemzetgyűlésnek és a ruszka-krajnai minisztériumnak a kiépítése. A párizsi békekonferencia azonban a lakosság megkérdezése nélkül, sőt nyugodtan állíthatjuk, akarata ellenére, ezt a területet – délnyugati részén egy szintisza magyarlakta sávval – a frissen létrehozott Csehszlovákiához csatolta. A csehszlovák állam nem tartotta be a Ruszinszko autonómiájára nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettséget, de felvilágosult gyarmatpolitikájuknak anyagi hasznát látta a lakosság.

Csehszlovákia felbomlásakor, 1939. március közepén magyar katonai akció visszaállította az immár Kárpátaljának nevezett területen a magyar szuverenitást és a lengyel–magyar közös határt. A Teleki-kormányban őszinte volt a szándék a Ruténföld autonómiájának létrehozására, de a kitört háború és a terület kritikus stratégiai helyzete ezt megghiúsította. 1944 késő őszén a szovjet hadsereg elfoglalta Kárpátalját és a magyarlakta sávval együtt bekebelezte a Szovjetunióba. A szovjet hatalom az önálló ruszin nyelvet nem létezőnek, a szláv lakosságot pedig ukránnak nyilvánította. Ezt az Ukrajnából érkező nagyszámú betelepülő rövidesen valósággá tette. A kétszázezres lélekszámot megközelítő magyar kisebbséget szörnyű megpróbáltatások érték, erről a Szolyvai Emlékpark és számos emlékmű tanúskodik. Később is a legnehezebb helyzetben lévő határon túli magyar közösségként tartottuk számon a Kárpátalján élőket. Nem-

zettársaiktól egy átjárhatatlan határral elzárva, egy totális diktatúrában élve, az a sors várt rájuk, mint a Szovjetunió többi kicsiny finnugor népére: a beolvadás, az eltűnés.¹

Amikor az 1980-as évek végére a Szovjetunió gazdasága csődbe jutott, a központi hatalom pedig meggyengült, mert az utolsó szovjet vezető, Mihail Gorbacsov (1985–1991) feladta az erőszakon és félelmen alapuló politikai uralmat, a lakosság minden tagállamban azt kezdte, azt merre gondolni, hogy önállóvá válva könnyebben tudna kikerülni a válságból, független államként az életszínvonala emelkedne. 1990-től, a balti államok függetlenségi mozgalmát követve, az egyes szovjetköztársaságok, élükön magával Oroszországgal és Ukrajnával, élni kezdtek papíron létező, a szovjet alkotmányba belefoglalt jogaikkal. E tendenciát érzékelve és kihasználva az Antall-kormány megkezdte Ukrajnával a kapcsolatépítést. Már 1990. augusztus 24-én fogadtuk Budapesten Anatolij Zlenko ukrán külügyminisztert, és megállapodtunk az egyszerűsített határátlépés röviddel azelőtt elrendelt felfüggesztésének hatályon kívül helyezésében.²

A Külügyminisztérium szóvivője, Herman János, a *Pesti Hírlap*-nak adott telefoninterjújában hangsúlyozta, hogy az önállóbb nemzetközi jelenlétre törekvő Ukrajnával együtt fogunk működni a nemzeti kisebbségek jogait rögzítő karta kidolgozásában, a piacgazdálkodásra történő átérés pedig új lehetőségeket teremthet a szovjet piac egyharmadát kitevő Ukrajnával folytatott kereskedelmünkben.³ Az ukrán vezetés úgy találta, hogy a magyar kapcsolat hasznos lesz függetlenségi törekvéseik előmozdításához.⁴ Szeptemberben Göncz Árpád köztársasági elnök látoga-

¹ Kárpátalja legújabbkori történelmét példás közös vállalkozásban mutatja be Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.) Csernicskó István – Oficinszkij Román – Osztapec Jurij – Szarka László – Tokar Marian (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010). Tágabb, országos keretbe helyezi e terület rendszerváltozás utáni történetét: Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök* (Pozsony: Kalligram, 2009). Az ugyancsak Fedinec Csilla szerkesztésében megjelent *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig – Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai* (Pozsony: Kalligram, 2014) alcíméhez híven alkalmas a különféle nézőpontok összevetésére.

² Külügyminisztériumi Tájékoztató (továbbiakban KMT) 1990. 178.

³ Uo. 217.

⁴ Póti László: *Ukrajna kül- és biztonságpolitikája, 1990–2000* (Budapest: Stratégiai Védelmi Kutató Hivatal, 2001). A szerző szerint az intenzív magyar kapcsolatépítés sarkallta a pél-

tott Ukrajnába, Ungvárt és Beregszászt is felkeresve.⁵ Entz Géza, a Határon Túli Magyarok Titkárságának vezetője 1991. február 21. és 26. között Kijevben, Lembergben (Lviv) és Ungváron folytatott tárgyalásokat, mindenhol lelkesen fogadták, széleskörű jogokat, kulturális autonómiát ígértek minden kisebbségnek.⁶

Ilyen előzmények után írta alá 1991. május 31-én, Leonyid Kravcsuk ukrán elnök hivatalos budapesti látogatásán a két külügyminiszter a „Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén” c. dokumentumot és az ehhez tartozó „Jegyzőkönyv”-et. Ez a szerződés rendkívül pozitív kisebbségvédelmi elveket tartalmaz: államalkotó tényezőnek ismeri el a nemzeti kisebbségeket, térségünkben egyedülálló módon rögzíti a kisebbségek egyéni és közösségi jogait, lényegében véve a kulturális és közigazgatási önkormányzat elvét fogalmazva meg. Tiltja a nemzetiségi arányok megváltoztatását, garantálja a nyelvhasználati jogon belül a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek „nemzeti keresztnéveik és családneveik használatát” (az addigi szovjet gyakorlatot megváltoztatva), az anyanyelven tanulás jogát „az oktatás minden szintjén”, továbbá „a történelmi és kulturális műemlékek megőrzését és védelmét.” Az autonómia elve is benne van a kisebbségvédelmi szerződésben: a felek „olyan státus megteremtését ösztönzik, amely biztosítja [a nemzeti kisebbségekhez tartozók számára] jogukat a hatékony részvételre a közügyekben, ideértve az identitásuk védelmével és fejlesztésével kapcsolatos kérdéseket, a lakóhelyüket érintő döntések meghozatalát és végrehajtását.” Végül a két fél kötelezte magát, hogy elősegíti „a nemzeti kisebbségek jogainak nemzetközi jogi kodifikálását”. Mindennek a végrehajtására és ellenőrzésére a dokumentum „a két Fél állami intézményeinek és nemzeti kisebbségeinek képviselőiből” álló Vegyes Bizottság létrehozását írta elő.⁷

da követésére a lengyel, a cseh és a szlovák politikusokat, de az utóbbiak figyelmeztették az ukránokat, hogy a magyar szándékok nem őszinték és csak a szomszéd országokkal szembeni pozíciójuk erősítését szolgálják, valamint hogy a magyar kisebbségnek adott kedvezményeket majd szomszédjaiknál is követelhessék. Az állítás forrása bizonytalan.

⁵ Keskeny Ernő: *A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002* (Budapest: Századvég Kiadó, 2012) 82–85.

⁶ Entz Géza jelentése, 1991. március 5. (A dokumentum saját irataim között található.)

⁷ A Nyilatkozat és a hozzá tartozó Jegyzőkönyv szövege: Magyar Külügyi Évkönyv (továbbiakban MKÉ) 1991. 212–222.

A történelmet jól ismerő magyar kormány számára egy független Ukrajna az egykori kisantant két államát szétválasztó, kívánatos „jó” szomszéd volt. Úgy éreztük, hogy magatartásunkkal, politikánkkal hozzá tudunk járulni Ukrajna jövőbeli külpolitikai irányvonalához és a magyar nemzeti kisebbséghez való barátságos viszonyuláshoz. Ráadásul Ukrajnának politikai és történelmi okokból feszült volt a viszonya három szomszédjával, Oroszországgal, Lengyelországgal és Romániával, ez is a magyar kapcsolat mellett szólt.

1991. augusztus 8-án az ukrán vezetés meghívására külügyminiszterként Kijevbe érkeztem hivatalos látogatásra, ezzel is támogatva az önálló ukrán külpolitikát. 10-én átutaztam Lvivbe, a Monarchiát idéző Lembergbe, a lengyelre múltra is emlékeztető Lwówba, ahol a RUH [Ukrán Nemzeti Mozgalom] ellenzéki párt vezetői fogadtak igen szívélyesen, az ottani kis magyar kolónia pedig megindító melegséggel. Innen az Uzsoki hágón át (az I. világháborús „csonthegek” emlékművét megkoszorúva) léptem be Kárpátaljára. A történelmi határon a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Visk községi szervezetének szép számú küldöttsége (élén a feledhetetlen Fodó Sándor elnökkel) kondérban főzött halpörkölttel várt. Együtt mentünk Ungvárra, ahol a helyi, oroszból ukránná váló vezetés fogadott. Az elhúzódó (elhúzott?) tárgyalások miatt sajnos sokáig várt az a sok magyar, akik az ungvári magyar konzulátus megnyitására gyűltek össze. 47 éve várták, hogy Magyarország visszatérjen Ungvárra, így talán megbocsátották a késést. Tudtam, mennyi megpróbáltatást, szenvedést élt át 1944 ősze óta ez a közösség, és mit jelentett számukra újra énekelni a Himnusz nyilvános helyen, a magyar nemzeti lobogó alatt.

Az 1991. augusztus 19-ei, meghiúsult moszkvai puccs után a vezetés nem szegült szembe tagállamai függetlenségi törekvéseivel, azokat egy brit mintára kialakított Nemzetközösségben remélte egyben tartani. Ukrajna parlamentje, a Verhovna Rada augusztus 24-én deklarálta a szovjet tagköztársaság függetlenségét, ezt december 1-jén népszavazáson a lakosság 92,3%-a hagyta jóvá. Magyarország azonnal elismerte az új államot és a kijevi főkonzulátust nagykövetséggé nyilvánította, arra a megfelelő táblát is kihelyezte. Ekkorra már aláírásra kész állapotban volt államközi szerződésünk Ukrajnával.

A kommunista rendszerek eltűnése után teljesen indokolt volt, hogy érvényüket veszítsék a Szovjetunió által az egyes országokra erőltetett – álszent és verbális – barátsági és együttműködési szerződések. Ugyanak-

kor Nyugat-Európában is teret nyert az a gondolat, hogy a Varsói Szerződés fölszámolása nyomán Európa közepén létrejött hatalmi és katonai vákuumot az államközi szerződések új rendszerével, hálójával töltsék ki. Elsőként az újraegyesült Németország kötött szerződéseket – a békeszerződés és a határmegállapodás pótlására – Lengyelországgal és Csehszlovákiával, ezt követően azután más államokkal, így Magyarországgal is. Az Antall-kormány ugyancsak készen állt arra, hogy szerződésekben rögzítse az új magyar demokrácia átalakult kapcsolatrendszerét mind az egykori Varsói Szerződés szabaddá vált államaival, mind a nyugat-európai demokráciákkal. Németország minden belső vita nélkül vette bele a két keleti szomszédjával kötött szerződésbe, hogy „nincs és nem is lesz területi követelése” velük szemben, ezzel lemondva egykor Németországhoz tartozó jelentős területekről. Ugyanezt a megközelítést és ugyanezt a megfogalmazást alkalmazta Lengyelország az Ukrajnával, Oroszországgal, végül Litvániával 1991 és 1994 között megkötött és ratifikált államközi szerződéseiben. Lengyelországban sem okozott belpolitikai feszültséget a történelem során, századokon át Lengyelországhoz tartozó területek elvesztésének ismételt elismerése. Pedig még ma is közel félmillió lengyel él ezekben az országokban.

Antall József 1991. december 6-án a moszkvai Kremlben írta alá Mihail Gorbacsov elnökkel azt a dokumentumot, ami a Szovjetunió utolsó nemzetközi szerződésének bizonyult. Fél órával később, egy másik teremben Borisz Jelcin orosz elnökkel aláírta az Orosz Föderáció első államközi szerződését. Délután a repülővel megtett visszaúton a magyar kormányküldöttség megállt Kijevben, hogy Leonyid Kravcsuk elnökkel aláírja a független Ukrajna első nemzetközi szerződését. A magyar-ukrán alapszerződés célja volt a lehető legjobb viszonyt hozni létre új, egyben legnagyobb szomszédunkkal, és ezzel kizárni a szomszédos országok valamiféle magyarellenés összefogásának, a magyar kisebbségekkel szemben egységesen türelmetlen politikának a lehetőségét. Nemzetpolitikai szempontból is igen fontos lépés volt ez: radikálisan javítani akartuk a szovjet uralom alatt megfélemlített és politikailag jogfosztott kárpátjai magyarok helyzetét.

Mit tartalmaz a „jósomszedságról és az együttműködésről” szóló, ma is érvényes dokumentum? Mindenekelőtt kölcsönös együttműködési kötelezettséget rögzít a kül- és biztonságpolitikában, a gazdaság- és energiapolitikában, a környezetvédelemben, a tudományos kutatásokban, a határ

menti kapcsolatokban és a nemzeti kisebbségek védelmében. A 2. cikk 2. bekezdése kimondja, hogy „a Felek tiszteletben tartják egymás területi épségét és kijelentik, hogy egymással szemben nincs és nem is lesz területi követelésük.”⁸ A szerződés 17. cikke különösen sokat ígért. „A Szerződő Felek, teljes összhangban az Új Európáról szóló Párizsi Kartával és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet más, vonatkozó dokumentumaival, kifejezik azt a meggyőződésüket, hogy *a népek közötti baráti kapcsolatok, valamint a béke, az igazságosság, a stabilitás és a demokrácia megkövetelik, hogy kölcsönös védelemben részesüljön a nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitása* [saját kiemelésem], és ennek biztosítására meg kell teremteni minden feltételt. A Felek egyoldalú és közös lépéseket tesznek, hogy előmozdítsák a kötelezettségek végrehajtását az 1991. május 31-én aláírt »Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán SZSZK együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén« című dokumentumnak és az ahhoz csatolt »Jegyzőkönyv«-nek megfelelően. A Felek nemzetközi kapcsolataikban önállóan és közösen is fellépnek a nemzeti kisebbségekre vonatkozó nemzetközi dokumentumok megvalósítása érdekében.”⁹

Amikor tapasztalt munkatársaim, diplomaták és nemzetközi jogászok ukrán kollégáikkal megállapodtak a szerződés szövegében, senki sem gondolta, hogy a szerződés másfél év múlva Budapesten viták forrása lesz. Még kevésbé gondolták az aláírók, hogy 26 évvel később Ukrajna súlyosan megsérti a barátság dokumentumát. A nemzetközileg érvényes és garantált határokkal még nem rendelkező, újjászülető Ukrajna valamennyi szomszédja esetében ragaszkodott ahhoz, hogy a területi követeléseket kizáró német formula kerüljön be a vele kötött államközi szerződésekbe. Megbocsáthatatlan hiba lett volna, ha Magyarország elszalasztotta volna az alkalmat, hogy legnagyobb szomszédjával, az akkor még 55 millióhoz közelítő lakosságszámú nukleáris nagyhatalommal bizalmi viszonyt építsen ki, megelőzve Romániát és Csehszlovákiát, és kizárva ezzel minden kisantant-jellegű együttműködést a magyar kisebbségek jogainak csor-

⁸ Ennek a német formulának az átvételéhez ragaszkodott a nemzetközileg elismert határokkal nem rendelkező Ukrajna. Magyarország ezzel nem mondott le Kárpátjáról, mert azt megtette az 1920. évi trianoni békeszerződésben, majd az annak helyébe lépő 1947. márciusi párizsi békeszerződésben.

⁹ A szerződés szövegét l.: Magyar Törvénytár, 1995. évi XLV. Törvény.

bítására. Az Ukrajna és Magyarország által 1991 tavaszán aláírt részletes kisebbségvédelmi konvenció gyakorlati megvalósulásához is elengedhetetlen volt az államközi szerződés megkötése, az adott területi klauzulával együtt. Az aláírást követően a Kárpátalján élő magyarság politikai helyzete határozottan javult, megindult több új határátkelőhely kiépítése is.

Az 1991. december 1-jei, az ország függetlenségét megerősítő népszavazás napján két helyi népszavazásra is sor került, melyek során bizalmat kapott Kárpátalja különleges gazdasági övezetté, és a beregszászi járás (magyar) autonóm területté nyilvánítása is. Az ukrainai magyarok kulturális szervezetéből politikai érdekképviselőtté vált Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Antallnak és nekem címzett petíciója is sürgette az érintett lakosság 81%-a által megszavazott Magyar Autonóm Körzet létrehozásának támogatását.

A népakarat két utóbbi megnyilvánulása azonban nem valósult meg. Ezt fel kellett vetnem ukrán partneremnek. 1992. április 4-én előbb Beregszászon, ezt követően pedig Nyíregyházán folytattam tárgyalásokat Anatolij Zlenko kollégámmal. A válaszhoz türelmet kért, hivatkozva az Ukrajna keleti területén élő 12 millió oroszra és a Krím-félszigetre, ahol veszedelmes precedens, az esetleges elszakadás előkészítője lenne egy autonóm magyar terület. Ezzel együtt az ukrán külügyminiszter mégsem látta akadályát ennek a magyar igénynek, Kravcsuk elnök pedig kijelentette, hogy a megszavazott adminisztratív változások meg fognak valósulni.¹⁰ Ahogy az akkoriban kéthetenként megjelenő *Kárpátalja* lapnak nyilatkoztam, „nagyon őszintén remélem, hogy ez az ukrán–magyar jó viszony abban is megnyilvánul, hogy ez a lépés megtörténik. Ez, azt hiszem, látványosan bizonyítaná azt a tételt, hogy a kisebbség valóban összekötő lehet a két ország között és a kisebbség egyértelműen része, sőt haszonélvezője ennek az együttműködésnek.”¹¹

Az ellenzéki RUH szervezet vezetője, Vjacseszlav Csornovil korábban föderalista elképzelésekkel állt elő,¹² végül azonban pártja és a kijevei Rada többsége a francia centralizációs modell mellé állt. Kínálkoztak azonban konkrét, látható lépések. Meg kellett teremteni a kétoldalú forgalom, kereskedelem lehetőségét, hiszen a két ország között az egy vasútvonal

¹⁰ *Új Magyarország és Magyar Hírlap*, 1991. április 6.; KMT 1992. 1. köt., 210–213.

¹¹ *Kárpátalja*, 1992. április 21.

¹² Íjgyártó István, a HTMH főtanácsosa feljegyzése, 1992. június 22.

mellett csak a túlterhelt és keskeny záhonyi hídon át lehetett közlekedni. Azonban az egész posztszovjet térség Magyarországra irányuló forgalma azon keresztül zajlott. Nyíregyházán folytatott tárgyalásunkon kiderült, hogy az előző augusztusi ottjártamkor kapott ígérek ellenére még egyetlen további határátkelőn sem indult meg a forgalom. Út, víz, telefon, épület – ezek hiányára hivatkozott a nemrég szovjet, most már ukrán vám- és határőrség. A kommunista időkben állandó szlogen volt a kisebbségek híd szerepe. Most esély volt arra, hogy minél több tényleges hídon, minél több határátkelőn keresztül kapcsolataink legjobb előmozdítója, záloga legyen Kárpátalja magyar lakossága. A miniszterekkel egyidőben erről (is) tárgyalt Virágh Pál kelet-magyarországi köztársasági megbízott Mihajlo Krajiloval, Kárpátalja elnöki megbízottjával.¹³ A Határon Túli Magyarok Hivatala részről Entz Géza államtitkár és Íjgyártó István kormányfőtanácsos találkozott a KMKSZ vezetőivel. Utóbbiak sürgették a kishatár-forgalom felújítását, amit a magyar vámszervek a megfelelően felszerelt épületek elkészültéig elleneztek.¹⁴

1992. májusban Fokin miniszterelnökkel Budapesten megállapodtunk új határátkelőhelyek mielőbbi megnyitásáról, történelmi relikviák visszaadásáról, a beregszászi városi kórház építésének folytatásáról és a nemzeti kisebbségek helyzetének további javításáról.¹⁵ Antall a magyar autonómiát is sürgette.¹⁶ Ukrajna megkezdte az 1991. májusi Nyilatkozatban szereplő elvek érvényre juttatását saját törvényeiben és készülő alkotmányában. A kijevi parlament elfogadta és 1992. június 25-én hatályba léptette „A nemzeti kisebbségekről” c. törvényt, Kárpátalja elnöki megbízottja pedig 1992. december 17-én rendeletben rögzítette ennek területi érvényesítését. A jogszabály többek között előírja, hogy „ahol a lakosság többsége meghatározott nemzeti kisebbséget alkot, az állami, társadalmi szervek, intézmények és szervezetek hivatalos személyei kötelesek beszélni az állami nyelvet és a nemzeti kisebbség nyelvét, olyan szinten, amely hivatali teendőikhez szükséges”.¹⁷ A rendelet alapján a magyarlakta községek-

¹³ Közös közlemény a két külügyminiszter munkatalálkozójáról és közös nyilatkozatuk a nemzeti kisebbségek védelmének biztosításáról. MKÉ 1992. 174–177.

¹⁴ *Népszabadság*, 1992. április 6. 3.

¹⁵ Közös közlemény a magyar–ukrán miniszterelnöki tárgyalásokról. MKÉ 1992. 207–209.

¹⁶ KMT 1992. 1. köt., 352–355.

¹⁷ A rendelet szövege: *Pro Minoritate*, 1993. 1–2. sz. 43.

ben és Beregszász városban a hivatalos intézményekben az ukrán mellé kitűzték a magyar nemzeti színeket.

Magyarország 1991 óta sokféle módon igyekezett segíteni Ukrajnának, kiemelten pedig a Kárpátalja lakosságának 12%-át alkotó magyaroknak. Állami és magánalapítványok, hazai és külföldi magyar magánszemélyek jelentős segítséget adtak az egyházaknak, az iskoláknak, a kulturális és egészségügyi intézményeknek, a szociális intézményeknek, a vállalkozásoknak. 1992. október 10–11-én a Kárpátalja Alapítvány meghívására Aknaszlatinára látogattam, hogy ott számítógépeket adjak át a város három, ukrán, magyar és román iskolájának. Szomorúan szemléltem a háborúban felrobbantott, a Tisza túloldalán elterülő Máramaroszigetre vezető vasúti híd romjait. Akkor még nem tudtam, amit hat évvel később a Tisza ukrán–román a határfolyóvá vált szakaszán (különleges engedéllyel) leevezve a vízben maradt romokból állapítottam meg, hogy a II. világháború előtt még számos további helyen kötötte össze híd a két partot. Pár éve megnyílt az Aknaszlatinát és Máramaroszigetet összekötő új, bár igen keskeny híd, ezen csak hosszas várakozás után lehet átkelni.

1993 első felében is lendületesen alakultak az ukrán–magyar kapcsolatok. Február 26–27-én hivatalos látogatást tett Budapesten Kravcsuk elnök és Zlenko külügyminiszter. Újabb egyezményeket írtunk alá, illetve készítettünk elő a kölcsönös áruszállításokról, szorosabb bankközi kapcsolatokról, határvízi és árvízvédelmi együttműködésről, hadiipari és mezőgazdasági kapcsolatokról, a határ menti megyék lakóinak egyszerűsített határátlépéséről, további határátkelő-helyekről, és megkötöttük a tolonc egyezményt. Zlenkoval megtárgyaltam a posztszovjet térség és a Balkán helyzetét, és megállapodtunk, hogy támogatjuk három további ukrajnai megye bekapcsolását a Kárpátok Eurorégióba, növeljük a Záhony–Csap körzet vasúti és közúti áteresztő-képességét. Egyetértettünk, hogy a kisébbségi kérdésben főnálló egyetértésünk európai jelentőségű, és alkalmas Ukrajna belső problémáinak a kezelésére is. Olyan megoldásokról beszéltünk, mint a „helyi nyelv” jogilag rögzített használata a nem ukrán többségű területeken, autonóm körzetek, Ukrajna nyugati orientációja Magyarországon keresztül Ausztria és Olaszország felé. Megkockáztatom azt az állítást, hogy amennyiben Ukrajna a következő években folytatta volna Kravcsuk és Zlenko bel- és külpolitikai irányvonalát, másként alakult volna történelme, és helyzete ma nem lenne válságos.

Ukrajna 1992. július 1-jén ratifikálta a Magyarországgal kötött szer-

zódést, nálunk azonban a Parlament külügyi bizottságában Horn Gyula, az utolsó kommunista kormány külügyminisztere, kifogásolta a szerződésben szereplő területi klauzulát. Erre figyelt föl a kormánykoalíció néhány vérmes képviselője és szervezkedni kezdett a szerződés ratifikálása ellen. Kapóra jött számukra, hogy a beregszászi magyar autonóm terület létrehozására 1993 tavaszáig nem mondott igent (igaz, nemet sem) az ukrán kormány és a parlament. Antall miniszterelnök ezért határ menti találkozót javasolt Kravcsuk ukrán elnöknek. Az 1993. április 30-i ungvári megbeszélésen Zlenko kollégámnak elmondtam, milyen eszközökkel tudjuk támogatni Ukrajna gazdasági és politikai erőfeszítéseit, biztonsi helyzete megszilárdítását. A kiadott közös Nyilatkozat szólt az együttműködés kiszélesítéséről, egymás külpolitikai törekvéseinek a támogatásáról. „Hangsúlyozták, hogy országaikban *törvényileg is garantálják a helyi demokratikus önkormányzat kibontakoztatását*. [Saját kiemelés.] A magyar fél meglepéssel fogadta azokat a jelentős lépéseket, amelyeket Ukrajnában a kárpátaljai magyarságnak a teljes körű személyi szabadságjogait és a *nemzeti-kulturális autonómiához való jogát garantáló nemzeti törvény* [saját kiemelés] végrehajtása érdekében tettek.”¹⁸ Tehát a Nyilatkozat értelmezésébe belefért az autonóm körzet támogatása.

A közel 55 milliós, atomfegyverekkel is rendelkező szomszédal megkötött szerződés ratifikálását övező országgyűlési vita bemutatása itt nem szükséges.¹⁹ Egyetlen felszólalásból idézek, a Kárpátalja múltjában aktív szerepet vitt felmenőkkel rendelkező, az ellenzéki MSZP-ben politizáló Vitányi Ivántól: „Míg a régi utca folytatása zsákutcába vezet, ez megoldást ígér akkor is, hogyha ez a megoldás nem lesz könnyű. Az ukrán szerződés nem tökéletes, de ebbe az irányba visz. Megteremti a lehetőséget abban, hogy Kárpátalján, Kárpát-Ukrajnában a magyarok szabadabban éljenek, mint azelőtt, és hogy szabad nemzetiséget alakítsanak ki.”²⁰ Antall miniszterelnök zárszavában rámutatott, hogy „teljes felelősséggel vállalom ennek a szerződésnek minden következményét, s vállalom, hogy e szerződést Magyarország külpolitikai helyének biztosítása érdekében

¹⁸ MKÉ 1993. 202–204.

¹⁹ Több írásom mellett legrészletesebben ezt *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben* c. könyvem (Budapest, 2016) tárgyalja. L. 272–280.

²⁰ Magyar Köztársaság Országgyűlése (továbbiakban MKOGY) Napló, Vitányi Iván felszólalása, 1993. május 10. <http://www.parlament.hu/naplo34/294/2940096.html> (2019-01-31)

és a határon túl élő magyarság érdekében írtam alá”²¹ Az ukrainai magyar közösség jogait a két ország példás jó viszonyával biztosító szerződés, párosulva a periférikus határterületek kapcsolatait kiépítő Kárpátok Eurorégióval, biztató alternatívát és modellt kínált a Balkán és a poszt-szovjet térség súlyos konfliktusaira. A Nagy-Magyarország feltámasztását célzó magyar szándékokat vizionáló román és szlovák szélsőségesek viszont szövetségeket kaptak a magyar Országgyűlésben a területi klauzulát elutasító képviselők személyében.

A naivitas, a felelőtlenség, a tájékozatlanság és az elvakultság néhány hazai politikust arra készítetett, hogy a ratifikációs vita előtt Kárpátaljára utazzon, és ott hangulatot keltsen a szerződés ellen. Nem volt nehéz azt a hamis nézetet elhíttetni, hogy a területi igényekről történő lemondás következményeként vész el egy jövőbeli, Magyarország javára történő határmódosítás lehetősége és esélye. Zacsek Gyula MDF-es képviselő néhány, főként idős magyarral, a beregszászi KMKSZ nyugdíjas választmányának tagjaival, a következő levelet íratta alá: „Alulírott kárpátaljai magyarok, ukrán állampolgárok kijelentjük, hogy az ukrán–magyar alapszerződés pontos tartalmáról nem volt tudomásunk, azt velünk senki nem egyeztetette, véleményünket nem kérte ki, ezért senkit fel sem hatalmazhattunk arra, hogy a nevünkben e szerződés megerősítésére kérje a magyar Országgyűlést. Beregszász, 1993. május 7–9.” Zacsek megtalálta Ivan Turjanicát, a nagy valószínűséggel orosz titkosszolgálati háttérű Kárpátaljai Ruszinok Egyesülete elnökét is, aki a szovjet, majd az ukrán hatóságok által sajnálatosan el nem ismert ruszin nemzetiség nevében tiltakozott az „egy nép sorsáról a háta mögött sztálini módszerekkel” kötött szerződés ellen, és arra hívta föl a magyar Országgyűlést, hogy ne ratifikálja az egyezményt. Ezek után a KMKSZ Választmányának május 9-i ülésén többen, köztük a Magyarországról érkezettek, élükön Zacsek képviselővel, „élesen támadták Fodó Sándor elnököt, amiért [...] a választmány megkérdézése nélkül az alapszerződés ratifikálását egyértelműen támogató értelemben nyilatkozott”.²² A metely hatása máig sem múlt el, a Magyarok Világszövetsége nevű szervezet rendszeresen hazaárulásnak nevezi a szerződést. Erről

²¹ MKOGY Napló, Antall József zárszava, 1993. május 11. <http://www.parlament.hu/naplo34/295/2950148.html> (2019-01-31)

²² Zalatnay István, a HTMH elnökhelyettese hozzám intézett levele, 1993. május 10. (A dokumentum saját irataim között található.)

vékonyka kötetet is kiadtak, amelyben érvek helyett a ratifikálás ellen felszólaló képviselők felszólalásait ismétlik.²³

A függetlenség a várt fellendülés helyett hatalmas inflációval és a gazdaság hanyatlásával járt, a lakosság megtakarításai semmivé lettek. Ezt nem ellensúlyozta a szabadság és a nyelvhasználati jogok javulása. Az 1994-ben mindkét országban bekövetkezett kormányzati változások, a Kravcsuk–Zlenko páros 1994-es távozása után az együttműködés intenzitása csökkent. Miközben a Magyarországról kapott anyagi támogatás jóvoltából erősödött a magyar nyelvű oktatás, létrejött a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, a kisebbségi jogok érvényesülése egyre jobban alakodott, a magyar többségű közigazgatási egység továbbra sem jött létre, és a magyar érdekképviselet két pártra szakadt – ha újabban örvendetes módon közeledtek is egymáshoz.

Nem a szerződésből következik, sőt, azzal ellentétben, annak szellemét és betűjét sérti az egyre jobban erősödő ukrán nacionalizmus: a vereckei honfoglalási emlékmű elutasítása és ismételt meggyalázása, mindenekelőtt pedig a magyar nyelvű oktatás korlátozásának visszatérő kísérlete. Az ukrán oktatási miniszter 2008-ban hozott 461. számú, az ukrán nyelv oktatásának javításáról szóló rendelete veszélyeztette a kárpátaljai magyar iskolák létét. Ellene 2008. júniusában kelt levélben tiltakoztam Volodimir Ogrizko akkori külügyminiszternél, akinek a vendége voltam előző év decemberben, az önálló ukrán külpolitika születésének 90. évfordulóján. Többek között hivatkoztam az 1991-es Nyilatkozat 10. pontjára („A Fellek egyetértének abban, hogy biztosítják az ahhoz szükséges lehetőségeket, hogy a nemzeti kisebbségek tanulják anyanyelvüket és *anyanyelvükön tanuljanak az oktatás minden szintjén.*”) Rámutattam, hogy: „Az Európa Tanács Kisebbségi Keretegyezménye (különösen annak 12–14. cikke), valamint A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája, amelyeket Ukrajna 1995-ben, illetve 1996-ban írt alá és 1998-ban, illetve 2003-ban ratifikált, ugyancsak hangsúlyozza a nemzeti kisebbségeknek az anyanyelven történő tanulásra vonatkozó jogát. E jogi kötelezettségeken túlmenően az országaink közötti hagyományos jó viszonyból, és a magyarok által is lakott ukrainai területeken a két nemzet tagjai között kialakult megértésből is következik, hogy ne változzék meg egy több évtizedes gya-

²³ Dányi László: *Miért mondott le az Antall-kormány és az Országgyűlés a történelmi Kárpátaljáról?* (Budapest, Magyarok Világszövetsége, 2017).

korlat, hogy Ukrajna magyar nemzetiségű állampolgárai a jövőben is ott-hon érezhessék magukat szülőföldjükön, aminek egyik alapvető feltétele a nemzeti tudat megőrzését biztosító anyanyelvi oktatási rendszer fennmaradása.” A válaszevel igyekezett megnyugtanni, hogy az ukrán nyelv jobb tanítása nem a magyar nyelvű oktatás rovására fog megvalósulni.

A 2013–14-es Majdan-forradalom, Ukrajna népe többségének óhaja, hogy az ország a demokrácia és az európai integráció útjára térjen, reményt keltő volt. Fölmerült, hogy az eltérő hagyományú és nyelvű területek, az orosz és más nem-ukrán közösségek problémájának a megoldása valamiféle föderalizmus lenne, de a fölerősödő ukrán nacionalizmus ennek ellentétét, a centralizált állam és az ukránosítás programját fogadtatta el a kijevi törvényhozással. Ezt fölerősítette a Krím-félsziget Oroszország általi, a nemzetközi jogot súlyosan megsértő annektálása, majd a Kelet-Ukrajnában orosz beavatkozással szított polgárháború. E helyzet további kárvallottai lettek a lakosság egy negyedét alkotó nemzeti kisebbségek. 2016-ban újból napirendre került a magyar iskolák vegyes tannyelvűvé alakítása és a csak ukrán nyelven engedélyezett egyetemi felvételi vizsga. A 2016 novemberében Budapesten Ukrajnáról tartott nemzetközi konferencián még óvatos optimizmussal figyelmeztettem, hogy: „Egy ilyen változás a szerződés és a két ország közötti bensőséges viszony súlyos megsértése lenne, remélhető, hogy végleg lekerül a napirendről. Még nem dőlt el, hogy a jelenlegi háborús helyzetben Ukrajna a kisebbségellenes nacionalizmus útjára fog-e térni, kiváltva több szomszédja tiltakozását is, vagy a nyugati, európai elvek és gyakorlat elfogadásával magyar nemzetiségű polgárai számára biztosítja mindazt, amire 1991-ben a Magyarországgal kötött szerződésben kötelezettséget vállalt. A szerződés érvényes, megsértése esetén a nemzetközi fórumok mellett a hágai és a strasbourgi nemzetközi bíróságokhoz is fordulhatunk. Bízom azonban abban, hogy erre nem lesz szükség, és Ukrajna megmarad Magyarország jó szomszédjának és barátjának. Ugyanakkor ideje, hogy megvalósuljon a népszavazással is megerősített 25 éves ukrán ígéret, hogy Beregszász és magyar többségű körzete önálló közigazgatási egységgé és választókerületté válik. Ennek alapját az 1991-es szerződés fektette le. Ukrajna közigazgatási rendszerének jelenlegi átalakítása a decentralizáció elve alapján folyik – háborús körülmények között. Amennyiben ez a helyi lakosság és szervezetei javaslatai alapján valósul meg, akkor negyedszázaddal a magyar közösség népszavazásban kifejezett akarata és

a magyar–ukrán szerződés ígéretei után Beregszász központtal végre létrejöhét a magyar többségű járás.²⁴ Ez is az 1993 májusában a szerződést megszavazókat igazolná.”

Sajnos mára egyértelműnek tűnik, hogy Ukrajnában a centralizációs modell érvényesül, és az orosz agresszió nyomán az országot előntő nacionalizmus erőlteti a gyöngye és védtelen nemzeti kisebbségek elleni lépéseket. 2017 elején Beregszászon járva megdöbbenett a magyar feliratok hiánya. A bevásárlóközpontban az eladók és a vásárlók döntő többsége – ahogy hallottam – magyar volt, de minden felirat ukrán volt. A 2009-ben jelentősen átirát nyelvtörvénye miatt joggal bíralt Szlovákiában sem tapasztaltam hasonlót az ország déli, magyarok által lakott részén. Hogy a cél nem csupán a magyar nyelvhasználat visszaszorítása, hanem a magyar identitás fokozatos gyöngítése, idővel megszüntetése, azt a 2017. szeptember 5-én az ukrán parlament által elfogadott oktatási törvény tanúsítja. Eszerint a jövőben nem működhetnek nemzetiségi tannyelvű iskolák, és a nemzeti kisebbséghez tartozó gyermekek tíz éves kortól mindössze anyanyelvüket és irodalmukat tanulhatják saját nyelvükön. Az eddigi gyakorlattal, de minden európai mintával és konvencióval ellentétes rendelkezés éles tiltakozást váltott ki az Ukrajnával szomszédos országokban, hiszen valamennyiüknek jelentős számban élnek ott nemzettársai.

Senki sem vitatja, hogy nagy szükség van az ukrainai oktatási rendszer minőségének javítására, beleértve az ukrán nyelv jobb tanítását, de miért kellene ehhez megszüntetni az anyanyelven történő oktatást? Már a neves 17. századbeli cseh-morva pedagógus, Comenius megállapította, hogy a legjobb eredményt az anyanyelven tanító iskola hozza. Az első világháború utáni békék valamennyi közép- és kelet-európai államot kötelezték egy kisebbségvédelmi egyezmény aláírására. Ez – többek között – előírta, hogy az állam gondoskodni köteles a nemzeti kisebbségek anyanyelven történő oktatásáról. Az Európa Tanács kisebbségi keretegyezménye, Nyelvi Kartája, valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet ajánlásai kiterjednek az anyanyelvi oktatás biztosítására. Ugyancsak fontos elv, hogy az egyes államok létező jogokat ne vonjanak el a nemzeti kisebbségektől. Ukrajna pedig az új törvény 7. cikkelyével megvon-

²⁴ Ukrán közigazgatási reform és kisebbségi érdekképviselés.

http://bgazrt.hu/_files/NPKI/ELEMZ%C3%89SEK/ukran%20reform.pdf (2019-01-31)

ja a nemzeti kisebbségek szerzett jogát, hogy anyanyelvükön tanuljanak közpénzből, tehát saját adóikból működtetett iskolákban.

„Vannak az országban emberek, akik egyáltalán nem beszélnek ukránul, és ez végső soron egységünket és nemzetbiztonságunkat érintő kérdés,” jelentette ki nemrég Pavlo Klimkin ukrán külügyminiszter. Ez a mondat, ez a gondolkodás azt jelzi, hogy a mai Ukrajna egy önmaga számára is rendkívül veszélyes nemzetállami felfogást képvisel. Nem az erőszakos ukránosítás biztosítja Ukrajna területi épségét. A szlovákiai magyarok mártírpolitikusa, Esterházy János már évtizedekkel ezelőtt rámutatott: „Az igazságos nemzetiségi politika sokkal nagyobb biztonsági koefficiens, mint sok-sok írott törvény [...] biztosabb minden Maginot-vonalnál, mert semmi sem erősít meg egy államot jobban, midőn abban nemcsak a többségi, de a kisebbségi állampolgárok is teljes mértékben otthon érzik magukat.” Vagy gondoljunk Kanadára, ahol a franciáknak, Quebec tartománynak az 1960-as években adott autonómia őrizte meg az ország egységét: szabad körülmények között tartott népszavazásokon vetették el a választók a tartomány elszakadását. Amikor Skóciában fölmerült a függetlenség igénye, a londoni kormány nem katonaságot küldött „a szeparatisták” megfélemlítésére, hanem népszavazást írt ki, és ez a kérdést jó időre eldöntötte. A szerbek az 1990-es évek elején szembeszegültek a nagyobb autonómiát igénylő jugoszláv tagköztársaságokkal, ez vonta maga után, hogy véres háborúk során ezek mind elszakadtak. Még nem tudjuk, mi lesz a katalánok függetlenségi igényének a sorsa. Az már bizonyos, hogy az Irak északi részén élő kurdok nem fogják olcsón adni fegyverrel kivívott autonómiájukat.

Magyarország évtizedeken át számos formában mutatta ki ukrán szomszédja iránti rokonszenvét és támogatását. Én személyesen sok támadást vállaltam a kétoldali jó viszony érdekében. Vitathatatlan, hogy a 2017-es oktatási törvény megsérti az 1991-es, mindkét ország törvényhozása által ratifikált alapszerződést, amellet több, Ukrajna által is aláírt nemzetközi egyezményt, sőt Ukrajna Alkotmányát is. Az alapszerződés 21. cikke szerint: „A Szerződő Felek a jelen Szerződés értelmezésével vagy alkalmazásával kapcsolatban közöttük felmerülő vitákat mindenekelőtt konzultációk, közvetlen tárgyalások, tényfeltáró, egyeztető és békéltető eljárás útján rendezik.” Amennyiben ez nem sikerül „a nemzetközi jog, az Egyesült Nemzetek Alapokmánya és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet dokumentumai szerinti egyéb elfogadott vitarendezési módhoz folyamodnak”.

A magyar kormány nemcsak éles szavakkal tiltakozott a törvény 7. cikkelye ellen, hanem bejelentette, hogy amennyiben nem vonják azt vissza, akkor minden fórumon és minden eszközzel akadályozni fogja Ukrajna európai integrációját. Ukrajna több alkalommal is kijelentette, hogy a szomszédokkal az iskolatörvény nyomán kialakult vitában kéri és elfogadja a Velencei Bizottság állásfoglalását. A 2017. december 8-án nyilvánosságra hozott 25 oldalas, rendkívül diplomatikus megfogalmazású jelentés több elismerést érdemlő elemet lát a törvényben, és jogosnak, sőt kívánatosnak mondja az ukrán államnyelv eredményesebb tanítását szolgáló intézkedéseket, de a kisebbségi nyelveken történő oktatás korlátozása okán kiváltott erőteljes bírálatokat indokoltnak találta. „A vonatkozó 7. cikk abban a formában, ahogyan elfogadták, jelentősen különbözik attól a tervezettől, amelyről a kisebbségekkel konzultációt folytattak.” A törvény az eddigieknél jóval kevesebb lehetőséget biztosít a nemzeti kisebbségeknek az anyanyelvükön való tanulásra, ez korábban élvezett jogaiktól fosztja meg a kisebbségeket. Ez ellentétes Ukrajna Alkotmánya 22. cikkelyének harmadik bekezdésével, amely kifejezetten tiltja, hogy egy új törvény vagy törvénymódosítás meglévő jogokat csorbítson. Az EU–Ukrajna Társulási Tanács záródokumentumában az EU hivatalos álláspontjaként került megfogalmazásra ugyanez, hogy a kisebbségek már meglévő jogai nem szűkíthetők. A jelentés azt is bírálja, hogy az orosz nyelvet diszkriminálják az EU-nyelvekkel szemben. A jelentést záró összegezés: „A bizottság ajánlja, hogy biztosítsák megfelelő szinten az EU hivatalos nyelvein történő oktatást az érintett kisebbségek számára, folytassák a megfelelő arányú oktatást az általános és középiskolákban a nemzeti kisebbségek nyelvén, javítsák az ukrán mint államnyelv oktatásának minőségét, oly módon módosítsák az oktatási törvényt, hogy több időt biztosítsanak a fokozatos reform számára, mentesítsék a magániskolákat a törvény hatálya alól, folytassanak új párbeszédet valamennyi érintettel és végezetül biztosítsák, hogy a törvény megvalósítása ne veszélyeztesse a kisebbségek kulturális örökségét és a kisebbségi nyelven történő oktatás folyamatosságát a hagyományos iskolákban.”²⁵ Az ukrán oktatási tár-

²⁵ 902/2017 - Ukraine - Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017 which concern the use of the State language and Minority and other languages in Education.

<http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282017%29030-e> (2019-01-31) Az ajánlásokat a 126. pont összegezi.

ca az ukrán álláspont nagy győzelmének nevezte a Velencei Bizottság állásfoglalását, arra építve, hogy az jogosnak ismerte el az államnyelv jobb oktatására irányuló törekvést, de teljesen figyelmen kívül hagyva a Bizottság ajánlásait. Kijevben szándékosan félreértik a Bizottság jóindulatú feltételezését, hogy a még elfogadandó implementációs törvények orvosolni fogják a kifogások javát.

Az 1991-es magyar–ukrán szerződés jó megállapodás volt, mindkét ország érdekeit szolgálta. Az még érthető lenne, hogy az államként történő elismertségét megerősítő és rossz gazdasági helyzete ellenére is komoly európai tényezőt jelentő Ukrajna számára a magyar kapcsolat már nem annyira fontos, de azt már nehéz megérteni, hogy a keleti szomszédja által szorongatott fiatal ország miért kész konfrontálódni többi szomszédjával.

A „kijevi csirke”-beszéd-től az Euromajdanig

Az Egyesült Államok Ukrajna-politikája a hidegháborút követő évtizedekben

*Magyarics Tamás**

George H. W. Bush elnök 1991. augusztus 1-én nagyszabású beszédet mondott Kijevben, az Ukrán Köztársaság Legfelsőbb Szovjetje előtt.¹ A Szovjetunió közép-európai birodalma ekkorra már összeomlott, sőt a Szovjetuniót magát is a felbomlás fenyegette. Washington bizonyos mértékben kellemetlen dilemma elé került: a *Realpolitik* azt diktálta, hogy a Szovjetunióban a reformpolitikát folytató Mihail Gorbacsov hatalomban maradjon, s ennek megfelelően a személyes tekintélyét kikezdő mozgalmakra és elképzelésekre sokan nem nagy rokonszenvvel tekintettek az amerikai fővárosban.

Elsősorban a Fehér Ház és a *State Department* figyelte gyanakodva a Szovjetunió belüli centrifugális erőket; velük szemben a Védelmi Minisztérium (Pentagon) stratégiai szempontból nem bánta Moszkva kül- és biztonságpolitikájának gyengülését a belső problémák miatt. Mindehhez járult még az a tény, hogy George H. W. Bush nagy hangsúlyt fektetett a kulcsfontosságú külföldi vezetőkkel fenntartott jó kapcsolatokra; így a központi kormányzat gyengítését a Mihail Gorbacsovval fennálló szívélyes viszonyra leselkedő fenyegetésként könyvelte el. Másfelől az Egyesült Államok igyekezett fenntartani a 'kivételesség' mítoszát is, azt, hogy az amerikaiakat elsősorban elvek és nem pedig érdekek vezérlik a külpolitikában, és ennek megfelelően elkötelezett a demokrácia, a szabad piacgazdaság, a parlamentarizmus, az emberi és a polgári jogok érvényesíté-

* ELTE BTK Amerikanisztika Tanszék (Budapest).

¹ George H. W. Bush elnöknek a kijevi törvényhozásban (Verhovna Rada) elmondott 1991. augusztus 1-i beszédét William Safire újságíró „kijevi csirke” beszédnek nevezte el egy a *The New York Times*-ban írt publicisztikájában.

sében szerte a világban. Részben ennek, részben az ukrainai folyamatok jobb megértése jegyében az Egyesült Államok 1991 februárjában főkonzulátust létesített Kijevben, de az oda delegált munkatársaknak meghagyták, hogy még a látszatát is kerüljék el annak, hogy Ukrajna függetlenségét bátorítanak. Ugyanakkor a misszió olyan „nagyágyúkat” hívott meg, mint például Richard Nixon, Henry Kissinger vagy Zbigniew Brzezinski, akiknek a helyzetértékelésére sokat adott az adminisztráció.

A balti köztársaságok esetén az elvi politikát könnyebben lehetett érvényesíteni, mert azok stratégiai, valamint történelmi-érzelmi jelentősége sokkal kisebb volt az oroszok számára, mint Ukrajna, amelynek esetleges elvesztése az orosz nagyhatalmi törekvéseket lényegesen gyengítette volna. Az amerikai elnöknek ezért rendkívül vékony mezsgyén kellett egyensúlyoznia, és beszédéből inkább az óvatosságra intés, semmint a szuverén és független Ukrajna iránti elkötelezettség csendült ki. Bush elnök a beszédének elején ugyan kijelentette, hogy „hamis dilemma” Gorbacsov elnök és a Szovjetunió tagköztársaságaiban a függetlenségre törvő vezetők közötti választás, de hangsúlyozta: „A szabadság nem azonos a függetlenséggel. Az amerikaiak nem fognak olyanokat támogatni, akik azért töreksenek függetlenségre, hogy távoli zsarnokságot helyi despotákkal váltssanak fel. Nem fognak segíteni azoknak, akik etnikai gyűlöleten alapuló öngyilkos nacionalizmust hirdetnek. Azokat támogatjuk, akik demokráciát akarnak építeni. [...] Azokat támogatjuk, akik a szabadság határait keresik. Ezekkel a reformerekkel összefogunk azon az úron, amit mi, helyénvalóan, egy új világrendnek nevezünk.”²

A Bush elnök által említett „új világrend” gyakorlatilag visszatérést jelentett volna a wilsoni liberális internacionalizmushoz a roosevelti „négy csendőr” elképzelés ENSZ BT-ben testet öltött nagyhatalmi együttműködéssel egyetemben. A függetlenséggel kapcsolatban elhangzott figyelmeztető szavakat a korabeli sajtó és a megfigyelők többsége Kijevnek szóló üzenetként értékelte; mások, így az akkori nemzetbiztonsági tanácsadó, Brent Scowcroft azonban azt állították, hogy az amerikai elnök a kibontakozó balkáni helyzetre kívánt elsősorban célozni. A tény azonban, hogy a beszéd Ukrajna fővárosában hangzott el, értelmezhető a házigazdának szóló üzenetként is. Az ukrán parlament 1991. augusztus 24-én nyil-

² <https://bush41library.tamu.edu/archives/public-papers/3267> (2018-08-21)

vánította ki Ukrajna függetlenségét a Szovjetuniótól, és később Leonyid Kravcsukot választották meg a független állam első elnökének.

Az alapvetően realista politikai hagyományokat folytató Bush-adminisztráció, teljes joggal, a Szovjetunió 1991. december 25-i felbomlása után az egyes utódállamok demokratikus átalakulásával volt elfoglalva: a liberális „napirend” másodlagos volt a „kemény” biztonsági érdekek mellett. Ezek közül is az első helyet az Egyesült Államokra nézve potenciális egzisztenciális veszélyt jelentő szovjet nukleáris fegyverek sorsa foglalta el; egyes vélemények szerint Washington a következő időszakban túlságosan is kizárólag erre az egy kérdésre koncentrált. (A Bush-adminisztráció külügyminiszterének, James Baker III-nak az utolsó hivatalos útja 1992. december közepén Moszkvába, Kijevbe, Minszkbe és Közép-Ázsiába vezetett, és ennek során is a fő hangsúly arra esett, hogy a volt Szovjetunió nukleáris arzenálja egy kézben maradjon.) Az Egyesült Államok Kongresszusa egy eredetileg 1986-ban hozott törvény keretében 1991-ben Sam Nunn és Richard Lugar szenátorok javaslatára elfogadta a szovjet atomfenyegetés csökkentési törvényt (*Soviet Nuclear Threat Reduction Act*-et), amelynek célja a volt szovjet tagköztársaságokban (Oroszországban, Ukrajnában, Azerbajdzsánban, Belaruszban, Üzbegisztánban és Kazahsztánban) található tömegpusztító fegyverek és a hozzájuk kapcsolódó infrastruktúra biztonságos védelme és leszerelése volt. A biztonságpolitikai megfontolásokhoz közvetetten humanitárius segílyt is folyósított az amerikai kormányzat a volt Szovjetunió egyes tagköztársaságainak.

A hivatalos diplomáciai kapcsolatok az Egyesült Államok és Ukrajna között akkor váltak teljessé, amikor az első amerikai nagykövet, Roman Popadiuk 1992. március 27-én elfoglalta az állomáshelyét. A kétoldalú kapcsolatok korai intenzitását jelzi, hogy a Kravcsuk elnök már 1992. május elején Washingtonban tárgyalt Bush elnökkel. A fő napirendi pontokat a biztonsági és a gazdasági kérdések jelentették. Az előbbi téren a nukleáris fegyverektől való megszabadulás mellett hangsúlyosan esett szó arról, hogy Ukrajna csatlakozzon a proliferáció ellenes szerződéshez (Atomsorompó Egyezmény; *Non-Proliferation Treaty*); azaz, Kijev amellet, hogy felszámolja a Szovjetuniótól örökölt nukleáris fegyverkészletét és infrastruktúráját, kötelezze is el magát arra, hogy a jövőben nem kíván tömegpusztító fegyverekre szert tenni. Ennek a kérdésnek a fontosságát azonban máshogy ítélte meg a két fél, legalábbis abból a szempontból, hogy míg az amerikaiak a Nunn-Lugar program után sorolták az NPT-t, addig az uk-

rának az NPT-nél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a területi kérdéseknek. Kravcsuk elnök némileg jövőbelátó módon megjegyezte, hogy az 1954-es határozat, amely a Krímet Ukrajnának juttatta, „teljes mértékben legitim”, de vannak „olyan külső erők, amelyek szeparatista törekvéseket szítanak és ösztönöznek”.³ Az amerikaiak tudomásul vették a megjegyzést, de nem mutattak különösebb érdeklődést az ügy iránt. A gazdasági tárgyalások meglehetősen csekély eredményt hoztak Ukrajna szempontjából: mindössze egy 110 millió dolláros hitelkeretet kapott Kijev amerikai áruk vásárlására. A kétoldalú gazdasági segélyen kívül a Bush-adminisztráció 1992 elején egy nemzetközi konferenciát szervezett olyan potenciális donor államok részére, amelyek hajlandók voltak a poszt-szovjet államok súlyos humanitárius helyzetén javítani. Összesen 500 millió dollárt ajánlottak fel a részvevő államok erre a célra; Kijev is részesült a programból, bár nem abban a mértékben, ahogyan remélte.

Az 1993. január 20-án hivatalba lépő Clinton-adminisztráció kezdetben hangsúlyváltást hozott az amerikai-ukrajnai kétoldalú kapcsolatokban is. Bill Clinton és tanácsadói, mindenekelőtt Anthony Lake nemzetbiztonsági tanácsadó a nagypolitikát uraló geopolitikai szemléleten túllépve a geoökonómiát szerette volna a nemzetközi kapcsolatok homlokterébe állítani. Az új elnök Leonyid Kravcsukkal folytatott első, 1993. január 26-i telefonbeszélgetésében arra próbálta rávenni az ukrán elnököt, hogy a katonai kérdések helyett elsősorban a gazdaságiakra összpontosítson; még pontosabban, a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) való együttműködésre. Az IMF lényegében mindenhol a liberális napirendet szorgalmazta: a nagyarányú privatizációt, az állami támogatások leépítését, a piaci erőviszonyok uralomra juttatását, valamint a nyitott gazdaságot.

Az új amerikai adminisztráció azonban hamar szembesült azzal, hogy a nemzetközi kapcsolatok „Teréz anyja”-féle megközelítése a valóságban nem működik.⁴ A kezdeti idealista-liberális álláspontot már márciusra feladta Bill Clinton. Warren Christopher külügyminiszter arról informál-

³ Robert Rodriguez – Sarah Hays – Tyler Henderson – Ricardo Garcia – Ashley Cotton: US-Ukraine Relations in the Post-Soviet Era. *European Scientific Journal*, May 2016, Special edition. 387.

⁴ A Clinton-adminisztráció első ciklusának kritikájáról lásd Michael Mandelbaum: Foreign Policy as Social Work. *Foreign Affairs*, 75, № 1 (January/February 1996). 16–32. Mandelbaum használta a „Teréz anyja” kifejezést Bill Clinton külpolitikai felfogásának jellemzésére.

ta az ebben a hónapban washingtoni látogatáson lévő ukrán kollégáját, Anatolij Zlenkót, hogy amennyiben Kijev nem tesz megfelelő lépéseket a START (*Strategic Arms Reduction Treaty*) és az NPT ügyében, az hátrányosan fogja érinteni a kétoldalú kapcsolatokat. A START I szerződést még 1991. július 31-én írta alá az Egyesült Államok és a Szovjetunió, de hatályba végül is csak 1994. december 5-én lépett. A START I-hez kapcsolódóan Oroszország, Belarusz, Ukrajna és Kazahsztán az ún. lisszaboni protokollban megállapodott arról, hogy a nukleáris fegyvereket vagy megsemmisítik, vagy orosz felügyelet alá helyezik.

Ukrajna ugyan 1992. májusban ratifikálta a megállapodást, de Kijevben egyesek szerették volna megtartani a nukleáris fegyvereket Ukrajna számára biztonsági garanciának és/vagy tárgyalási alapnak Oroszországgal (és talán az Egyesült Államokkal) szemben is. (1993 elejéig egyetlen egy nukleáris fegyvert sem vontak ki Ukrajnából.) A következő hónapokban tárgyalások kezdődtek az Ukrajna területén lévő nukleáris fegyverek elszállításáról, illetve megsemmisítéséről, valamint az ország biztonsági helyzetének javításáról, gyakorlatilag Ukrajna területi épségének garantálásáról. Az ukrainai vezetés a kérdés megoldásába mindenképpen szeretne volna bevonni az amerikaiakat is – többek közt Oroszországgal szembeni ellensúlyként. Strobe Talbott külügyminiszter-helyettes 1993. májusi kijevi látogatása során ígéretet is tett az ukrán–orosz kapcsolatok rendezésében való amerikai közvetítésre, és az Atomszorompó Szerződés ügye, valamint a START ukrainai ratifikálása immár háromoldalú tárgyalások tárgya lett. Végül az európai úton lévő Clinton elnök 1994. január 12-én kijelentette, hogy az amerikai, az orosz és az ukrán elnök kész olyan megállapodást aláírni, amely megadja a Kijev számára megnyugtató biztonsági garanciákat a tömegpusztító fegyverek feladásának ellenében. Az amerikai elnök még gazdasági segítséget is ígért a vonakodó ukránok meggyőzésére, sőt kilátásba helyezte, hogy Ukrajna is meghívást kap a Prágában bejelentett Partnerség a Békéért (*Partnership for Peace, PfP*) programba – amit a közép-európaiak egyébként a NATO-tagság „előszobájának” tartottak, bár hallatszottak olyan hangok is, hogy a PfP-t esetleg a teljes jogú NATO-tagság helyett kínálja fel Washington.

A Clinton elnök által említett megállapodás előzetes aláírására két nap múlva, január 14-én került sor Moszkvában Borisz Jelcin és Leonyid Kravcsuk jelenlétében. A háromoldalú nyilatkozat (*Trilateral Statement*) további előnyöket kínált Kijevnek, így a dúsított uránium ellenértékének

megtérítését, amikor a nukleáris robbanófejeket ártalmatlanítják. A „nyilatkozat” rendelkezett az 1 800 Ukrajnában lévő nukleáris robbanófej megsemmisítéséről, illetve elszállításáról, és a nyilatkozatban Kravcsuk elnök kifejezte a szándékát is, hogy Ukrajna ratifikálja a START I-et. Az amerikai gazdasági segítség végül egy 700 milliós csomagban öltött testet, amely részben a nukleáris fegyvermentességi programot is hivatva volt finanszírozni. (Kravcsuk elnök aztán 1996. június 1-jén jelentette be hivatalosan is, hogy Ukrajna átadta az utolsó nukleáris robbanófejét is Oroszországnak.) A START szerződést 1994. februárban ratifikálta Ukrajna, míg az Atomsorompó egyezményt novemberben iktatta törvénybe a Verhovna Rada, miután korábban egyszer nem volt meg a szükséges számú szavazat az ukrán törvényhozásban.

A kétoldalú amerikai–ukrán kapcsolatok 1994 júliusa után javulniak indultak. Az ukrán elnökválasztáson a START és az NPT kérdésében vonakodó Leonid Kravcsukot a Nyugattal, így az Egyesült Államokkal szemben barátságosabb viszonyt kialakítani szándékozó Leonid Kucsma váltotta. Az új elnök nem csupán a „kemény” biztonsági kérdésekben bizonyult együttműködőbbnek, mint elődje, hanem a gazdasági és „érték”-kérdésekben is. Így, például, ígéretet tett a Kravcsuk elnök alatt elhárapózott nagyarányú korrupció visszaszorítására, ugyanakkor szorosabb együttműködést alakított ki – az Egyesült Államok által a II. világháború után létrehozott nemzetközi rend fontos támaszait jelentő – nemzetközi pénzügyi szervezetekkel, az IMF-fel és a Világbankkal. A kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében Kucsma elnök már 1994. novemberben Washingtonba látogatott, ahol vendéglátójával aláírta a *Charter of Ukrainian-American Partnership, Friendship, and Cooperation*-t, továbbá egy egyezményt a világűr békés célú kutatásáról (*Agreement of Cooperation on Space Research for Peaceful Purposes*). Clinton elnök még a NATO-tagság lehetőségét is meglebegtette az ukrán vendég előtt, noha az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetének bármilyen, akár csekély mértékű bővítése (így a közép-európaiakkal) heves viták tárgya volt az amerikai nemzetbiztonsági *establishment*en belül; elsősorban a „realisták” vitatták a szervezet bővítésének szükségességét, és Oroszország esetleges „ingerlését” olyan területek fölötti biztonsági garanciák vállalásával, amelyek nem tartoztak az Egyesült Államok létfontosságú érdekszféráiba. Végül azonban a Clinton-adminisztráció úgy vélte, hogy Ukrajna, továbbá Belarusz és Kazahsztán csatlakozása az Atomsorompó szerződéshez megéri az említett országok

területi integritásának, valamint politikai berendezkedésének garantálását erő, illetve az erő használatával való fenyegetés esetén.⁵ Oroszország mellett az 1994. december 5-én az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság által is aláírt Budapesti Memorandum (*Budapest Memorandum on Security Assurances*) kötelezte a három nukleáris hatalmat, hogy nem használnak tömegpusztító fegyvereket a három volt szovjet tagköztársaság ellen. A nukleáris „klub” két másik nagyhatalma, Kína és Franciaország később ugyancsak csatlakozott a memorandumhoz, igaz, némileg gyengébb garanciákkal.⁶

A kétoldalú kapcsolatokban a következő évek nem hoztak semmilyen látványos romlást vagy további javulást. 1996-ban elnökválasztási év lévén amúgy is törvényszerűen a belpolitikára és a választási küzdelemre koncentrált Bill Clinton, akit kényelmes többséggel aztán újra is választottak a republikánus Robert Dole ellenében. A Kongresszus aktivitása hasonlóképpen csökken választási években, nem volt ez alól kivétel az 1996. év sem. Végeredményben az 1994-es republikánus előretörés lendülete ugyan némileg megtört, de a párt megtartotta a többségét a Kongresszus mindkét Házában. Az új 105. Kongresszus megalakulásával azonban legalábbis abból a szempontból felgyorsultak az események, hogy a Képviselőházban megalakult egy ún. ukrán csoport (*Congressional Ukrainian Caucus*), amelynek célja a többirányú kétoldalú kapcsolatok előmozdítása volt a politikaitól kezdve a kulturálisig. Bill Clinton második, s elnökként utolsó kijezi látogatására 2000-ben került sor. A megbeszélések döntően gazdasági jellegűek voltak, amennyiben az amerikai elnök támogatást ígért a kis- és közepes vállalkozások fejlesztésére. A biztonsági dimenziót ebben az esetben a csernobili nukleáris reaktor balesetéből következő sugárzás elleni intézkedések amerikai pénzügyi támogatása jelentette.

⁵ Részletesebben lásd Mariana Budjeryn: *The Breach: Ukraine's Territorial Integrity and the Budapest Memorandum*. Wilson Center, *Nuclear Proliferation International History Project*, Issue Brief #3. www.wilsoncenter.org/npihp (2018-12-01)

⁶ Az amerikai adminisztráció az Atomsorompó Szerződés aláírásának 'ellentételezése'ként egy feltételek nélküli 100 millió dolláros segélyben részesítette Ukrajnát élelmiszer és fűtőanyag vásárlásra, és egy újabb 100 millió dolláros keretet biztosított diákcserékre, valamint kis- és közepes méretű vállalkozások privatizálására. www.nytimes.com/1994/11/23/world/clinton-thanks-Ukraine-with-200-million.html (2018-08-22)

Ám a kétoldalú kapcsolatok drámaian romlottak az új évezred elején. A kezdő lökést egy ukrán újságíró, Georgij Gongadze meggyilkolása jelentette 2000. szeptember 16-án. Az újságíró folyamatosan támadta az elnököt és a kormányzatot a feltartóztathatatlanul terjedő korrupciós ügyek miatt, melyek a legfelsőbb szintig értek. Leonyid Kucsma helyzete akkor rendült meg, amikor bizonyíték bukkant fel, hogy a belügyminiszterrel arról tárgyalt, hogyan lehetne „elintézni” Gongadzét. A „Kucsma-gate” óriási károkat okozott az amerikai–ukrán kapcsolatrendszerben, és Bill Clinton elnökségének végéig nem is javult a helyzet. Sőt, az új elnök, George W. Bush sem volt hajlandó találkozni az ukrán elnökkel addig, ameddig a Gongadze-esetet nem tisztázzák. A találkozóra soha nem került sor, ugyanis Leonyid Kucsma súlyos hibát követett el az amerikai–iraki szembenállás során.

A 2001. szeptember 11-i terrorista támadások után a Bush-adminisztráció kül- és biztonságpolitikája nagyrészt a neokonzervatívok irányítása alá került. A világot, bizonyos mértékben, manicheista módon két részre osztó Bush-adminisztráció („aki nincs velünk, az ellenünk van” a terrorizmus elleni küzdelemben) és a Kucsma-kormányzat között komoly konfliktus alakult ki, amikor 2002. szeptemberben kiderült, hogy Ukrajna korábban engedélyt adott a „Kolcsuga”-nevű légvédelmi rendszer eladására Irak részére. Washington válaszul felfüggesztette az Ukrajnának juttatott külföldi segélyprogramot, amely az 1990-es években az értékét tekintve közvetlen az Izraelnek és Egyiptomnak folyósított összeg után következett. Az ukrainai–iraki fegyverüzlet Kijev számára azt is jelentette, hogy az ukrán NATO-csatlakozás kérdése lekerült a napirendről. Kucsma elnök megpróbálta minél gyorsabban ’jóvátenni’ az elkövetett politikai hibát, és 2003 nyarán az ukrán parlament jóváhagyta, hogy egy 1 800 főből álló békefenntartó egységet küldjön Kijev Irakba, míg maga az elnök személyes leveket küldött George W. Bush elnöknek, amiben a terrorizmus elleni küzdelem melletti elkötelezettségét bizonygatta.⁷ Mindenek ellenére Leonyid Kucsma nem tudta visszanyerni a hivatali idejének hátralévő részében az amerikaiak bizalmát, akik gyanakvással tekintettek tevékenységére.

Az amerikai–ukrán kapcsolatok új dimenziót kaptak a 2004. novemberi ukrán elnökválasztással, és az annak nyomán kibontakozó az

⁷ Rodriguez et al: US-Ukraine Relations, 2016, i. m., 394.

ún. „narancsos forradalommal”. A „narancsos forradalom” nem első volt a sorban a posztsovjet államokban. Egy évvel korábban, 2003-ban Grúziában (Georgiában) került sor az ún. rózsás forradalomra, amikor a hivatalban lévő elnök, Eduard Sevardnadze ellenében fellépő Miheil Szaakasvili támogatta politikailag és egyéb módokon az Egyesült Államok. Sevardnadzét az amerikai nagykövet és, mások mellett, James Baker III volt külügyminiszter reformok bevezetésére próbálta rávenni – kevés sikerrel. A nyomásgyakorlás részeként az amerikaiak, illetve az olyan nemzetközi intézmények, mint a Nemzetközi Valutaalap, amelyekben Washington döntő befolyással rendelkezett, pénzügyi támogatása jelentősen csökkent, miközben az *Open Society Foundation* és más amerikai állampolgárok által működtetett szervezetek anyagi és szakmai támogatást nyújtottak Szaakasvilinek. A belső elégedetlenség és a külső nyomás, valamint támogatás eredményeként Miheil Szaakasvili győzött az elnökválasztáson. Ukrajnában, *mutatis mutandis*, hasonló folyamat zajlott le 2004-ben. Leonyid Kucsma irányítása alatt a korrupció mértéke nem csökkent, az ország gazdasági helyzete nem javult, és a politikai élet káosz közeli állapotba került.

Az Egyesült Államok hivatalosan nem foglalt állást a két jelölt, Viktor Jusczenko és Viktor Janukovics között, bár az előbbi Nyugat-barát megnyilvánulásai több rokonszenvet keltettek, mint az utóbbinak Oroszországgal szembeni megértőbb magatartása. Az amerikaiak érdeklődését elsősorban a választások lebonyolítása és azok tisztasága váltotta ki. Így az *American Bar Association* már 2003-ban programot indított bírák, jogászok, választási tisztviselők és a választók „segítésére” az ukrainai elnökválasztáson. Továbbá, az Egyesült Államok 147 választási megfigyelőt küldött Ukrajnába. Harmadrészt, Washington támogatta a tüntetőket, hogy folytathassák akcióikat az elnökválasztás két fordulója között. A támogatás elsősorban anyagi és tanácsadási formákban valósult meg. Az utóbbi esetben a döntő szerepet a különböző nem kormányzati szervezetek játszották a *National Endowment for Democracy*-től kezdve a *Freedom House*-n és az *Open Society Foundation*-ön keresztül a *US-Ukraine Foundation*-ig, de a kijevi amerikai nagykövetség *Public Affairs Section*-je is kivette a részét ebben a tevékenységben. Bill Clinton korábbi kampány tanácsadója, Dick Morris meg nem nevezett kelet-európai fővárosokban találkozott Viktor Jusczenko csapatának tagjaival, és – többek közt – tanácsokat adott nekik az *exit* pollok és annak kapcsán, hogyan lehet minél több em-

bert az utcára vinni a jelöltjük támogatására.⁸ Végül, a Bush-adminisztráció nyomást gyakorolt az ukrán Legfelsőbb Bíróságra, hogy objektív és *fair* módon döntsenek a szavazatok újraszámolása ügyében.⁹

Az ukrán választások amerikai szempontból való fontosságát jelzi, többek közt, az a tény, hogy az egyik választási megfigyelő Richard Lugar indianai szenátor volt, a Szenátus Külügyi Bizottságának nagy befolyással rendelkező republikánus párti elnöke. Az ukrán Legfelsőbb Bíróság november 24-én nem érvényesítette a választási bizottság által elfogadott eredményt (Janukovics: 39,88%; Juscsenko: 39,22%). Ezt követően a két jelölt egy második fordulóban egyezett meg, amely előtt az Egyesült Államok 3 millió dollárral támogatta a választási eljárásban résztvevők képzését, valamint „választói tájékoztatási programokat” a már korábban az ukrán választásokkal összefüggő 13,8 millió dolláros összeg mellett. Az amerikai, és általában a nyugati (az EU részéről folyósított) támogatásokat élesen bírálta Vlagyimir Putyin. Az ukrán belpolitikába való külföldi beavatkozást emlegetett, és kétségtelenül, az amerikai kormányzati és nem kormányzati nyílt és kevésbé nyílt támogatások kimerítették a külföldi beavatkozás tényét. Ám azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Oroszország is jelentős összegekkel próbálta a választást a maga érdekei szerint befolyásolni: az orosz sajtó szerint nagyjából 300 millió dollár összegben kapott támogatást Moszkvából a Régiók Pártja, illetve az oroszbarát ukrán sajtó és különböző szervezetek.¹⁰ A december 26-i megismételt választás Juscsenko győzelmét hozta, aki a Janukovics-féle erőkkel szemben az oldalára állt Julija Timosenkót nevezte ki kormányfőnek. A választások kimenetele jelentős geopolitikai lehetőséget kínált az Egyesült Államok számára, amennyiben egy Nyugat-barát kijevi kormányzattal Ukrajnát el lehet esetleg távolítani Oroszországtól, és meg le-

⁸ Andrew Wilson: Ukraine's Orange Revolution, NGOs and the Role of the West. *Cambridge Review of International Affairs*, 19, № 1 (March 2006), 24 és 26. Az amerikai demokráciaépítési programokra a „narancsos forradalom” után I. Povilas Žielys – Rūta Rudinskaitė: US democracy assistance programs in Ukraine after the Orange Revolution. *Communist and Post-Communist Studies*, 47, 2014. 81–91.

⁹ Natalie Prescott: Orange Revolution in Red, White, and Blue: U.S. Impact on the 2004 Ukrainian Election. <http://www.scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1112&content=djcl> (2018-08-24)

¹⁰ Timothy Garton Ash – Timothy Snyder: The Orange Revolution. *The New York Review of Books*. <http://www.nybooks.com/articles/2005/04/28/the-orange-revolution/?printpage=true> (2017-08-22)

het kezdeni az érdemi munkát arra, hogy az országot – legalábbis közép-távon – a Nyugathoz kössék elsősorban a NATO-n és az EU-n keresztül.¹¹

Az amerikai adminisztráció érdeklődését az új ukrán vezetés iránt jelezte, többek közt, az a tény, hogy az amerikai Szenátus legfajszúlyosabb tagjai közül ketten, a republikánus John McCain és a demokrata Hillary Clinton (az amerikai Ukrajna-politika 'kétpárti' támogatását jelképezve) már 2005 februárjában Kijevbe utaztak egy nagyobb számú delegáció élén. A megbeszélések egyik középponti kérdése Ukrajna energiaellátási függősége volt.¹² Viktor Juscenko hamar megkapta azt az amerikaiaktól, amit elődje nem: meghívást Washingtonba. A 2005 áprilisában tartott megbeszéléseken immár a kereskedelmi kapcsolatok kerültek az érdeklődés homlokterébe, mindenekelőtt az ún. legnagyobb kedvezmény elve. A két elnök optimistán nyilatkozott arról, hogy az amerikai Kongresszus rövid időn belül elfogadja a megfelelő törvényt. Noha Ukrajna továbbra is kedvezményezettje maradt egyes célzott pénzügyi segélyeknek (így, például, a *Chernobyl Shelter Implementation Plannek*), az amerikai fél hangsúlyozta, hogy a további segélyek elsősorban a demokráciaépítést, a korrupció elleni harcot és a törvény hatalmának megerősítését fogják szolgálni. Egyértelmű volt ugyanis, hogy az elnök- és kormányváltással Ukrajnában nem szűntek meg azok a káros jelenségek, amelyekért Leonid Kucsma olyan sok bírálat érte amerikai részről; az igazság az, hogy a korrupció, vagy legalábbis annak gyanúja, az ukrán kormányzat legfelsőbb szintjeiig ért. Sőt, a „narancsos forradalom” révén hatalomra került vezetés távolról sem volt olyan népszerű, mint amilyennek Washington szerette volna. A jövőre nézve baljós módon különösen a Kelet-Ukrajnában és a Krímben élők voltak elégedetlenek a választások eredményével (és annak lebonyolítási módjával); az ország lakosságának nagyjából 40 százaléka erős ellenérzéseket táplált a Juscenko–Timosenko kettős által

¹¹ A WikiLeaks dokumentumok alapján a *Congressional Research Service* tanulmányt tett közzé 2005. július 1-én a „narancsos forradalom” és az amerikai külpolitika viszonyáról. Steven Woehrel: *Ukraine's Orange Revolution and U.S. Policy*. Report RL32845. https://wikileaks.org/wiki/CRS:_Ukraine%27s_Orange_Revolution_and_U.S._Policy_July_1_2005 (2017-08-21)

¹² Az amerikai adminisztrációk a 2000-es években ismételt kísérleteket tettek arra, hogy Közép- és Kelet-Európa Oroszországtól való energiafüggőségét, s ezáltal az orosz befolyást, csökkentsék. Ennek legújabb példája az a terv, hogy az Egyesült Államok cseppfolyósított gázt (LNG) exportálna Európába.

vezetett és szimbolizált elittel szemben. A NATO-val és az Egyesült Államok szerepével kapcsolatban hasonló mértékű negatív érzések jellemezték Ukrajna lakosságának jelentős részét, ami azt a némileg paradox helyzetet idézte elő, hogy – általánosságban szólva – az amerikai vezetés erőteljesebben szorgalmazta Ukrajna NATO-tagságát, mint az érintett ország lakosságának nagy része. A valóságban azonban Washington az európai szövetségesek egy részével is szembekerült ebben a kérdésben, különösen Németország és Franciaország vonakodott attól, hogy Ukrajnát NATO-tagsággal kecsegtessék, és Kijev, Tbiliszivel együtt, megkapja a NATO-tagság egyfajta 'előszobáját' jelentő *Membership Action Plant* (MAP).

George W. Bush a 2008. áprilisi bukaresti NATO-csúcs előtt Kijevben ígéretet tett arra, hogy az Egyesült Államok latba veti a befolyását annak érdekében, hogy Ukrajna és Grúzia (Georgia) megkapja a MAP-et, ám a csúcstalálkozón nem sikerült valóra váltani az ígéretét. A két állam tagságát ellenzők igazolva látták magukat, amikor 2008 augusztusában háború tört ki Moszkva és Tbiliszi között. Egyértelmű volt, hogy sem ők, sem valójában az Egyesült Államok nem szándékozott biztonsági garanciákat adni sem Ukrajnának, sem Grúziának (Georgiának). Az igazság az, hogy a közép-kelet-európai országoknak adott biztonsági garanciát (a washingtoni szerződés V. cikkelye) is sokan az amerikai túlterjeszkedés és túlzott kötelezettségvállalás példájának látják, és nem kívánnak még újabb – nagyon nehezen beváltható – ígéreteket tenni és kötelezettségeket vállalni egy olyan régióban, amely nem tartozik az Egyesült Államok nemzetbiztonságát tekintve a létfontosságúak közé. Condoleezza Rice külügyminiszter még a Bush adminisztráció utolsó pillanatában, 2008 decemberében aláírt ugyan egy stratégiai partnerségről szóló megállapodást Kijevben, de a hangzatos elnevezés nem takart semmilyen konkrétumot; leginkább szimbolikus jelentőségű volt, amennyiben kifejezte Washington folyamatos érdeklődését és érdekét Ukrajna függetlensége és Oroszországgal való minél lazább kötődése iránt.

A Bush adminisztráció neokonzervatív ihletésű külpolitikáját, mely magába foglalta a nemzetépítést akár erőszakos eszközökkel is, egy jóval visszafogottabb kül- és biztonságpolitikai irányvonal követte – „*No drama*” Obama elnök alatt. Igaz, alelnöke, Joe Biden és külügyminisztere, Hillary Clinton hajlamosabbak voltak a liberális napirend támogatására külföldön, de Barack Obama úgy vélte, hogy az Egyesült Államok túlvállalta magát a korábbi években, és egyfajta „arcvonal” szűkítést haj-

tott végre. Elsősorban az afganisztáni és az iraki szerepvállalás jelentős csökkentésével kívánta az amerikai erőforrásokat kevésbé igénybe venni, de a közép- és kelet-európai rakétavédelmi rendszer feladása is ebbe a sorba illeszthető. Az adminisztráció korán javítani kívánta az Oroszországhoz fűződő viszonyt; a *reset* logikája azt diktálta, hogy ne az Egyesült Államok és Oroszország működjön együtt a közös érdekek alapján, és Washington ne 'ingerelje' feleslegesen Moszkvát. Ugyanakkor a Fehér Ház meg akarta nyugtatni az ukránokat afelől, hogy az amerikai–orosz *rapprochement* nem Kijev kárára történik. Ennek jegyében Joe Biden alelnök már 2009 júliusában az ukrán fővárosba látogatott, ám nagyon visszafogott hangon nyilatkozott Ukrajna esetleges NATO-tagságáról. Mindössze azt közölte a vendéglátóival, hogy az Egyesült Államok elő kívánja segíteni a szorosabb kapcsolatokat a NATO és Ukrajna között, ami diplomáciai nyelven azt jelentette, hogy Ukrajna NATO-tagsága kikerült az Obama adminisztráció terveiből.

Az amerikai pragmatizmust Ukrajna irányába jól jelezte az a tény, hogy amikor a 2010. februári elnökválasztáson a 2004-es „narancsos forradalom” alatt gyakorlatilag választási csalással vádolt Viktor Janukovics nyert, Barack Obama még azelőtt sietett gratulálni az új elnöknek, mielőtt a hivatalos végeredmény ismertté vált volna. Az általában oroszbarátnak elkönyvelt Janukovics a hivatalba lépése után ígéretet tett a korábbi kül- és biztonságpolitika stratégiai irányainak tartására; azaz, a nyugati integrációra való törekvés fenntartására. A belpolitikai helyzet Ukrajnában a korábbiaknál is mélyebb megosztottságokat eredményezett a társadalom egyes csoportjai és a különböző régiók lakossága között. A korrupció krónikussá vált, és az állam Janukovics elnöksége alatt közel került a csödhöz. Feltehetően ez is közrejátszott abban, hogy Viktor Janukovics 2013 novemberében 180 fokok fordulatot hajtott végre az ország jövőbeli külpolitikai orientációjában azzal, hogy nem írta alá az EU-val kötendő társulási megállapodást. Helyette jelentős összegű orosz pénzügyi segítség elfogadása mellett döntött, annak minden várható és kiszámítható (kül)politikai következményeivel. A döntés jelentős ellenállást váltott ki az nyugati orientáció híveinek a táborában, akik november 21-vel kezdődően tüntetéssorozatba kezdtek, többek közt a kijevi „Függetlenség terén”, a köztudatban egyszerűen „Majdanként” ismert helyszínen, mely korábban helyt adott a „narancsos forradalomnak” is. A hónap végén az addig békés tiltakozások erőszakba torkolltak, amint a rendőrség rátámadt

a tüntetőkre; a hatóságok és a tiltakozók közötti összeütközések a következő napokban is folytatódtak.

Noha John Kerry külügyminiszter elítélte a hatóságok erőszakos fellépését, az Obama adminisztráció a térség iránt tanúsított (esetenként jótékony) közömbössége miatt kezdetben nem foganatosított komolyabb lépéseket a verbális támogatáson kívül. (Igaz, hogy a térségért felelős amerikai külügyminisztériumi államtitkár, Victoria Nuland egy ízben arról beszélt, hogy körülbelül 5 milliárd dollárt „fektettek” Ukrajnába a kommunizmus bukása, azaz, 1991 óta,¹³ bár az Egyesült Államok kül- és biztonságpolitikájában Közép- és Kelet-Európa másodlagos szerepet kapott olyan térségek mögött, mint a Közel-Kelet vagy a Távol-Kelet. Továbbá, ha az Egyesült Államokkal szembeni legjelentősebb ún. funkcionális kihívást – a transznacionális terrorizmust – nézzük, különösen az 2000-es években, a közép- és keleti-európai térség ebben a tekintetben is sokadrangú volt Washington megítélésében.) Az Egyesült Államoknak azért is óvatosan kellett eljárni az ukrainai eseményekkel kapcsolatban, és azért sem léphetett át egy bizonyos határt a Nyugat-barát erők támogatásában, mert Oroszország ismételten kinyilvánította szóban és tettben egyaránt, hogy a nemzetközi életet a hatalmi erőegyensúlyok elvének alapján fogja fel, és nem fogadja el az Egyesült Államok (és a „Nyugat”) liberális világrendjének ún. „win-win” felfogását. Konkrétabban: komoly lépésekre is hajlandó annak érdekében, hogy Ukrajna (és más poszt-szovjet államok) ne váljanak a Nyugat „részeivé” politikai és biztonságpolitikai értelemben. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy Washingtonban és a nyugati fővárosokban hallgatólagosan elfogadják az erőegyensúlyi logikát Kelet-Európában, és tisztában vannak azzal, hogy Moszkva távolabb hajlandó elmenni a saját érdekei védelmében a régióban, mint ők maguk. Lényegében Ukrajna geostratégiai szempontból létfontosságúnak tekintett ütközőállam Oroszország számára, miközben a Nyugat számára periférius jellegű: nem tartozik a kulcsfontosságú országok közé.

A helyzet tovább eszkalálódott 2014 januárjában, amikor az ukrán parlament átfogó tüntetés-ellenes törvényt fogadott el. Többek mellett az amerikai kormányzat is tiltakozott azok antidemokratikus jellege miatt, míg Joe Biden alelnök a hónap utolsó napjaiban háromszor is beszélt te-

¹³ John J. Mearsheimer: Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*, 93, № 5 (September/October 2014). 4.

lefonon keresztül Janukovics elnökkel, akit arra próbált rávenni, hogy fekezze meg az erőszakot, és törölje el a Rada által elfogadott említett törvényt. A világsajtót később nem ezek a telefonhívások, hanem a Victoria Nuland, az európai és eurázsiai ügyekért felelős államtitkár és a kijevi amerikai nagykövet, Geoffrey Pyatt között a YouTube-on közzétett telefonbeszélgetés járta be. A valószínűen január végén készült felvételen a két amerikai tisztviselő arról értekezett, hogy miként kellene együttműködni a Janukovics elnök ellenzékét alkotó jelentősebb helyi politikusokkal: Vitalij Klicskóval, Arszenyij Jacenyukkal és az egyébként szélsőjobboldali nézeteket valló Oleh Tyahnibokkal. Nuland államtitkár javaslata szerint Klicskót ki kellene hagyni a jövőbeni új kormányból, amivel a nagykövet egyetértett, de Geoffrey Pyattnak fenntartásai voltak Tyahnibokkal szemben is, ha az ún. mérsékelt demokrátákat szerették volna egy táborban tartani. Nuland részben egyetértve ezzel azt javasolta, hogy Jacenyuknak kellene átvenni a kormányzást Klicsko és Tyahnibok külső támogatása mellett. Az amerikai külügyi tisztviselők kitértek az ukrán belpolitikai válság két másik külső szereplőjére is, az ENSZ-re és az EU-ra. Az államtitkár az EU-t nyomdafestéket nem tűrő kifejezéssel „leírta”, főleg feltehetően annak köszönhetően, hogy Brüsszel elsősorban a puha hatalmára kívánt támaszkodni a kérdésben, míg az Egyesült Államok az ukrán belpolitikai válság potenciális geopolitikai következményeire tekintettel sokkal közvetlenebb beavatkozást képzelt el.¹⁴

A nagy nemzetközi és belpolitikai nyomás végül kikényszerítette Viktor Janukovics távozását, és az amerikai adminisztráció, ha nyilvánosan nem is üdvözölte a fejleményeket, a valóságban elégedetten vette azokat tudomásul. Washington részben azért is reagált visszafogottan a kijevi hatalomátvételre, mert az nem egészen az ukrán alkotmány előírásai mellett ment végbe. Így Viktor Janukovics hivatalosan nem mondott le, és a törvényhozás nem nyilvánította alkalmatlannak a hivatala betöltésére. A törvényes folyamatokra általában érzékeny amerikai vezetés inkább úgy döntött, hogy elfogadja a hatalomváltást, amelynek megtörténteért a kormányzati és nem kormányzati szervek meglehetősen sokat

¹⁴ A Nuland–Pyatt megbeszélésről több forrás is rendelkezésre áll, így, többek közt: Ukraine crisis: Transcript of leaked Nuland-Pyatt call. www.bbc.com/news/world-europe-26079957 (2017-08-21); Leaked audio reveals embarrassing U.S. exchange on Ukraine, EU. www.reuters.com/article/us-usa-ukraine-tape-idUSBREA1601G20140207 (2017-08-24).

tettek. Az Obama adminisztráció azonban elképzelhetően hibát követett el a Viktor Janukovics megbuktatásához nyújtott segítséggel, ugyanis az orosz vezetés úgy értékelhette a történeteket, hogy a Nyugat, az Egyesült Államok vezetésével, egyfajta puccsal megpróbálja visszafordítani azt a folyamatot, amely azzal vette kezdetét, hogy az ukrán elnök nem írta alá az EU-val való társulási szerződést. Moszkva Ukrajna kül- és biztonságpolitikai irányultságára mindig is megkülönböztetett figyelmet fordított.

Az „Euromajdan” után Vlagyimir Putyin elnök elérkezettnek látta az időt, hogy biztosítsa Oroszország geostratégiai érdekeit a Fekete-tenger térségében, s ezt úgy látta biztosítotttnak, hogy a Krímet gyakorlatilag Oroszországhoz csatolja, illetve a jelentős orosz kisebbség lakta Kelet-Ukrajnában oroszbarát vezetést hoz létre. Obama elnök február végén egy nyilatkozatban tiltakozott a krími és a kelet-ukrajnai orosz lépések miatt, majd egy héttel később bizonyos orosz egyének ellen szankciókat léptetett életbe; ezeket aztán újabb és egyre tágabb körű szankciók követték. Végül 2014. decemberében Barack Obama aláírta a *Ukraine Freedom Support Act*-et, amely felhatalmazta az elnököt arra, hogy védelmi eszközökkel lássa el Ukrajnát, illetve kiképzéssel segíthesse az Egyesült Államok az ukrán fegyveres erőket. Jól látható azonban az Ukrajnának nyújtott amerikai segítség korlátozott volta, és az az amerikai szándék, hogy a Krím vagy Kelet-Ukrajna miatt ne kerüljön sor komolyabb összeütközésre az Egyesült Államok és Oroszország között. A jelek szerint mind az amerikaiaknak, mind az oroszoknak lényegében megfelel Ukrajna „szürke zónában” tartása, és az alacsony intenzitású konfliktus prolongálása. Oroszország ilyen módon „megtarthatja” Ukrajnát egyfajta ütközőállamnak, míg az Egyesült Államok (és a Nyugat) nem igazán kívánja, adott esetben, magára vállalni az 50 milliós Ukrajna gazdasági szanálását, illetve Ukrajna számára olyan biztonsági garanciákat adni, amelyeket nem tudna – és nem is nagyon akarna betartani.

Az EU–Ukrajna kapcsolatok és a Társulási Megállapodás értékelése

*Gálik Zoltán**

Az Európai Unió és Ukrajna között létrejött Társulási Megállapodás hosszas késlekedés követően 2017. szeptember 1-jén lépett hatályba. A Megállapodás, amelynek része egy Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodás (DCFTA) az EU új típusú külkapcsolati szerződéseinek mintapéldája. A tárgyalások már 2009 megkezdődtek a szerződés megkötéséről, 2013 novemberében pedig majdnem eljutott az aláírásig. A szerződés aláírásának elhalasztása következtében kialakult válság a polgárháború szélére sodorta az országot, Oroszország beavatkozásával, a Krím-félsziget elcsatolásával és a kelet-ukrajnai tartományokban azóta is zajló hibrid háborúba torkollott.

Az EU 2004-ben a 10 új tagállam csatlakozása után gondolta újra külkapcsolati stratégiáját, amely a Nyugat-Balkán, a volt szovjet tagállamok és a mediterrán térség államai irányába az Új Szomszédságpolitika keretében született meg. Ukrajna, Moldova, Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország a Keleti Partnerség keretében köthette meg az új típusú megállapodásokat. Ezek a korábbi évtizedekben az EU által kötött Társulási Megállapodásokhoz képest alapvető újdonságokat hoztak a kapcsolatrendszer intézményi, jogi és politikai megközelítésében. A Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodás a korábbi megállapodásokhoz képest olyan lehetőségeket hozott, amely sokkal közelebb áll a tagsági viszonyhoz, mint az egyszerű társulási viszonyhoz. A Szovjetunió összeomlása óta a reál gazdasági teljesítményében stagnáló Ukrajnának kitörési pontot, egyszerűsítve a modernizáció egy modelljét nyújthatja. Ugyanakkor az orosz beavatkozás, a politikai és gazdasági rendszer destabilizációja, az elhúzódó válság megkérdőjelezi a szerződés alapvető céljainak végrehajthatóságát.

* Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Intézet (Budapest).

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a szerződésben lefektetett szándékok és szabályozások végrehajtása a különleges körülmények között megvalósíthatók-e, mérhető-e bármilyen sikeresség, illetve történt-e előrehaladás az elmúlt években.

Az EU szerepe Ukrajnában a Társulási Megállapodás tárgyalásának megkezdését követően

Az Európai Unió az Új Szomszédságpolitika, azon belül is a Keleti Partnerség programján keresztül kapcsolódik a térséghez, azonban az elmúlt évtizedben a kialakult gazdasági, politikai és katonai válsághelyzethez is alkalmazkodnia kellett. A Szovjetunió megszűnés óta az EU egyik legfontosabb célja a térség stabilitásához való hozzájárulás, valamint a gazdasági modernizáció modelljének tudatos befolyásolása voltak. A TACIS (Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States) és ODA (Official Development Assistance) programok keretében leköthető források elsősorban az infrastruktúra-fejlesztésre, az állami tulajdonú vállalatok átszervezésére, a mezőgazdaság, az energetika, a távközlés, a közlekedés, a nukleáris energia területén történő együttműködésre, környezetvédelemre, a közigazgatás, a statisztika, a szociális szolgáltatások és az oktatás területére terjedtek ki.

A 2007-től megvalósított Európai Szomszédsági és Partnerségi Támogatási Eszköz lényegében ugyanazon politikai és gazdasági megfontolások alapján működött, mint a 2009-ben életre hívott Keleti Partnerség együttműködés programjai. Az alapvető célok között szerepel a politikai társulás és a gazdasági integráció folyamatának elmélyítése, a bilaterális kapcsolatok intenzívebbé tétele, egyszersmind multilaterális keretek biztosítása az együttműködéshez és politikai párbeszéd folytatásához. A folyamatos technikai egyeztetések mellett kétfévente megrendezett csúcstalálkozók, gyakoribb miniszteri szintű találkozók és tematikus fórumok váltják egymást. A kapcsolatok kiépítésének egyik fő célja támogatást nyújtani a politikai, gazdasági és társadalmi reformfolyamatokhoz, előkészíteni az új társulási megállapodások tárgyalásait, valamint a teljes körű szabadkereskedelmi rendszer megteremtése, az intézményépítési programok támogatása, a vízumliberalizáció és az energetikai-együttműködés támogatása.

Az Európai Szomszédsági és Partnerségi Támogatási Eszköz a politikai reformok vonatkozásában az intézményi és a közigazgatási képességek létrehozása és kiigazítása, a jó kormányzás, a jogállamiság, az emberi jogok tiszteletben tartása, a civil társadalom építése, a multikulturális párbeszéd, valamint a csalás, a korrupció, a szervezett bűnözés és a terrorizmus elleni küzdelem területén nyújtott keretet. A gazdasági reformok a gazdasági fejlődés, a piacgazdaság feltételrendszerének kidolgozása, az intenzívebb kereskedelmi kapcsolatok, valamint a közös érdekeltiséget jelentő területeken a jogszabályok közelítése az uniós előírásokhoz a piacgazdaságra való átállást célozták a fokozatos gazdasági integráció érdekében. A társadalmi reformok fejezet célterületei az integráció, a foglalkoztatás, a hátrányos megkülönböztetés tilalma, a szegénység elleni küzdelem voltak. A különböző ágazati együttműködések elsősorban a közös érdekeltiséget jelentő területeken, a környezetvédelem, a fenntartható fejlődés, az energia, a közlekedés és a szállítás, a távközlés, az egészségügy, az élelmiszer-biztonság, az oktatás és képzés, a kutatás és innováció témakörökben hoztak létre közös programokat. Az együttműködés lehetőséget teremtett a helyi és regionális fejlesztés támogatására, a regionális és szubregionális integráció intézményi szereplőinek a közösségi programokban való részvételére.

Az Európai Szomszédsági és Partnerségi Támogatási Eszközt a 2014–2020 közötti EU költségvetési keret időszakában Európai Szomszédsági Eszköz névre keresztelték, miközben a prioritások hozzákapcsolódtak a Társulási Megállapodás, valamint a Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodás rendszeréhez. A Társulási Megállapodás nem jelent előrehozott uniós tagságot. Az első generációs társulási megállapodásoktól eltérően, a második generációsokhoz hasonlóan (ld. Európai-megállapodások a közép- és kelet-európai országok számára) nem irányozza elő a teljes tagságot, de jelentős politikai, jogi és gazdasági harmonizációs célokat tűz ki célul Ukrajna számára. A szerződés végrehajtását az Európai Unió két mechanizmuson keresztül felügyeli: egyrészt egyes intézkedések végrehajtása során a feltételeesség eszközeivel él, másrészt monitoring rendszert alkalmaz, amely a szerződésben meghatározott időközönként kötelezi az ukrán kormányt a szerződésben kitűzött jogalkotási célok megvalósításáról történő beszámolóra.

A Társulási Megállapodás hatályba lépése

A szabadkereskedelmi szerződés a „Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Társulás” (Deep and Comprehensive Free Trade Area, DCFTA)¹ elnevezést kapta, utalva annak különleges tartalmára. A másfélszáz oldalas társulási egyezményhez képest a szabadkereskedelmi szerződés részletes szabályrendszert állított fel, aprólékos technikai részletekkel több mint ezer oldalon. A szakértői tárgyalások lezárása után a két szerződés parafálására 2012-ben került sor, a Társulási Megállapodására² 2012. március 30-án, a Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Társulás megállapodására 2012. július 19-én. A Társulási Megállapodást 2014 júniusában írta alá az Európai Unió és Ukrajna, azonban a hatályba lépésre hosszú éveket kellett várni. 2016 áprilisában Hollandia nem kötelező érvényű népszavazáson nem támogatta a szerződést. A holland kormány kompromisszumos megoldást keresett és talált: a Megállapodást a tárgyaló felek kiegészítették egy kötelező hatályú résszel, amely két területet célt meg. Egyrészt belefoglalták a kiegészítésbe, hogy a Megállapodás nem vezet automatikusan tagsági viszonyhoz, másrészt nem vezet automatikusan katonai segítségnyújtáshoz. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1990-es években kötött (akkor) új generációs megállapodások a korábbiaktól eltérően már tartalmazták ezt a kitételt. Másrészt a Megállapodásban foglalt katonai együttműködésről szóló rész az EU Közös Biztonság- és Védelempolitikájának területén, elsősorban a válságkezelési műveletekben irányozott elő együttműködést, és nem tartalmazott semmiféle formában Ukrajnára vonatkozó katonai megállapodás részleteket.

A szerződés 2014 aláírása óta technikailag több területen megindult az együttműködés, a szerződés azonban csak a 2017. szeptemberi hatályba lépés után adott lehetőséget a jogharmonizáció kiteljesedésére, az együttműködési területeken a programok végrehajtására, illetve a piaci hozzáférések megvalósulására. A szerződés alapvetően aszimmetrikus jellegű, az Európai Unió piac liberalizációs rendelkezései gyorsabban, a szerző-

¹ *EU-Ukrajna Mély és Átfogó Szabad Kereskedelmi Egyezmény* (Az Európai Unió Bizottsága, 2013). http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/april/tradoc_150981.pdf (2018-12-01)

² *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. Official EN Journal of the European Union.* http://eeas.europa.eu/ukraine/docs/association_agreement_ukraine_2014_en.pdf (2018-12-01)

dés aláírását követő években lépnek hatályba, Ukrajna esetében bizonyos intézkedések megvalósítása 10–15 évre is elhúzódhat. A szerződésben megfogalmazott célok a piaci liberalizáció mellett különös hangsúlyt helyeznek a kiegyensúlyozott makrogazdasági feltételek megteremtésére, az intézményi reformok megvalósítására, valamint a kis- és középvállalkozások fejlesztésére és az európai piacra történő hatékony bekapcsolódásuk feltételeinek kialakítására.³

A DCFTA a maga nemében különleges szerződés. Korábban az Európai Unió csak a csatlakozási fázisban lévő országoknak adott lehetőséget az átfogó piacra jutás területén. Szintén újdonságnak számít, hogy az áruk szabad mozgásán túl az új típusú szerződés a szolgáltatások és a tőkeáramlás megkönnyítésében is aszimmetrikus viszony kialakítását teszi lehetővé a célországok, ebben az esetben Ukrajna számára. A közös piac előbb felsorolt három szabadságfokának megvalósulását illető intézkedéseket kiegészíthetjük a szabad munkaerő áramlás irányába tett óvatoss, tapogatózó lépésekkel, amikor a vízumliberalizációval kapcsolatos intézkedéseket vizsgáljuk.

A Társulási Megállapodás lehetőséget nyújt Ukrajnának, hogy intézményi szinten részt vehesse az európai uniós keretprogramokban, elmélyítse a határokon keresztül együttműködést, programokat indítson az EU közös kül- és biztonságpolitikájának területén a válságmegelőzés és katonai együttműködés területén.

A bel- és igazságügyi együttműködés kiemelt fontosságú, hiszen az EU stabilizációs törekvései ezeken a területeken keresztül érvényesíthetők a legjobban. A területhez tartozik a jogállamiság, a demokrácia, az emberi jogok, a korrupció elleni harc, a közigazgatási és a választási rendszer reformja, az igazságszolgáltatás hatékonyságának növelése és az adatbiztonsággal kapcsolatos jogi szabályozások harmonizálása. A korrupció elleni harc jegyében 2018 szeptemberéig az Ukrán Nemzeti Antikorrupciós Hivatal 644 vizsgálatot indított, de csupán 21 esetben jutottak el vádemelésig.⁴ Ugyanakkor 2018 júniusában létrehozták az Antikorrupciós Fel-

³ Kuzmin, Denys – Maksymenko, Iryna: *Analysis of the EU – Ukraine Relations in the Context of the Association Agreement and Related Documents and the EU 2014–2020. Financial perspective* (Odesa National University, 2012).

⁴ EU HRUFSP Association Implementation Report on Ukraine. EEAS. <https://cdn3-eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/aZnrBQ70ZJtiXaRXV69qTtPI-d-gbCzXpirQZUpU6EY/>

sőbírósgot, amely a jövőben főszereplőként vesz részt a korrupció elleni harc igazságszolgáltatást érintő részében.

Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodás a szektoriális együttműködések mintegy harminc területén jelentős előrelépéseket hozott a kétoldalú kapcsolatokban a mezőgazdaság, az ipar, az energetika és a fogyasztóvédelem területén. A Világkereskedelmi Szervezet tagjaként a behozatali vámok EU–Ukrajna viszonylatban alacsonyak voltak, ennek ellenére a további mérséklés és az adminisztrációs költségek csökkenése a várakozások szerint a kereskedelmi kapcsolatok további elmélyülését hozzák el. Amennyiben a DCFTA minden intézkedése megvalósításra kerül, úgy a vámok az iparcikkek 95%-ánál eltörlésre kerülnek, a kimaradónál pedig jelentősen csökkenek. Jelentős könnyítést jelent a kereskedelmi forgalomban, hogy a vámjellegű intézkedések mellett a nem vámjellegű akadályok felszámolása is kölcsönösen megtörténik.⁵

A szerződések megkötése előtt jelentős mértékben eltérő ipari és mezőgazdasági szabványrendszerek egységesítése, az európai szabványok alkalmazása hozzájárulhatnak a piacgazdaság megszilárdulásához, a nagyobb termékválaszték kialakulásához, a verseny növekedéséhez, a mezőgazdasági szektor és a fémipar szektor exportpotenciáljának növekedéséhez. A mezőgazdasági vámtételek mérséklése különösen fontos Ukrajna szempontjából, hiszen a világpiacon is jelentős mennyiségűnek számító terményeivel várhatóan hatékonyan be tud kapcsolódni az EU agrártermékek piacára. Ukrajna a szerződés hatályba lépését követően gabonából 2 millió tonnára (amelyből 950 ezer tonna búza, 400 ezer tonna árpa és 250 ezer tonna kukorica) kapott vámmentes kontingenseket.⁶

A szolgáltatási szektort érintő együttműködések a korábbi EU szabadkereskedelmi szerződések rendszeréhez képest jelentős könnyítéseket ígérnek. A szolgáltatási szektor liberalizációja és EU szabályokhoz igazí-

mtime:1541749617/sites/eeas/files/2018_association_implementation_report_on_ukraine.pdf (2018-12-01)

⁵ Emerson, Michael – Movchan, Veronika: *Deepening EU-Ukrainian Relations* (Brussels: Centre for European Policy Studies, 2016).

⁶ Oleksandr Sushko – Olga Zelinska – Robert Khorolskyy – Veronika Movchan – Iryna Solonenko – Viktoria Gumeniuk – Vadym Triukhan: *EU-Ukraine Association Agreement: Guideline for Reforms*. KAS Policy Papers 20. (IEAC, 2012). https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=3fe7c9ce-c727-8fcb-a0f4-2620a59a5341&groupId=252038 (2018-12-01)

tása a pénzügyi, banki szektor fejlesztéséhez csakúgy hozzájárulhat, mint a telekommunikációs szolgáltatások modernizációjához. A DCFTA a tőke szabad áramlásának biztosítására vonatkozó rendelkezéseket is tartalmaz, amelyek egyik célja a külföldi működőtőke-beáramlás felélénkítése lehet. A betelepülő külföldi érdekeltségű vállalatok számára további biztosítékokat jelent a közbeszerzési, a versenyjog és a szerzői jogi szabályozások harmonizációja iránti elkötelezettség szerepeltetése a megállapodásban.

A megállapodási rendszer része volt a környezetvédelemmel foglalkozó fejezet is. A korábbi EU társulási szerződési generációk rendkívül szűkszavúak voltak (ha egyáltalán említésre kerültek) ezen szabályozások irányába. A harmonizáció célterületei között feltűnnek a levegő- és vízszennyezettséggel kapcsolatos vállalások, a hulladékgazdálkodás és az ipari szennyezés visszafogása. A kitűzött célok megvalósítása különösen a keleti, nehéziparral terhelt térségben okoz majd nehézségeket. Végül meg kell említenünk, hogy a Társulási Megállapodás a civil társadalom erősítését is kiemelt célként kezeli.

Az EU szerepe az ukrán gazdasági válság stabilizálásában

1990 óta az ukrán gazdasági fejlődés messze elmaradt a kelet-közép-európai országokétól. A 2013-ban kezdődő katonai és politika válság a recesszió mellett a makrogazdasági egyensúly egyre nagyobb megrendülését is magával hozta. Az Európai Unió a DCFTA és a Társulási Megállapodás végrehajtása mellett 11 milliárd euró pénzügyi segítségnyújtással, közte 2,8 milliárd euró értékű makroszintű pénzügyi támogatási programmal járult hozzá a gazdasági válság stabilizálásához. A Nemzetközi Valutalappal közösen futtatott gazdasági kiigazító programok az ország makrogazdasági egyensúlyának visszaállítását és a tartós növekedés alapjainak lerakását szolgálták, miközben a politikai és biztonsági kockázatok továbbra is rendkívül magasak maradtak.

A gazdaság 2014 után felborult makro-egyensúlyát az ukrán kormány 2017 szeptemberére tudta korrigálni, amikor az állam visszatért a piaci finanszírozásra. A 2014-es 4,5%-os költségvetési deficitet sikerült 2017-ben 1,4%-ra csökkenteni. A makroszintű pénzügyi támogatási program 2018-ban 1 milliárd euró értékben hosszabbította meg a koráb-

bi kezdeményezést. Az új programba a korrupció elleni harc, a közfinanszírozás-kezelés reformja, az állami vállalatok, a pénzügyi és az energetikai vállalatok, valamint a szociális politikák területén végrehajtandó reformok támogatása tartozik. A makrogazdasági egyensúly megőrzése fokozott kockázatokat rejt az elkövetkező öt évben többek között a hitel-visszafizetési kötelezettségek növekedése miatt.

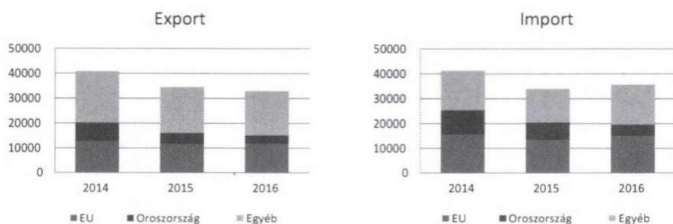
A 2010 és 2013 között történt mérsékelt gazdasági bővülést követően, amikor a GDP 183,31 milliárd dollár volt, 2014 és 2015 között a gazdaság mélyrepülésbe kezdett és mintegy 50%-kal csökkent 91,03 milliárd dollárra. A Társulási Megállapodás aláírását követően az ország újra növekedési pályára állt és a GDP értéke 2017-ben 112,7 milliárd dollár lett, 2017-ben 2,4%-os, 2018-ban 3,5% növekedési rátával.

Ukrajna külgazdasági nyitottságának szerkezete 2014-et követően érezhetően megváltozott. Oroszország súlya három év alatt jelentősen, harmadával csökkent, míg az Európai Unió súlya enyhén növekedett mind az export, mind az import tekintetében. Ukrajna legnagyobb kereskedelmi partnere egyértelműen az Európai Unió lett. Míg 2012-ben a teljes export 30%-a zajlott az EU irányába,⁷ 2016-ban 37,1%-a irányult az uniós tagállamokba (legnagyobb partnerek Lengyelország, Olaszország, Németország, Hollandia és Magyarország). A tendencia a következő két évben tovább folytatódott, 2018-ra már 42,6%-ra emelkedett az ukrán uniós export.⁸

⁷ Odysseas Spiliopoulos: *The EU-Ukraine Association Agreement as a Framework of Integration between the Two Parties* (Science Direct, 2014). <https://sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567114000276> (2018-12-01)

⁸ *Association Implementation Report on Ukraine*. EU Commission. Joint Staff Working Document. (Brussels, 2016). https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/ukraine_v2_0.pdf (2018-12-01)

Ukrajna exportja és importja 2014–2016 között (milliárd euró)

Forrás: *Challenges of DCFTAs: How can Georgia, Moldova and Ukraine succeed?* Policy Brief. (Bertelsmann-Stiftung, 2017). https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/user_upload/EZ_Policy_Paper_DCFTA_2017_ENG.pdf (2018-12-01)

Az EU makroszintű pénzügyi támogatási programja 3,4 milliárd euró értékben nyújtott segítséget az ukrán gazdaságnak. A felzárkózás alapvető feltételeinek megteremtése mellett a célok között szerepelt a pénzügyi rendszer megszilárdítása, a bankrendszer konszolidálása, a nemzeti valuta árfolyamának stabilizálása, az intézményi és szabályozási rendszer kialakítása. A restriktív gazdaságpolitikát és privatizációt előnybe részesítő politika azonban nem bizonyult hatékonyak. Elmaradt az odesszai kikötőt működtető társaság privatizálása, és későbbre kellett halasztani közel 900 tervbe vett cég privatizálását.⁹

Az ipari termékek vámjának csökkentése egyrészt növeli a termékekből származó export bevételeket, ugyanakkor az egyébként is a makrogazdasági egyensúlytalansággal küszködő Ukrajna helyzetét nem könnyíti meg az akár százmillió eurót is elérő vámbevételek fokozatos kiesésével. A kereskedelmi jogorvoslat intézményeinek bevezetése csakúgy a Világkereskedelmi Szervezet szabályaira hivatkozva teremthető meg, mint ahogyan a technikai és nem technikai jellegű kereskedelmet akadályozó tényezők lebontása is a WTO általános alapelvei alapján történnek. Fontos követelmény Ukrajna irányába, hogy harmonizálnia kell, illetve el kell ismernie az EU technikai szabványait. A sok helyen még a modernizáció előtt álló gazdasági területek így a nyugati feltételrendszerben moderni-

⁹ *Reforms in Ukraine: Progress in 2017 and Priorities for 2018*. Ukraine Reform Conference. https://fsr.org.ua/sites/default/files/imce/book_print.pdf (2019-01-21)

zálódnak. A jelentősen eltérő ipari és mezőgazdasági szabványrendszerek egységesítése az EU szabványok szerint történhet, ami a térségbeli orosz hatalmi ambíciókkal nem egyeztethető össze. Az európai integráció korábbi bővítéseinek tapasztalatai alapján várható egyrészt a gazdasági szektorok közötti arányok változása – az mezőgazdaság és az ipar rovására, a szolgáltatási szektor javára. Mivel a hagyományos, elmaradott technológiákat használó ukrán ipari vállalatok versenyképessége jóval alacsonyabb az EU vállalatokénál, ezért várhatóan már rövidtávon megkezdődik a hagyományos és modern iparágak szektoron belüli átrendeződése is.

A gazdasági reformok a költségvetési rendszer strukturális átalakítását is célba vették. A rövid- és középtávú költségvetési tervezést és végrehajtást is érintő reformok mellett az adóreformok az adózás egyszerűsítését és az adózói bázis kiterjesztését is magukban foglalták. A statisztikai rendszer reformja tovább közelítette Ukrajna statisztika módszertanát az EU szabványokhoz.

A Szabadkereskedelmi Megállapodás hatályba lépését követően megkezdődött az európai szabványokhoz való alkalmazkodás szabályozó-rendszereinek kiépítése, és EU szabványok átvétele. 2016-ig mintegy 3500 szabvány került bevezetésre.¹⁰

A gazdaság strukturális átalakításának támogatása kifejezett célként jelent meg az együttműködési rendszerben. Az államigazgatás karcsúsítása, a közigazgatási reformok beindítása párosult a korrupció elleni harccal. Ez utóbbi területén az EU által végzett értékelések a legnagyobb elmaradást állapítják meg a kitűzött céloktól. Az EU által szorgalmazott Korrupcióellenes Ügyészség felállítása sokat lendített az ügyön, azonban az évtizedes problémák megoldása hosszú időt fog igénybe venni, és a megoldás hatékonysága egyelőre alacsony szinten van. Az igazságszolgáltatási reformokat támogató, 2014-ben indult EU program (Support to Justice Sector Reforms in Ukraine) a sokszintű átalakítást támogatta a bírósági rendszerben.

Már a Társulási Szerződés hatályba lépése előtt mérhető volt a kereskedelem volumenének növekedése az Ukrajna és az Európai Unió között: 2016-ban 3,7%-kal emelkedett az EU felé irányuló export, ami elér-

¹⁰ *Association Implementation Report on Ukraine*. EU Commission. Joint Staff Working Document. (Brussels, 2016). https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/ukraine_v2_0.pdf (2018-12-01)

te a 13,6 milliárd eurót. Mindeközben a nem az EU irányába történő kivitel jelentősen csökkent, Oroszország irányába 25,6%-ra esett vissza.¹¹

A vízumliberalizációs folyamat utat nyitott az Európai Unió munkaerőpiaca irányába való gyorsabb betagozódáshoz. 2017 júniusa óta a biometrikus útlevelel rendelkező ukrán állampolgárok vízum nélkül utazhatnak és fél évenként 90 napot tartózkodhatnak az EU tagállamaiban. A vízumliberalizálás nem csupán a személyek szabad mozgását könnyítette meg, hanem hozzájárult az EU számára is fontos biztonsági rendszerek, mint például a külső határvédelem megerősítéséhez, az egységes, európai szabványok szerinti dokumentumkezeléshez, a harmadik országokkal szemben érvényesített beutazási szabályok megalkotásához és alkalmazásához. A fokozott terrortámadások korában az EU számára ezeknek az intézkedéseknek a bevezetése kiemelkedő jelentőségű volt a Közös Kül- és Biztonságpolitika, a Biztonság- és Védelempolitika, valamint az egységes határvédelem megerősítése szempontjából.

A szabályozások átvétele azonban nem minden Keleti Partnerség tagállamban ment egyszerűen. Egybehangzó értékelések szerint Grúzia teljesített a legjobban, Ukrajna a politikai és biztonságpolitikai nehézségek miatt elmaradásban van. A Társulási Megállapodások része volt olyan monitoring rendszer kidolgozása is, amely alkalmas arra, hogy a megállapodásokban foglaltak megvalósítását a lehető leggyorsabban értékelni lehessen. Ukrajnában a szerződés hatályba lépése óta eltelt időszakban megkezdődött a távközlési szabályozások reformja, a szellemi tulajdonhoz fűződő jogok védelmének kialakítására vonatkozó törvények előkészítése, közös jogkezelő szervezet alapítása, valamint a közbeszerzési szabályok átalakítása.

A Társulási Megállapodás hatása az EU külkapcsolati rendszerére

Az Európai Unió a Lisszaboni Szerződés hatályba lépését követően önálló jogi személyiséget kapott. A külpolitikai szerepvállalás a jogi szemé-

¹¹ Latest statistics: Ukraine's trade with the EU boosted by the first full year of the Association Agreement 22/02/2017 (EEAS, 2017). https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/21194/latest-statistics-ukraines-trade-eu-boosted-first-full-year-association-agreement_en (2018-08-05)

lyiségen, valamint a kiépült külkapcsolati intézményrendszer keresztül a korábbiaknál intenzívebbé vált. A társulási szerződések új generációjának létrehozása a külkapcsolati rendszer egységesítése szempontjából nagy jelentőséggel bír.

Az Egyesült Királyság tervezett kiválása az Európai Unióból az EU–Ukrajna Társulási Megállapodásra terelte a figyelmet, hiszen olyan modellértékű szerződésről van szó, amely tartalmazza a közös piac négy szabadságfokának meglétét. A szerződés feltételei ebben a formában rendkívül vonzóak az Egyesült Királyság számára, hiszen a pénzügyi szolgáltatások és a tőkemozgás szabadságát is tartalmazzák. Az EU szempontjából azonban korántsem egyértelmű a helyzet. Az EU–Ukrajna viszony és a Keleti Partnerség többi országával kiépített kapcsolatok ugyanis erőteljes aszimmetriára épülnek, az Egyesült Királyság azonban olyan harmadik ország lesz a kilépés után, amely a világpiacon az EU versenyellenfele.

Az Ukrajnának nyújtott kedvezményeket az EU eddig egyik szabadkereskedelmi szerződésébe, illetve szabadkereskedelmi szerződés tervezetébe se építette bele, hiszen nem akar egyoldalú előnyöket biztosítani a fejlett partnerek számára. Az aszimmetrikus szabályozások felváltásával azonban a szerződés általános irányvonalai alapul szolgálhatnak egy átfogó szerződés kidolgozásához. Figyelembe véve, hogy az EU–Ukrajna-tárgyalások évekig húzódtak, a sokkal összetettebb termék és szolgáltatás portfólióval rendelkező Egyesült Királyság esetében hiába lenne modellszerződésről szó, a tárgyalások így is hosszú évekig tarthatnak. A későbbiekben kötendő, illetve már tárgyalás alatt álló szerződések esetében (India, Ausztrália, Új-Zéland) ugyanezek az alapelvek érvényesíthetők azaz a megkötéssel, hogy Ukrajna esetében a mezőgazdasági termékekre adott kedvezményeket a fejlett mezőgazdasági szektorral rendelkező országok számára az EU nem fogja biztosítani.

Az EU–Ukrajna Társulási Megállapodás már a szerződés tárgyalásakor sem tartalmazta a távolabbi tagsági perspektívát, a holland népszavazással bekerült kiegészítés pedig további fékeket épített be a folyamatba.¹² Az EU „bővítési fáradtsága” valószínűtlenné teszi, hogy a közeljövő-

¹² Wessel, Ramses A.: The EU Solution to Deal with the Dutch Referendum Result on the EU–Ukraine Association Agreement. *European Papers*, 1, 2016, 3. 1305–1309. <http://europeanpapers.eu/en/europeanforum/eu-solution-deal-dutch-referendum-result-on-the-eu-ukraine-association-agreement> (2018-12-01)

ben bármilyen továbblépés történne a szerződés elmélyítésében, esetleg csatlakozási tárgyalások indításával kapcsolatban. A Nyugat-Balkán térsége a bővítés szempontjából előrébb tart, az ukrajnai bizonytalan politikai és biztonságpolitikai helyzet, a stabilizáció irányába enyhén elindult gazdaság nem teszi lehetővé az érdemi továbblépést. Azonban a Társulási Megállapodás konzekvens végrehajtása, a Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Szerződésben foglaltak megvalósítása olyan harmonizált szabályozási, jogi környezet megvalósulásához vezethet, amely a tagsági viszonyhoz rendkívül hasonló állapotot hozhat létre a két fél között.

A Társulási Megállapodás hatásai egy év távlatából

A szerződés hatálybalépésétől eltelt rövid idő nem ad lehetőséget a mélyebb elemzések elvégzésére. A szerződés végrehajtása fokozatosan, több lépcsőben valósul meg, hatásai leginkább évtizedes távlatból lesznek értékelhetők. Az országon belüli és a kívülről fenyegető biztonsági kihívások, a hibrid háború, a Minszki Megállapodások végrehajtásának hiánya továbbra is jelentős mértékben megnehezítik a gazdasági transzformációt. Ennek ellenére az elmúlt másfél évben a gazdaság növekedése, a makrogazdasági stabilitás megszilárdulása mindenképpen pozitív fejleményként értékelhető. Az ukrajnai jogszabályok harmonizálása, a Társulási Megállapodás végrehajtásához szükséges intézmények és szabályozók kiépítése jó ütemben halad. A gazdasági nyitottságnak az Európai Unió irányába történt növekedése pedig azt támasztja alá, hogy a szerződés hatályba lépése már rövidtávon pozitív irányba befolyásolta az EU–Ukrajna kapcsolatokat.

Feszült barátság: a lengyel–ukrán kapcsolatok az Euromajdan után

*Mitrovits Miklós**

Lengyelország számára az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna biztonságpolitikai és geostratégiai szempontból kiemelkedően fontos partner. A mindenkori lengyel kormányok – és a külügyekben aktív államfők – mindig rendkívül fontosnak tartották Ukrajna szuverenitásának és területi sérthetetlenségének elvét, az ország belső demokratizálódásának elősegítését, illetve társadalmának Nyugat felé közelítését. Az egymást váltó lengyel kormányok között abban sem volt különbség az elmúlt több mint negyedszázadban, hogy egy demokratikus és stabil Ukrajnát az egész kelet-európai régió stabilitása zálogának tekintették és erről igyekeztek meggyőzni Nyugat-Európa nagyhatalmait is.

Ukrajna a lengyel külpolitikai gondolkodásban

A lengyel politika az Ukrajnához való viszonyt egyértelműen biztonságpolitikai és stratégiai kérdésként kezeli. E felfogás egyáltalán nem újkeletű. A lengyel–ukrán kapcsolatok elválaszthatatlanok a lengyel–orosz viszonytól, előbbi nem érthető meg az utóbbi nélkül.

A három ország bonyolult viszonyrendszerének megértéséhez három történelmi fordulópontot szükséges felidézni. Először is az első ezredforduló előtt a lengyelek a római katolikus, az ukránok pedig a keleti bizánci vallást vették fel. Ennek következményeképpen az ukránok és az oroszok közelebb kerültek egymáshoz, míg a lengyel és az ukrán nép közé egy erős választóvonal húzódott. A második máig ható történelmi esemény a 13. században következett be, amikor a tatár-mongol támadás következtében a Kijevi Rusz elpusztult, Kijev elvesztette regionális hatalmi pozíció-

* MTA BTK Történettudományi Intézet (Budapest).

ját, és egy jelentéktelen kisvárossá vált. Ugyanakkor a kijevi Rusz helyén egy óriási hatalmi vákuum keletkezett, amely betöltésére mind a lengyel, mind a moszkvai uralkodók igényt tartottak. Innen számítható az ukrán területekért folyó ma már több mint hat évszázados lengyel–orosz vetélkedés.¹ A lengyel–ukrán viszonyt meghatározó harmadik tényezőnek pedig a Hmelnickij-felkelést és annak következményeit tartjuk. Ekkor kezdődött meg az ukránok lengyelektől való elválásának hosszú folyamata, amely egészen a második világháborúig tartott.²

A lengyel külpolitikában az ukrán területek meghódítása és a határok minél inkább keletre szorítása a moszkvai fejedelemség felemelkedésével párhuzamosan stratégiai kérdéssé vált. Báthory István lengyel királyként úgy látta, hogy Lengyelország csak akkor lehet erős, ha Moszkvát meggyengítik. Nem véletlenül éppen az oroszok elleni sikeres háborúi miatt tartják őt máig az egyik legnagyobb lengyel királynak. A 19. és a 20. század fordulóján Józef Piłsudski hasonlóan gondolkodott. Lengyelország függetlenségének és szuverenitásának legfőbb garanciája a cári Oroszország meggyengítése, lehetőség szerinti felbomlása. E célt szolgálta volna a két világháború közötti Tengerköz-koncepció (Międzymorze/Intermarium) is, vagyis, hogy a közép-európai régió országai együtt rendelkezzenek olyan védelmi képességgel, amely elegendő Oroszország/Szovjetunió nyugati irányú ambícióinak megakadályozására.³

A második világháború után de facto megszűntek a lengyel–ukrán kapcsolatok, mivel Ukrajna a Szovjetunió részévé vált. Ukrajnából a háború alatt és után – a tömeggyilkosságoknak és kitelepítéseknek köszönhetően – eltűnt a lengyelség, a lengyelországi hírektől pedig hermetikusan elzárták az ukránokat. Lengyelországban sem volt többé téma Ukrajna. A lengyel–ukrán viszony témája azonban nem tűnt el teljesen, hanem

¹ Nem csupán az oroszok és a lengyelek tartottak igényt a területre, hanem a 17. századig a svédek, a 18. század végéig az Oszmán Birodalom, a második világháború alatt pedig a németek is. Maga Kijev csak a 17. században kezd magára találni és ekkortól válik lassan az ukrán nemzeti gondolat fővárosává.

² Lásd erről: *Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruślińska*. Wstęp Adam Michnik. (Gdańsk–Warszawa, 2009) 168, 199.

³ Piłsudski politikájáról lásd: Szokolay Katalin: A Piłsudski-jelenség. *Múltunk*, 1999, 1. sz. 3–43.; Szokolay Katalin: Piłsudski – a lengyel példa. *Limes*, 2003, 2. sz. 85–98.; A két háború közötti lengyel külpolitikáról lásd: Himler Tamás: A lengyel külpolitika útjai az 1930-as években. *Külgügyi Szemle*, 2005, 3–4. sz. 229–266.

csupán áthelyeződött a lengyel emigrációba. Párizsban Jerzy Giedroyc által szerkesztett *Kultura* folyóirat vállalta magára, hogy a kérdést napirenden tartja és programot alkot. A giedroyci gondolat a lengyel nacionalizmus elutasításán, de a lengyel nemzeti függetlenség talajában gyökerezett.⁴

Giedroyc abból indult ki, hogy el kell fogadni az 1945 utáni határokat és kiemelkedő figyelmet kell szentelni a Szovjetunió alávetettségében élő népeknek (baltiak, belaruszok, ukránok). Lényegében Giedroyc nem talált fel semmi újat, csupán az új status quo-ra alkalmazta Piłsudski 1918 előtti elképzeléseit. Ennek lényege az volt, hogy e népeket támogatni kell függetlenségük kivívásában, ha az sikerült, akkor pedig a lengyel államnak minden rendelkezésére álló eszközével támogatnia kell az létrejött szuverén államok megerősítését, demokratizálódását és a szovjet/ orosz befolyás alól való kiszabadulásukat.

A történelmi együttélés hagyománya és a lengyel–orosz vetélkedés több száz éves tapasztalatai miatt a legfontosabb lánceszem természetesen Ukrajna volt. A lengyel külpolitikai gondolkodás alapjává vált az a gondolat, hogy Oroszország Ukrajna nélkül nem birodalom, ígyVarsóban arra kell törekedni, hogy Ukrajna minél inkább leváljon Oroszországról, vagy fordítva: Oroszországot minél inkább kiszorítsák a régióból. Az 1989 után megalakuló lengyel kormányok számára e gondolat vezérfonallá vált. Minden kormány és államfő ennek megfelelően politizált. Ez az ukránbarát lengyel külpolitika a lengyel társadalomra is hatással volt, amely általában egyetértett a lengyel kormány által képviselt állásponttal.⁵

Amikor 2013/2014 fordulóján újra kirobbant az ukrán belpolitikai válság, amely során Oroszország katonailag is beavatkozott a szuverén Ukrajna belügyeibe és 2014 márciusában annektálta a Krímet, a lengyel politika nagyon hasonlóan viselkedett, mint a korábbi válságok idején. Varsó egyértelműen Kijev mellé állt, határozottan képviselte (maíg képviseli) a nemzetközi szerződésekben rögzített elveket, és harcot hirdetett Ukrajna területi sérthetetlenségének helyreállításáért.

Bronisław Komorowski lengyel elnök 2015. április 9-én beszédet mon-

⁴ Lásd Lagzi Gábor: *A lengyel keleti politika. Lengyelország keleti szomszédság- és nemzetpolitikája* (Budapest, Terra Cognita Alapítvány, 2011) 15.

⁵ A lengyel–ukrán kapcsolatokról 1989 és 2009 között magyar nyelven Lagzi Gábor nyújtott áttekintést. Lásd. i. m. 27–59. Ukrán szempontból: Katarzyna Jędraczczyk: *Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy* (Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010).

dott az ukrán parlamentben, amelyben hangsúlyozta, hogy „nincs harmadik út Nyugat és Kelet között”, Ukrajna a Nyugatot választotta, ezért Lengyelország mindent megtesz, hogy segítse e törekvéseiben és hogy más európai országok is segítsék őket. Az elnök világossá tette, hogy Lengyelországot ebben a kérdésben nem érdekli az aktuális politikai konjunktúra, hanem a tragikus történelmi tapasztalatok alapján alakítja ki politikáját: Európa biztonsága attól függ, hogy Ukrajna szuverén, független ország lesz-e és meg tudja-e őrizni területi integritását, ezért ENSZ békefenntartókat kell küldeni Donyeckbe. Végül kijelentette, hogy Varsó soha nem fogja elismerni az 1991-ben kialakított ukrán határok erőszakos megváltoztatását, s mivel az ukránok jelenleg nem csak magukat, hanem Európát is védik az imperialista gondolatok visszatérésétől, az EU ajtajának nyitva kell állnia Ukrajna előtt. Végül azt javasolta az ukránoknak, hogy folytassák a liberalizációt és a korrupció elleni harcot.⁶

A beszédet állva tapsolták meg az ukrán Legfelsőbb Tanácsban és óriási nemzetközi visszhangot kapott. Külföldi politikus részéről ez volt az egyik leghatározottabb kiállás az ukrán szuverenitás és a reformok folytatása mellett. Komorowskit az sem zavarta, hogy a Legfelsőbb Tanács éppen ekkor fogadott el egy törvényt, amelyben kimondták, hogy az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA), amely a második világháború alatt 50–60 ezer (egyek történészek szerint 100 ezer) lengyelt mészárolt le, hadviselő fél volt a háborúban és Ukrajna szabadságáért és függetlenségéért harcolt.⁷

Komorowski egy hónappal később elvesztette az elnökválasztásokat, majd utóda Andrzej Duda elnök nyíltan felvállalta a piłsudskistagiedroyci külpolitikai gondolkodás legfontosabb elemeit. Külpolitikájában

⁶ A teljes beszédet lásd: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,223,wystapienie-prezydenta-rp-w-radzie-najwyzszej-ukrainy.html> (2018-12-01)

⁷ 2015. április 9-én az ukrán Legfelsőbb Tanács négy emlékezetpolitikai törvényt fogadott el. A törvények a közélet széleskörű dekomunizációját célozzák meg. Határoztak a kommunista rezsimmel kapcsolatos közterület- és intézménynevek megváltoztatásáról, az egykori KGB és a Szovjetunió más szolgálatainak archívumainak megnyitásáról is, valamint elismerésben részesítették azokat a mozgalmakat, szervezeteket, amelyek Ukrajna függetlenségének kivívásában részt vettek – Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN)/Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) –, valamint döntöttek arról is, hogy elhagyják a „Nagy honvéddő háború” szovjet terminológiáját a második világháborúval kapcsolatban. A törvények szövegét magyarul l. Fedinec Csilla – Csernicskó István: Az Ukrajnából száműzött Lenin: Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? In: *Regio*, 24, 2016, 1. sz. 73–124.

az első helyre tette a Háromtenger-koncepciót, vagy az Adria-Balti-Fekete tengerek háromszögében fekvő országok együttműködésének erősítését. Abban azonban nem tért el elődjétől, hogy az Oroszországgal való kapcsolatok normalizálásában alapvető feltételnek tekintette az ukrán állam területi integritásának tiszteletben tartását.⁸

Újra fellángoló lengyel–ukrán történelmi viták

A 2014-es kijevi események fordulatot jelentettek az emlékezetpolitikában és a lengyel–ukrán kölcsönös megbékélésen alapuló kiegyezés folyamatában is. Az, hogy Kijev főterén és más városokban (pl. Lviv) a tüntetések alatt megjelentek, sőt időnként domináns szerepet töltöttek be az UPA szimbólumai, illetve új erőre kapott Sztepan Bandera kultusza, a lengyel társadalomban és a politikai elitben erős ellenérzéseket keltett. Az ukrán Legfelsőbb Tanács pedig törvényt fogadott el az UPA tevékenységéről, amelyben az egykori felszabadító hadsereget a második világháborúban a szabadságért harcoló hadviselő félként ismerték el.⁹

A kormányzó Polgári Platform (PO) és Lengyel Népi Párt (PSL) ugyan igyekezett nem túl nagy jelentőséget tulajdonítani a jelenségnek, ugyanakkor látható volt, hogy az ellenzéki Jog és Igazságosság (PiS) táborában, illetve más kisebb jobboldali körökben (pl. a Nemzeti Mozgalomban vagy az ukrainai eseményekről szinte percről percre tudósító – és így széles körben olvasottá váló – kresy.pl internetes portál cikkeiben) elégedetlenek a kormány reakciójával és keményebb választ várnak tőle. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a 2015 őszen létrejött Jog és Igazságosság által vezetett jobboldali kormány keményebben lépett fel az ukrán jelenségekkel szemben.

A vita az Ukrán Felszabadító Hadsereg által 1943–44-ben Volhíniában, a lengyel lakossággal szemben elkövetett tömeggyilkosságok értékelés körül zajlik. Ahhoz, hogy megértsük, miért ilyen fontos kérdés ez a mai lengyel–ukrán politikai kapcsolatokban, elkerülhetetlen, hogy felidézzük az

⁸ Rozmowa z Prezydentem RP Andrzejem Dudą. *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, (67) 2016. № 1. 13–21.

⁹ Hozzá kell tenni, hogy még jóval ezt megelőzően, 2010-ben Viktor Jucszenko nemzeti hőssé avasztotta Sztepan Banderát, majd egy évvel később, az új ukrán vezetés alatt a Legfelsőbb Bíróság elvette Banderától az „Ukrajna hőse” címet.

ún. volhíniai mészárlás körülményeit, annak ukrán és lengyel interpretációját, valamint az 1991 utáni időszakban a megbékélés jegyében tett közös erőfeszítéseket.

A volhíniai eseményekkel kapcsolatban a lengyel álláspont egyértelmű: az Ukrán Felszabadító Hadsereg népirtást hajtott végre az ott élő lengyel lakossággal szemben. Ez az állítás alátámasztható tényekkel, amennyiben Raphael Lemkin zsidó származású lengyel jogász 1944-es genocídium definícióját vesszük alapul, miszerint a népirtás a „különböző cselekedetek összehangolt tervezete, mely egyes népcsoportok alapvető létfeltételeinek elpusztítására irányul azzal a céllal, hogy magukat a népcsoportokat semmisítsék meg”. Kétségtelen – és ezt a ma már bőséges lengyel és ukrán szakirodalom is megerősíti –, hogy az UPA célja a volhíniai területek lengyel lakosságtól való megtisztítása volt.

Az ukrán narratíva azonban amellett, hogy elismeri a gyilkosságok lengyelelles célját, egyfelől az előzményekkel és a körülményekkel igyekszik árnyalni a képet, másfelől pedig az UPA-nak az ukrán függetlenségi harcokban vívott pozitív szerepét próbálja leválasztani a gyilkosságokról, vagyis a magát a szervezetet és az ukrán függetlenségi harcban részt vett katonákat általában mentesíteni a kollektív vád alól. Röviden: az UPA nem egyenlő „Volhíniával”.

Miről is van szó? Jaroslav Hricak ukrán történész a következőkre hívja fel a figyelmet. Az 1943–44-es véres események az 1918 után kibontakozó „lengyel–ukrán harmincéves háború” következménye.¹⁰ A Volhíniában élő ukrán lakosság körében a legfontosabb kérdés a földosztás volt, amire nem került sor. A galíciai ukránokkal ellentétben itt nem voltak ukrán politikai vagy érdekvédelmi szervezetek, viszont mind a nacionalista, mind a kommunista mozgalom zászlajára tűzte a földkérdést, hogy mozgalmukba az ukrán parasztokat bekapcsolják. Másfelől a lengyel Köztársasághoz került területeken megjelenő lengyel hatalom kolonizációs politikát folytatott, ami még inkább erősítette a lengyelelles hangulatot a térségben. Hricak szerint a társadalmi robbanáshoz szükséges szikrát a második világháború szolgáltatta. Előbb a szovjet megszállás és deportálások, majd a náci megszállással járó módszeres tömeggyilkosságok

¹⁰ A két világháború közötti lengyel–ukrán viszonyról lásd: Lagzi Gábor: *Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939)* (Budapest: L'Harmattan, 2015).

oda vezettek, hogy a borzalmakat átélő lakosság számára az emberi élet leértékelődött. Elterjedt az a nézet, hogy mindent meg lehet tenni. Az UPA-ban ilyen körülmények között az az elképzelés győzedelmeskedett – Sztepan Banderával az élen és pl. Tarasz Bulbával ellentétben –, hogy jó alkalom adódott a terület lengyelektől való megtisztítására.¹¹ Elsősorban azért, hogy a háború után egy esetleges önálló Ukrajna esélye nagyobb legyen e területen etnikailag tiszta ukrán jellegének köszönhetően.

A tömegmészárlásban a történészek szerint az UPA egységei 50–60 ezer (mások szerint 100 ezer) lengyelt gyilkoltak le Volhíniában. Végeredményben tehát az ukrán narratíva sem tagadja a gyilkosságok tömeges és lengyelelles jellegét, ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy mindez egyfelől nem volt szükségszerű, másfelől a világháború nélkül minden bizonnyal még az előzmények ellenére sem következett volna be. Végsősoron arról van szó, hogy az ukrán álláspont szerint nem kizárólag az UPA felelős a gyilkosságokért, illetve az UPA nem csak a volhíniai gyilkosságokról ismert, hanem az ukrán függetlenségi, szovjetellenes harcairól.

Mindehhez hozzájárul az is, hogy az ukrán nemzettudatban és a történelmi emlékezetben az UPA szerepe egyértelműen pozitív. 1945 után ugyanis a szovjet tagköztársággá váló Ukrajnában nem csupán a lengyelek fizikai jelenléte, hanem a szovjet propaganda és tabusítás eredményeképpen az emlékü is eltűnt. Sem a korábbi lengyel–ukrán kapcsolatokról, sem az ukrán nemzeti és függetlenségi mozgalmakról (beleértve természetesen az UPA tevékenységét is) nem lehetett írni vagy beszélni. Nem csupán a közbeszédből tűntek el ezek a témák, hanem a történettudományból is.

A szocialista rendszer ukrán ellenzéki aktivistáinak többsége csak a nyolcvanas években hallott először a volhíniai eseményekről, de maga az UPA mítosza fontos igazodási pont volt számukra. Úgy nőttek fel és abban az ellenzéki közegben szocializálódtak, amelyben az UPA veteránjai élő hősök voltak, akik a szovjet hadsereggel szemben harcoltak az ukrán függetlenségért. Számukra a volhíniai vérengzés csupán a második világháború és az UPA tevékenységének egy ismeretlen epizódja volt.

¹¹ Hozzá kell tenni, hogy Bandera a volhíniai mészárlás idején német koncentrációs táborban volt, de a történészek és a visszaemlékezések szerint kapcsolatot tudott tartani az UPA vezetőivel.

Az 1991-ben függetlenné váló Ukrajnában a történelem vált az egyik legfontosabb legitimációs és identitást formáló tényezővé. Megindult a harc a szovjet múlt kiszorítása és az ukrán nemzeti múlt „helyretétele” érdekében. Ebben a politikai küzdelemben az UPA mint az ukrán függetlenségi harc legjelentősebb szervezete megkerülhetetlen eszköz volt az új ukrán államépítés során.

Mivel a rendszerváltás utáni lengyel kormányok a giedroyci politikát követték, biztonságpolitikai és geostratégiai céljaik érdekében nem kívánták akadályozni a folyamatot. Nyitottak voltak – és ebben a közvéleményformáló lengyel értelmiség is beleértendő – a lengyel–ukrán történelmi megbékélésre. E következetes politika tetten érhető számos nyilatkozatban és megemlékezésben.

A megbékélés már a rendszerváltás előtt elkezdődött. Az első lépést egyházi vonalon tették meg. 1987 őszén találkozott Rómában Józef Glemp lengyel katolikus és Miroszlaw Lubacsiwzki ukrán görögkatolikus kardinális. Október 8-án Glemp, 17-én pedig Lubacsiwzki tett nyilatkozatot a lengyel–ukrán közös múlt feldolgozására vonatkozóan. Mindketten a keresztényi megbocsájtásra szólítottak fel, a múlt sebeinek felsértése nélkül.¹²

Már a lengyel rendszerváltás után, de még a független Ukrajna kikiáltása előtt került sor a Varsó melletti Jabłonnában a lengyel és ukrán parlamenti képviselők tanácskozására 1990. május 4-5-én. A jelenlévők nagy figyelmet szenteltek a múlt kérdéseinek. Megállapították, hogy szükséges lenne egy lengyel–ukrán történész vegyesbizottság összehívása, amely a két nemzet drámai történetét dolgozná fel tudományosan, valamint közös történelem tankönyvek írására is javaslatot tettek, hogy felszámolják a két népből egymásról kölcsönösen kialakult hamis sztereotípiákat.¹³

Az első jelentős gesztust a lengyelek tették meg, amikor 1990 augusztusában a Szenátus határozatban ítélte el az ún. „Visztula-akciót”¹⁴ és bo-

¹² A két nyilatkozatot lásd: Znak, 1988. Rok XL, kwiecień (4) 1988. № 395. 29–31. 32–35.

¹³ Arkadiusz Meszka: *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1989-2004*. <http://stosunkimiedzynarodowe.pl/polityka-zagraniczna/931-stosunki-polsko-ukraińskie-w-latach-1989-2004> (2018-12-01)

¹⁴ A „Visztula-akció” keretében 1947-ben mintegy 200 000 főleg ukrán nemzetiségű lakost telepítettek ki Dél-Kelet-Lengyelországból az ország észak-nyugati és nyugati felébe. A döntést a Lengyel Munkáspárt Politikai Bizottságának 1947. március 29-i ülésén hozták meg. Az akció közvetlen ürügyét Karol Świerczewski honvédelmi miniszterhelyettes meggyilkolása volt, de valójában már korábban megtervezték a kitelepítést. A cél az

csánatot kért az érintettektől. A szóban forgó esemény 1947-ben zajlott le, amikor a lengyel hatóság kb. 200 ezer ukrán nemzetiségű lengyel állampolgárt telepített ki az ország délkeleti részeiből és szórt szét nyugaton és északon. Az akció az ukránok háború előtt és alatt elkövetett lengyelel- lenes cselekedetei miatti bosszúhadjárat volt. A célja a Lengyelország te- rületén maradt ukrán lakosság teljes asszimilációja volt.¹⁵ A lengyel Sze- nátus bocsánatkérésére hét évvel később érkezett a hivatalos ukrán vá- lasz. 1997. április 5-6-án – a „Visztula-akció” 50. évfordulóján – ülésezett a lengyelországi Ukránok Kongresszusa, amelyen a résztvevők a lengye- lekhez intézett felhívásban megbocsájtottak az 1947-es kitelepítések kö- vetkeztében elszenvedett sérelmekért.¹⁶

A következő nagyobb horderejű eseményre 1997. május 21-én került sor Aleksander Kwaśniewski lengyel és Leonid Kucsma ukrán elnök ki- jevi találkozója alkalmával. A két államfő közös nyilatkozatban emléke- zett meg a meggyilkolt, elesett és kitelepített lengyelekről és ukránokról. A nyilatkozat a korábbiaknak megfelelően nem minősítette a történelmi eseményeket és nem nevesítette az elkövetőket, ráadásul egyenlőséget tett a volhíniai mészárlás és a „Visztula-akció” közé.¹⁷

2003. július 11-én Kwaśniewski részt vett Pavlivkában (korábban Porick) tartott megemlékezésen, amelyet a volhíniai mészárlás 60. évfor- dulója alkalmából szerveztek. A lengyel államfő beszédében az „ukrán nacionalisták” cselekedeteiről beszélt, élesen elválasztva azokat az UPA- nak az ukrán függetlenségi harcokban játszott szerepétől. Hangsúlyozta, hogy nem lehet kollektívan hibáztatni senkit és ma már semmilyen bosz- szúállás nem elfogadott. A két nemzetnek a megbékélés útján kell tovább haladnia.¹⁸ A lengyel államfő lényegében az ukrán álláspontot mondta

UPA és az OUN lengyelországi bázisának felszámolása volt. A rendszerváltás utáni len- gyel politikának soha nem esett nehezére az akciót elítélni, hiszen azt a kommunista ál- lam vezetői hajtották végre.

¹⁵ Lásd erről: Lagzi Gábor, i. m. 29.

¹⁶ Katarzyna Jędraszczyk, i. m. 382

¹⁷ A dokumentumot lásd: http://www.pwin.pl/Publikacje/biu3_151.pdf (2018-12-01) Meg kell említeni, hogy a hivatalos megemlékezések során sokszor úgy tűnt, hogy valóban egymás mellett, azonos súlyú eseményként kezelik a volhíniai népirtást a kitelepítések- kel. 10 évvel később Grzegorz Motyka és Ewa Siemaszko történészek is felemelték a saj- tóban a hangjukat a történelem ilyenfajta relativizálása ellen.

¹⁸ <http://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/rok-2003/art,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-wolynskiej.html> (2018-12-01)

fel anélkül, hogy magát az eseményt tömeggyilkosságnak vagy népirtásnak nevezte volna.

2007. április 27-én immár Lech Kaczyński elnök látogatott Kijevbe, ahol Viktor Jucsenko fogadta. A találkozó keretében a két elnök kiadott egy közös nyilatkozatot a „Visztula-akció” 60. évfordulója alkalmából. Ebben megállapították, hogy a két nemzet nagyot lépett előre a megbékélés útján, magát a „Visztula-akciót” pedig a totalitáriánus kommunista diktatúra tettei közé sorolták, vagyis nem említették meg, hogy azt a lengyel állam követte el.¹⁹

Közös megemlékezésre került sor 2006. május 13-án is a lengyelországi Pawłokoma településen. Az eseményt az 1945 márciusában kölcsönösen, egymás ellen elkövetett gyilkosságok emlékére szervezték. Tehát egy olyan történelmi eseményt találtak, amelyben egyszerre lehetett megemlékezni a lengyel és az ukrán áldozatokról is. Maga Kaczyński a beszédében külön megemlítette Jerzy Giedroycot is, mint a lengyel–ukrán megbékélés gondolatának atyját.²⁰

A politikusokon kívül egyházi vonalon is következetesen haladt a megbékélés folyamata. Ezek közül a legfontosabb II. János Pál pápa 2001-es kijevi látogatása volt, amikor a szentatya kitért a múltban elkövetett bűnökre is.

A 2014-es ukrán eseményekig a meghatározó politikusok és véleményformáló értelmiség sorából senki nem kérdőjelezte meg e politika helyességét. A fordulatot a már említett kijevi események készítették elő, majd az ukrán Legfelsőbb Tanácsban 2015. április 9-én elfogadott törvény „a XX. században az ukrán függetlenségért vívott harc résztvevőinek jogi státuszáról és emlékének megőrzéséről” már túlment azon a határon, amit a lengyel jobboldal el tudott volna fogadni. E törvény inkább deklaratív volt, és nem közvetlenül az OUN-UPA dicsőítéséről szólt. E két szervezet semmilyen formában nem emelték ki a több tucat függetlenségi szervezet közül, egykori tagjai nem kaptak „veterán jogot” és semmilyen egyéb juttatást azon elismerésen kívül, hogy tevékenységükkel hozzájárultak Ukrajna függetlenségéhez. Ugyanakkor a törvény elismerte az UPA-

¹⁹ <http://www.prezydent.pl/download/gfx/prezydent/pl/defaultaktualnosci/149/472/1/oswiadczenie-z-okazji-60-tek-rocznicy-akcji-wisla.pdf> (2018-12-01)

²⁰ <http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2006/art,150,431,polsko-ukrainski-gest-pojednania.html> (2018-12-01)

ban szerzett katonai rangokat és kitüntetéseket. A törvény megerősítette azt az emlékezetpolitikai törekvést, hogy az ukrán állam a szovjetekkel szemben vívott függetlenségi harcok hagyományát ápolja. A törvény azt is kimondta, hogy büntetik az Ukrajna függetlenségéért vívott harcok törvényességének tagadását, vagyis lengyel szempontból ez azt jelentette, hogy a törvény gátolni fogja az UPA által Volhíniában elkövetett népirtásról folytatott kritikai vita kialakulását.²¹

A törvény elfogadását politikai szempontból rendkívül rosszul időzítették. Bronisław Komorowski lengyel államfő ugyanis éppen ekkor érkezett Kijevbe, ahol nagyon határozottan kiállt az ukrán szuverenitás mellett és elítélte az orosz agressziót.²² Az akkori ellenzéki – tehát a PiS-t támogató – sajtó rendkívül élesen reagált az ukrán törvényre, valamint felrőtták Komorowskinak, hogy egyetlen szóval sem tette szavá, hogy a lengyelek számára az UPA dicsőítése elfogadhatatlan. Bronisław Komorowski egy hónappal később elvesztette az elnökválasztást, utóda a PiS jelöltje, Andrzej Duda lett. 2015 őszén pedig a Szejm-választásokat is megnyerte a PiS. A lengyel kormányok addig következetes ukránbarát külpolitikájában változás állt be.

Az elmúlt két évet úgy is összegezzük, mint a feszültségek és a megbékélés korszaka. 2016. július 22-én a lengyel Szejm – mintegy válaszul az ukrán Legfelsőbb Tanács bő egy évvel korábbi törvényére – a volhíniai eseményeket népirtásnak minősítette, július 11-ét pedig „II. Lengyel Köztársaság állampolgárai ellen az ukrán nacionalisták által elkövetett Népiirtás Áldozatainak Emléknapjává” nyilvánította. A törvény nevén nevezi az elkövetőket (OUN, UPA, SS Galizien) és az áldozatokat is (lengyelek, zsidók, csehek, örmények és ukránok), és tisztelettel megemlékezik azokról a szervezetekről, akik a védtelen civil lakosságot védték (Honi Hadsereg, Parasztászlóaljok, Kresy Önvédelem), valamint megemlékezik azokról az ukránokról is, akik megtagadták a lengyelek elleni támadásokban a részvételt. A dokumentumban a Szejm szolidaritását fejezte ki „a külső agresszióval a területi integritásáért harcoló Ukrajnával”.²³

²¹ A törvény szövegét lásd: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/314-19> Az első lengyel elemzés: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-04-15/ukraina-ambitne-ustawy-dekomunizacyjne> (2018-12-01)

²² Lásd 6. lj.

²³ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II

Ez a törvény volt az első, amely az eseményekkel kapcsolatban kialakított lengyel álláspontot rögzítette. Mivel a törvényt 432 igennel, 3 tartózkodással és 0 nem szavazattal fogadta el a Szejm, azt mondhatjuk, hogy a lengyel politika egyértelműen felhagyott azzal a korábbi álláspontjával, hogy az ukrán narratívát hangoztassa, de megtette a gesztusokat azon ukránok felé, akik nem vettek részt a lengyelelles cselekedetekben.

A törvény elfogadását Ukrajnában felháborodással fogadták. Az elmúlt 25 év megbékélési folyamatában az ukrán politika nem vette észre, hogy a lengyel fél nem tett mást, csupán giedroyci szellemben tartózkodott az önálló, az ukránok számára elfogadhatatlan álláspont képviselésétől. Nem vették észre, hogy a lengyel társadalomban komoly ellenérzést kelt az ukrán tüntetéseken látható UPA jelképek használata és Sztepan Bandera kultusza. A PiS-kormány a törvényt e társadalmi nyomásra (is) fogadtatta el.

2017 tavaszán újabb olajat öntöttek a tűzre. Egy délkelet lengyelországi kis faluban, Hruszowicében a helyi polgármester döntése értelmében „társadalmi munkában” a Nemzeti Mozgalom (Ruch Narodowy) és az Összlengyel Ifjúság (Młodzież Wszechpolska) aktivistái és a helyiek lebontották az UPA tiszteletére állított emlékművet.²⁴ Az emlékművet 1994-ben ukrán aktivisták állították, az illetékes lengyel szervektől soha nem kaptak rá engedélyt és a kihelyezett tábla is az UPA hőseire emlékeztetett, ezért az elmúlt 23 évben többször is megrongálták ismeretlenek.²⁵

Az emlékmű megsemmisítésére azonban ukrainai politika is keményen reagált. Megtiltották a lengyel Nemzeti Emlékezet Bizottsága (IPN) számára, hogy az ukrán állam területén folytassa a lengyel tömegsírok exhumálását. A lengyelek a volhíniai áldozatok tömegsírai mellett az első világháborúban Kostiuchnowkában elesett lengyel légiósok sírjait tárták fel.

Októberben Piotr Gliński miniszterelnök-helyettes és kulturális miniszter, valamint Krzysztof Szwagrzyk az IPN igazgatóhelyettese Kijev-

Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945. <http://dziennikustaw.gov.pl/mp/2016/726/M2016000072601.pdf> (2018-12-01)

²⁴ <https://wiadomosci.wp.pl/ipn-ukraina-potraktowala-usuniecie-pomnika-upa-jak-wypowiedzenie-wojny-6136164251080833a> (2018-12-01)

²⁵ Hruszowicében éppenséggel lehetne egy közös lengyel–ukrán antikommunista emlékmű is, hiszen 1946. május 27-28-án az UPA a lengyel Szabadság és Függetlenség (WiN) partizáncsoporttal közösen támadta meg a kommunista rendőrség és az állambiztonság épületeit, szabadították ki a politikai foglyokat. A ledöntött emlékművön elhelyezett táblán mindez nem szerepelt.

be utazott, hogy a döntés megváltoztatására bírják az ukránokat. A delegáció útja sikertelen volt, a lengyeleknek fel kell függeszteniük ukránai tevékenységüket. Az ukrán fél döntése megváltoztatásáért cserébe azt kérte, hogy a Kelet-Lengyelország területén megbecstelenített vagy megsemmisített UPA-emlékműveket a lengyel fél állítsa helyre.²⁶ A vita odáig fajult, hogy 2017 novemberében Witold Waszczykowski lengyel külügyminiszter kitiltotta Lengyelország területéről a „lengyelelles nézeteket propagáló” ukrán állampolgárokat, köztük Volodimir Vjatrovicsot, az ukrán Nemzeti Emlékezet Intézete igazgatóját.

A feszültségek ellenére a megbékélés jelei is látszódnak. 2016 júliusában Petro Porosenko ukrán államfő Varsóban megkoszorúzta a volhíniai áldozatok emlékművét. 2016 szeptemberében az ukrán Legfelsőbb Tanács egy meglehetősen óvatos választ adott a lengyel Szejm júliusi törvényére. Az ukrán képviselők felhívták a lengyel képviselők figyelmét arra, hogy milyen veszélyeket rejt magában egy ilyen állásfoglalás akkor, amikor Ukrajna háborúban áll Oroszországgal, vagyis szerintük ez egyértelműen csak a közös ellenségük hasznára válik. A Legfelsőbb Tanács azonban kiállt a lengyel–ukrán megbékélési folyamat folytatása mellett, az elért eredményeket nagyra tartja. A Szejm által elfogadott törvényt a lengyel–ukrán történelem átpolitizálásaként értelmezi. Végső soron pedig felszólította a történész szakmát, hogy foglalkozzon a kérdéssel.²⁷ Az ukrán parlament tehát a kérdés depolitizálása mellett tette le a garast.

2016 októberében pedig már a Szejm és az ukrán Legfelsőbb Tanács közösen fogadott el egy határozatot az emlékezetéről és a szolidaritásról,²⁸ amelyben hitet tettek amellett, hogy a pártatlan történeti kutatások, a kutatók baráti és őszinte együttműködése elősegíti a két ország közötti viták további eszkalálódásának feltartóztatását.

²⁶ 2014 és 2017 között 15 ukrán emlékművet döntöttek le vagy becstelenítettek meg Lengyelországban. Közülük egyet sem állítottak helyre.

²⁷ Постанова Верховної Ради України. Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1507-19> (2018-12-01)

²⁸ Deklaracja Pamięci i Solidarności Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Rady Najwyższej Ukrainy. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20160001016/O/M20161016.pdf> (2018-12-01)

A hruszowicei UPA emlékmű ledöntése után néhány nappal Przemyszlben került sor a „Visztula-akció” 70. évfordulója alkalmából szervezett lengyel–ukrán kulturális fórumra, ahol neves lengyel és ukrán értelmiségiek próbáltak utat mutatni a múlt feldolgozása terén.²⁹ Ugyanitt került sor a lengyelországi ukránok III. kongresszusára is. Az események jelentőségét az adta, hogy április 28-án – tehát az UPA szobor ledöntésének másnapján – 142 lengyel értelmiségi nyilatkozatban foglalt állást arról, hogy a „Visztula-akció” etnikai tisztogatás volt.³⁰

Lengyel és ukrán külpolitikai szakértők, történészek és más értelmiségiek is igyekeztek megfogalmazni azt a minimumprogramot, amely megvalósításával enyhíteni lehet a történelmi kérdésekben kialakult feszültségeket.

A varsói Báthory Alapítvány 2017 szeptemberében publikált elemzésében a „szimmetrikus partnerség” kialakítására szólított fel, amely a múlt helyett a jövőbeni együttműködésre helyezi a hangsúlyt, a konfrontáció helyett a megbékélés útjait kell keresni. A közös nevezőt az oroszok ellen kialakított közös álláspontban találták meg, valamint Ukrajna európai integrációjának elősegítésében. A történelmi viták feloldására az elemzők az emlékművek kölcsönös tiszteletben tartását kérték, és közös kutatócsoportok, intézetek életre hívását javasolták. A második világháború alatti tragikus lengyel–ukrán viszony tárgyalása helyett pedig azt látják célszerűnek, ha inkább az 1945 utáni szovjetellenes lengyel–ukrán (WiN és az UPA) közös harcokat kutatnák a történészek. Javasolták továbbá, hogy 2018 legyen az 1658-as *gadajcsi* (hadácsi) szerződés³¹, illetve a Konotopi csata³² emlékéve. A közös múlt pozitív – általában oroszellenes – eseményeinek kutatása és ünneplése mellett a szerzőgárda egy közös ukrán–lengyel történelemtankönyv elkészítését is célszerűnek látná.³³

²⁹ <http://dzieje.pl/aktualnosci/w-przemyslu-obchody-70-rocznicy-akcji-wisla> (2018-12-01)

³⁰ https://espreso.tv/news/2017/04/30/polska_inteligenciya_zrobyla_zayavu_do_rokovyn-quotvislyquot (2018-12-01)

³¹ Bohdan Hmelnickij halála után kötött egyezmény értelmében Rusz (az ukrán területek) a Lengyel–Litván Köztársaság harmadik teljesjogú tagjává vált.

³² 1659-ben a lengyel–kozák–tatár seregek győzelmet arattak az orosz seregek felett.

³³ *Priorytetowe Partnerstwo. Wspólna wizja stosunków polsko-ukraińskich*. Grupa Polsko-Ukraińskiego Dialog. Kijów, Warszawa, wrzesień 2017. http://www.batory.org.pl/upload/files/pdf/Priorytetowe_Partnerstwo.pdf (2018-12-01)

Hasonló javaslatokkal állt elő Łukasz Adamski, a Lengyel–Orosz Párbeszéd és Megegyezés Központ (Centrum Polsko–Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia) igazgatóhelyettese is 2017 novemberében. Szerinte sokszor az információhiány a legnagyobb probléma, ezért a külügyminisztériumoknak erre jóval nagyobb hangsúlyt kell fordítaniuk. Emellett szükségesnek tartaná, hogy Kijevben létrejöjjön egy Lengyel Történeti Intézet, amely Ukrajnában folytatna tudományos kutatómunkát. A történelemkönyvekben a száraz tények közlése mellett mélyebb módszertani és axológiai megközelítésre van szükség. Adamski fontosnak tartja a szimbolikus lépéseket is. Például a lengyel Szejm tiszteleghetne a 1920-as lengyel–bolsevik háborúban részt vett ukrán katonák emléke előtt, akik Szymon Petljura parancsnoksága alatt harcoltak, vagy 2019-ben meg kellene emlékezni Lengyelországban is Pantelejmon Kulis ukrán értelmiségi, író 200. születésnapjáról, aki a lengyelekkel folytatott kapcsolatai és a kereszténység hatása alatt elsőként szólította fel az ukrán nemzetet arra, hogy számoljon le a lengyelekkel szembeni ellenérzésekkel és kritikusn tekintsen a saját történelmére.³⁴

A történelmi viták lezárása, vagy legalábbis a politikai színtérről történő „kivezetése” rendkívül fontos lenne mindkét fél számára. Ebben az irányban tett lépésként értékelhetjük Andrzej Duda lengyel államfő 2017. december 13-i harkovi látogatását, amelyen Petro Poroszenko ukrán elnök kijelentette, hogy „a történelem nem lehet befolyással kapcsolataink stratégiai jellegére”, majd hozzátette: a lengyel–ukrán történelmi vitákból csak Oroszország jöhet ki győztesen. A két elnök megállapodott abban, hogy a lengyel–ukrán történészbizottságot közvetlenül a miniszterelnök-helyettesek alá rendelik, valamint a bizottság számára feladatként határozták meg, hogy a lehető legrövidebb időn belül „zöld utat” kapjanak a lengyel exhumálási munkálatok, valamint gondoskodjanak a lengyelországi ukrán emlékművek védelméről.³⁵

³⁴ Łukasz Adamski: Jak uniknąć zderzenia. Stosunki polsko-ukraińskie zaczynają przypominać samolot, który wpadł w korkociąg i nieuchronnie zmierza ku ziemi. *Tygodnik Powszechny*, 2017. november 26. № 48. 40–42.

³⁵ <https://wpolityce.pl/polityka/371680-prezydent-duda-po-spotkaniu-z-poroszenka-w-charkowie-musimy-dbac-o-to-zeby-za-wszelka-cene-dazono-do-prawdy> (2018-12-01)

A stratégiai együttműködés formái

Krím orosz annexiója és a Kelet-Ukrajnában zajló ukrán–orosz háború merőben új helyzetet teremtett. Igazolódni látszott Lech Kaczyński volt lengyel államfő híres jóslata, amelyet a 2008 augusztusában Tbiliszi-ben a grúz–orosz háború során tett: „ma Grúzia, holnap Ukrajna, holnapután a balti államok, majd aztán lehet, hogy az én országom, Lengyelország is sorra kerül!” Ha Ukrajna orosz lesz, akkor Oroszország újra európai birodalomként jelenhet meg a nemzetközi politikában, amely Lengyelország számára veszélyt jelent.

A Polgári Platform vezette kormány és az ellenzéki Jog és Igazságosság egyhangúan kiállt Ukrajna integritása mellett és teljes mértékben elutasította a Krím annexióját. Ukrán–orosz háborúról és nem „ukrán válásgról” beszéltek és máig beszélnek a lengyel politikusok. Egy pillanatra sem merült fel Varsóban, hogy ettől az iránytól eltérjenek vagy a legkisebb engedményt tegyék Oroszország felé. Ez az alapállás Lengyelország biztonságpolitikai stratégiájából ered.

Ahhoz, hogy Lengyelország céljait megvalósítsa, minden eszközzel arra kényszerül, hogy az ukrán államot erősítse, a demokratizálódási folyamatot támogassa, a romokban lévő ukrán gazdaságot fellendítse, valamint Ukrajnát lehetőségei szerint kiszakítsa az orosz befolyásolási övezetből.

A fenti célok elérése érdekében Lengyelország pénzügyileg támogatja az ukrán állami reformokat, a demokratikus intézményrendszer és a civilszféra kiépülését (Polska pomoc – Lengyel segítség), feltétel nélkül befogadja a munkát kereső ukrán állampolgárokat, tanulási lehetőséget biztosít az ukrán egyetemistáknak. Az ukrán–orosz háborúval szoros összefüggésben Varsó igyekszik a közép-európai régiót összefogni és egy oroszellenes biztonsági zónát létrehozni, valamint az orosz energiától való függetlenséget megteremtteni. Az orosz katonai fenyegetés elhárítása érdekében a NATO-val és az USA-val szoros együttműködésben fejleszti hadseregét és rakétavédelmi rendszert épít ki, valamint a litvánokkal és az ukránokkal közös katonai egységet hozott létre.

A lengyel–ukrán kapcsolatok a helyzetből fakadóan asszimetrikusak. A lengyel kormányok jóval többet tudnak és akarnak nyújtani az ukránok számára, mint amit az ukrán állam tudna viszonzni.

Ukránok Lengyelországban

A lengyel–svéd kezdeményezésre létrejött Keleti Partnerség program fő feladata Ukrajna közelítése az Európai Unióhoz. Varsó lehetővé tette az ukrán állampolgárok számára, hogy könnyedén felvételt nyerjenek lengyel felsőoktatási intézményekbe, valamint megteremtette számukra a munkavállalás egyszerűsített feltételrendszerét. E lépéseknek köszönhetően ma már évente mintegy 30 ezer ukrán diák tanul Lengyelországban, ami Varsó számára azért is fontos, mert a lengyel egyetemen végzett ukránok lengyel nyelvtudással, lengyel nyelvismerettel térnek vissza Ukrajnába, ahol az államigazgatásban, oktatásban vagy az üzleti életben helyezkedhetnek el. A várakozások szerint az ukránok tömeges lengyelországi képzése hosszú távon hozzájárul az ukrán állam lengyelekkel barátságos politikájához. A diákok mellett a munkavállalók száma is jelentős. Kormányzati források szerint 1 millió ukrán dolgozik jelenleg Lengyelországban, akik a lengyel Nemzeti Bank adatai szerint 2016-ban már 8 milliárd złoty összeget utaltak haza.³⁶

A fentiek tükrében érdemes megnézni, hogy a lengyel lakosok hogyan viszonyulnak az országukba érkező ukránokhoz. Annál is inkább fontos ez, hiszen a jelenlegi migrációs krízisben a lengyel társadalom döntő többsége elutasítja a menekültek letelepítését.

A CBOS közvéleménykutató évek óta rendszeresen vizsgálja a lengyelek más nemzetekhez való viszonyát, illetve a migrációs hullám kezdete óta a menekültekhez való hozzáállást. Jellemző a lengyelekre, hogy az ukránokat (egyébként az oroszokkal együtt) a kevésbé szimpatikus népek közé sorolják. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy 1993 óta az ukránok lassú, de szignifikáns népszerűség-növekedést értek el Lengyelországban. 1993-ban a lengyel lakosságnak csupán a 12%-a tartotta szimpatikusnak az ukránokat, míg 2016 végén ez az arány már 36%-os lett. Ezzel fordított arányban csökkent az ukránok elutasítottsága is. Míg 1993-ban a lakosság 65%-ának volt unszimpatikus az ukrán, 2016-ban már csak 32%-ának.³⁷

³⁶ Witold Waszczykowski: Warszawa chce sojuszu z Kijowem. *Rzeczpospolita*, 2017. október 17., illetve Maciej Zaniewicz: „Polska nie musi zabiegać o przychylność Ukrainy” – wywiad z Przemysławem Żurawskim vel Grajewskim (MSZ RP). 2017. október 24. <http://www.eastbook.eu/2017/10/24/polska-nie-moze-wykonywac-pracy-za-dyplomacie-ukrainska-wywiad-z-przemyslawem-zurawskim-vel-grajewskim-msz-rp/> (2018-12-01)

³⁷ CBOS. Komunikat z badań. Nr 21/2017. Stosunek do innych narodów.

Ezen adatokkal érdemes összevetni azon kutatásokat, amelyek arra keresik a választ, hogy a lengyel lakosság mennyire befogadó a menekültekkel illetően, illetve milyen származású menekültek befogadására nyitott? A havonta készített felmérések azt mutatják, hogy 2016 folyamán a lengyeleknek mindössze 3–5%-a válaszolta azt, hogy „a menekülteket be kell fogadni és le kell telepíteni, 34–40%-a szerint „be kell őket fogadni, majd amikor lehet, haza kell őket küldeni”. A társadalom abszolút többsége, 52–61%-a van azon az állásponton, hogy „Lengyelországnak nem kell befogadnia a menekülteket”.³⁸

Ha nem általánosan, hanem közvetlenül a Közel-Keletről és Afrikából érkező menekültekre kérdeztek rá a kutatók, akkor még inkább elutasító válaszokat kaptak. E menekülteket a lengyel lakoságnak mindössze 2–4%-a fogadná be mindenképpen és 21–27% között ingadozik azok aránya, akik „inkább igennel” válaszoltak. Az „inkább nem” és az „egyértelműen nem” válaszok arány 26–31%, illetve 36–42% között mozog.³⁹

Ugyanakkor egész más válaszokkal találkozunk akkor, ha arra kérdezzük rá a kutatók, hogy az Ukrajnából érkező menekülteket befogadnák-e. 2016 folyamán a havonta készített felmérések azt mutatják, hogy az ukránokat a lengyel lakosság 10–14%-a „egyértelműen igen” (ez nagyjából ötszöröse, mint az arab országokból érkezők esetén), 44–50%-a „inkább igen” (ez nagyjából a duplája, mint az arab országokból érkezők esetén), illetve 17–22%-a „inkább nem”, 17–21%-a pedig „határozottan nem” fogadná be.⁴⁰

A politikai irányvonal megértésének szempontjából talán az a legérdekesebb számunkra, hogy az egyes lengyel pártok miképpen viszonyulnak az ukránok befogadásának kérdéséhez. Talán az sem meglepő, hogy azon pártok szavazói, amelyek eleve jobban elutasítják a bevándorlók befogadását, azok az Ukrajnából érkezők befogadását is jobban helytelenítik. Azonban egyértelmű, hogy minden párt szavazótábor a sokkal inkább nyitott az ukrán menekültekre, mint a világ bármelyik más régiójából érkezőkre. A bevándorlást leinkább ellenző pártok a kormányzó Jog és Igazságosság, valamint az ellenzéki Kukiz'15 és a parlamenten kívü-

³⁸ CBOS. Komunikat z badań. Nr 1/2017. Stosunek do przyjmowania uchodźców.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

li Szabadság (Wolność). A bevándorlás mellett leginkább a parlament liberális ellenzéke, a Modern (Nowoczesna), valamint a parlamenten kívüli újbalos Együtt (Razem) állnak ki. Köztük helyezkednek el a korábbi kormányzókoalíció pártjai (PO és PSL), valamint a jelenleg parlamenten kívül lévő baloldali utódpart (SLD).

	Lengyelországnak be kell-e fogadnia a Közel-Keletről és Afrikából érkező menekülteket?		Lengyelországnak be kell-e fogadnia az Ukrajnából érkező menekülteket?	
	igen	nem	igen	nem
Kukiz'15	15	84	59	36
Wolność (Korwin)	15	84	59	36
Jog és Igazságosság (PiS)	17	79	59	36
Lengyel Népi Párt (PSL)	36	57	56	38
Demokratikus Baloldali Szövetség (SLD)	43	55	66	29
Polgári Platform (PO)	46	50	71	25
Nowoczesna	56	38	84	14
Razem	58	36	85	12

Megállapítható, hogy minden parlamenti és – közvéleménykutatásokban mérhető – parlamenten kívüli párt szavazóinak legalább az 59%-a támogatja az Ukrajnából érkező menekültek befogadását. A korábbi kormányzó Polgári Platform és a jelenlegi kormánypárt Jog és Igazságosság között 12%-nyi különbség van mindössze, ugyanakkor ez is magyarázhatja, hogy a jelenlegi kormány miért képvisel egy kissé konfrontatívabb politikát az ukrán politikával szemben.

Lengyel segítség Ukrajnának

Lengyelország a „Polska pomoc” program segítségével anyagilag is jelentősen támogatja az ukrán demokratizálódási és államépítési folyamatot. 2008-ban 96 projekten keresztül 17 millió zloty, 2009-ben 75 projektet 9 millió zloty, 2010-ben közel 12 millió zloty, 2011-ben közel 9 millió zloty, 2012-ben 26 projektet közel 7 millió zloty, illetve a Nemzetközi Szolidaritási Alapítványon keresztül még 21 projektet 2,4 millió zloty, 2013-ban 21 projektet 3,6 millió zloty, 2014-ben 18 projektet 5 millió zloty, 2015-ben 14 projektet 4,1 millió zloty értékben támogatott Varsó. Ehhez képest a 2016-os év óriási ugrást jelentett, hiszen Lengyelország 53 projektre összesen több mint 26 millió zlotyot költött, valamint a humanitárius segítségnyújtás összege is meghaladta a 14 millió zlotyot.⁴¹

E politikának is meg volt és jelenleg is meg van a társadalmi támogattsága. A 2013 végétől kezdődő ukrán politikai válsággal kapcsolatban a CBOS közvéleménykutató cég rendszeresen vizsgálta a lengyel lakosság ukrainai események iránti érdeklődését. 2014 márciusában, miután a Krímet Oroszország annektálta, a lakosság 82 százaléka „nagy jelentőségűnek” nevezte az Ukrajnában kialakult helyzetet Lengyelország számára. A Krím orosz bekebelezése után 30%-ról 72%-ra nőtt azok aránya, akik az orosz lépésben Lengyelország biztonságára veszélyes lépést láttak (28% szerint „nagyon”, 44% szerint „inkább veszélyes”). Ugyanekkor a lengyel lakosság 78%-a azt válaszolta, hogy „Lengyelországnak diplomáciai nyomást kell Oroszországra” gyakorolnia, 70% szerint Lengyelországnak gazdasági segítséget kell nyújtania az új ukrán kormány számára, 60% pedig az Oroszország elleni gazdasági szankciókat is támogatta, végül a megkérdezettek 40%-a igent mondott volna az Ukrajnának nyújtott „katonai segítségnyújtásra is”.⁴²

2015 februárjában – vagyis majdnem egy évvel később – a megkérdezetteknek még mindig 67%-a úgy tartotta, hogy az ukrán–orosz konfliktus veszélyt jelent Európa biztonságára, 56% pedig kitartott amellett, hogy Lengyelországnak más uniós országokkal együtt támogatnia kell Ukrajnát ebben a harcban. Ugyanakkor változás abban tapasztalható, hogy a meg-

⁴¹ Az adatok a <http://www.polskapomoc.gov.pl> honlapról származnak.

⁴² CBOS. Komunikat z badań Nr 22/2015. O sytuacji Ukrainie i polskiej pomocy dla Wschodniego sąsiada.

kérdezetteknek már csak 31%-a gondolta úgy, hogy Lengyelországnak gazdasági segítséget kellene nyújtani a kijevi kormánynak, miközben 62% már elutasította azt. Az Oroszország elleni gazdasági szankciókat viszont a lakosság 51%-a túl kevésnek gondolja, 20%-uk szerint éppen megfelelő mértékűek, 8% szerint pedig az túl nagy.⁴³

A fő kérdés természetesen az volt, hogy Lengyelországnak hogyan kell viselkednie az Ukrajnában kialakult válság megoldásában. A társadalom abszolút többsége 2014 februárjában (52%) és 2015 februárjában (56%) is amellett tette le a voksát, hogy Lengyelországnak támogatnia kell Ukrajna demokratizálódását és az Európa-barát törekvéseket, de nem önállóan, hanem az EU más országaival együtt.⁴⁴ Érdeemes arra is figyelni, hogy a 2015-ben még kormányzó PO–PSL koalíció szavazóinak 71 és 59 százaléka, az ellenzéki (és csak az év őszén kormányra kerülő) PiS szavazóinak csupán az 55%-a gondolta úgy, hogy Lengyelországnak az EU más országaival közösen kell beavatkoznia az ukrán demokratizálódási folyamatokba.

2015 elején az Ukrajnának nyújtandó pénzügyi támogatást a lengyelek 62 százaléka támogatta (29% – határozottan igen, 33% – inkább igen). A válaszadók pártállás szerinti megoszlása ez esetben is hasonló volt. A Polgári Platform szavazóinak 45%-a támogatta a pénzügyi támogatást, 51%-uk nem, a PiS esetében pedig 34% volt az igenek és 58% a nemek aránya.

Látszik, hogy a pénzügyi támogatást jóval kevesebben támogatták, mint a politikai jellegűt. Ennek ellenére Ewa Kopacz miniszterelnök (PO–PSL kormány) 2015 januárjában kijevi látogatása alkalmával 100 millió eurós hitelkeretet ajánlott fel az ukrán kormány számára. Ebből a pénzből a tervek szerint Donbász újjáépítését és a politikai reformokat kellett volna finanszírozni. A közvéleménykutatók szerint a társadalom nem fogadta nagy örömmel a bejelentést. A megkérdezettek 41%-a szerint ez a pénz „túl sok”, 22% szerint semmilyen pénzügyi támogatást nem kellene adni Kijevnek. Ugyanakkor azok közül, akik egyetértettek a támogatással, 13% mondta az, hogy ez a pénz kevés.⁴⁵

⁴³ CBOS. Komunikat z badań Nr 84/2015. O konflikcie na Ukrainie i sankcjach gospodarczych wobec Rosji.

⁴⁴ CBOS. Komunikat z badań Nr 22/2015. O sytuacji Ukrainie i polskiej pomocy dla Wschodniego sąsiada.

⁴⁵ Uo.

A 100 millió euróból végül 68 milliót fordítottak utak építésére, illetve felújítására (elsősorban a lvivi és volhíniai körzetben), 25 milliót utaltak át az Állami Fiskális Szolgálat és a vámhivatal számára, 7 milliót pedig a határőrség kapott.⁴⁶

A kritika ellenére az elnök- és kormányváltás után sem változott a lengyel politika. Andrzej Duda elnök 2015 decemberében tízszer ennyi pénzt, azaz 1 milliárd eurós hitelkeretet jelentett be Ukrajna számára.⁴⁷

Mindemellett kiemelten fontos a két ország közötti kereskedelem élénkítése. 2014-ben a politikai válság, a Krím annektálása és a kelet-ukrajnai harcok kirobbanása után a lengyel–ukrán forgalom is csökkent. Azóta sikerült növekedési pályára állítani a kétoldalú kereskedelmet, ám nem megfelelő módon ez a viszony is meglehetősen aszimmetrikus.

Energia- és biztonságpolitikai együttműködés

A lengyel–ukrán kapcsolatok talán legfontosabb eleme az energia- és biztonságpolitikai együttműködés. Lengyelország úgy véli, hogy a közép-európai régióknak mihamarabb meg kell szabadulnia az orosz energiafüggéstől, és ebben hajlandó segíteni még Ukrajnán is. A Duda elnök által felmelegített Tengerköz (Intermarium) koncepció lényege éppen egy Oroszországtól – politikai és gazdasági értelemben – független régió létrehozása lenne. Hogy az elképzelés a térség minden országa számára vonzó legyen, szinte észrevétlenül átváltottak a Három Tenger Koncepcióra (Trimarium), amelyet megfosztottak minden történelmi konnotációtól, és szimplán a régió országainak észak–dél irányú infrastrukturális integrációját, illetve energiabiztonságának kialakítását célozza meg.⁴⁸ Az együttműködés oroszellenessége ebben az együttműködésben gazdasági jelle-

⁴⁶ <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/slawnomir-nowak-ukrawtodor-ukraina-drogi,15,0,2188815.html> (2018-12-01)

⁴⁷ <https://www.polskieradio.pl/42/273/Artykul/1558069,Polska-udzieli-Ukrainie-4-mld-zl-kredytu> (2018-12-01)

⁴⁸ Daria Nałęcz: *Intermarium vs the Three Seas Initiative*. <http://neweasterneurope.eu/2017/07/06/intermarium-vs-the-three-seas-initiative/> (2018-12-01); Dariusz Góra-Szopiński: *Trimarium is not Intermarium*. <http://neweasterneurope.eu/2017/07/06/trimarium-is-not-intermarium/> (2018-12-01); Mitrovits Miklós: Három tenger – Kelet-Közép-Európa jövője? *Élet és Irodalom*, LXI. évfolyam, 27. szám, 2017. július 7.

gű konkurenciaharcként jelenik meg. Ukrajna – EU-tagság híján – ugyan nem tagja az együttműködési elképzelésnek, de Lengyelország szempontjából kiemelt jelentősége van.

Ahogy a 20. század kilencvenes éveiben az ukrán érdekekkel szemben állt a Jamal gázvezeték megépítése, mivel az Ukrajnát elkerülve – Belaruszon keresztül – szállít gázt Európába, most a Nord Stream II is hasonló problémát vet fel mind Ukrajna, mind Lengyelország számára. Ha ez a vezeték elkészül a Balti-tenger alatt, akkor az leginkább Ukrajna gazdasági érdekeit sérti majd, hiszen az a gázmennyiség nem Ukrajna területén halad majd keresztül. De ugyanígy Ukrajna érdeke is, hogy megépüljön Norvégia és Lengyelország között az ún. Baltic pipe („Északi kapu”), hiszen ily módon Ukrajna is kaphatna adott esetben norvég gázt. Lengyel–ukrán összefogást igényel tehát az, hogy nemzetközi fórumokon blokkolni tudják a North Stream II megépítését és a felgyorsítsák a Baltic Pipe megépítését. Egyelőre ebben a küzdelemben nem látszik az EU-s országok támogatása, pedig nagyon plasztikusan megfogalmazva: minden egyes dollár, amelyet az európai társaságok a Gazprom és a Rosznyefty számára kifizetnek, azonnal felhasználásra kerül az ukránok ellen az ország keleti részében, vagy éppen Európában olyan radikális pártok finanszírozásának formájában, amelyek célja az EU destabilizálása.⁴⁹ Legalábbis erre hívta fel a figyelmet az ukrán Legfelsőbb Tanács két ukrán képviselője a lengyel *Rzeczpospolita*-ban. Ugyanez az érvelés, miszerint nem szabad orosz gázt vásárolni, mert az abból befolyt pénz azt az orosz politikát támogatja, amely destabilizálja Közép-Európát, megtalálható a PiS-kormány programjában is.⁵⁰

A lengyel–ukrán energiaegyüttműködést jelenleg négy napirenden lévő elképzelés képezi: 1) újabb interkonnektorok építése a két ország közé; 2) az ukrán Chmielnicki atomerőmű összekötése Rzeszówval; 3) az ukrán Brody és a lengyel Płock összekötése, vagyis a Barátság kőolajvezeték lengyel leágazásának kiépítése, amely akár Gdańskig is meghosz-

⁴⁹ Wiktor Romaniuk – Hanna Hopko: Sojusz obronny y Ukrainą. *Rzeczpospolita*, 2017. február 26.

⁵⁰ Pomysł PiS na energetykę: zero rosyjskiej ropy i gazu oraz polski węgiel. <http://www.energetyka24.com/273996,pomysl-pis-na-energetyke-zero-rosyjskiej-ropy-i-gazu-oraz-polski-wegiel> (2018-12-01) Már a PO–PSL koalíció bejelentette, hogy Lengyelország 2022 után nem hosszabbítja meg a Gazprommal kötött, lejáró hosszútávú gázszerződését, ezt a PiS-kormány is többször megerősítette.

szabható lenne;⁵¹ 4) LNG-terminálok építése és az amerikai cseppfolyós gáz importja.⁵²

Az energiaellátás területén kiépülő együttműködés mellett talán még fontosabb a katonai jellegű kooperáció. 2016. december 2-án⁵³ a lengyel és az ukrán kormány aláírt egy védelmi együttműködési szerződést, amely mindkét ország számára előnyöket kínál a hadiipar területén folyó együttműködésben. Az ukránok azt is remélik, hogy a lengyel fél továbbra is támogatja az ukrán védelmi szektor reformját.⁵⁴ Itt kell azt is megemlíteni, hogy a lengyel kormányok (PO–PSL, PiS) tartja magát ahhoz a vállaláshoz, hogy az ország GDP-jének 2%-át költse a hadseregére. A 2017. december 12-én miniszterelnöki esküt tett Mateusz Morawiecki parlamenti exposéjében azt is hangsúlyozta, hogy a lengyel hadiiparnak a gazdaság húzóágazatává kell válnia.

A két ország közötti katonai együttműködés példája a már 2009 óta formálisan működő, de a teljes készenléti állapotot csak 2016-ra elérő LITPOLUKRBRIG, vagyis egy 4500 fős litván–lengyel–ukrán dandár, amelynek 2016. január 25-én nyitották meg a parancsnokságát Lublinban.⁵⁵ Szimbolikus, hogy az egység 2017-ben felvette Konstany Ostrogski nevét, aki 1514-ben lengyel–litván és ukrán egységeivel az orsai csatában nagy győzelmet aratott az oroszok felett. Az Ostrogski-dandár jelentősége azonban abban áll, hogy NATO-standard alapján működő nemzetközi egység, amely Ukrajnát közelíti az észak-atlanti szerződéshez.⁵⁶

⁵¹ Ez utóbbi projekt az 1990-es évek óta napirenden van, legutóbb Beata Szydło kormánya is foglalkozott vele: <http://www.energetyka24.com/274903,budowa-ropociagu-brody-plock-mozliwa-w-2017-r-rzad-szydlo-zainteresowany-nowa-aranzacja-projektu> (2018-12-01)

⁵² Świnoujście-ben már működik az első cseppfolyós gázterminál, de újabb építését tervezi a lengyel kormány Gdańsk környékén. A tervek szerint az ide érkező amerikai cseppfolyós gázból Ukrajnába is reexportálhat Lengyelország.

⁵³ 25 éve ezen a napon ismerte el a világon elsőként Lengyelország Ukrajna függetlenségét. Ebből az alkalomból Andrzej Duda Varsóban fogadta Petro Porosenko elnököt.

⁵⁴ <http://www.mon.gov.pl/aktualnosci/artikul/najnowsze/zaciesnienie-wspolpracy-obronnej-z-ukraina-d2016-12-02/> (2018-12-01)

⁵⁵ A dandár hivatalos oldala: <http://litpolukrbrig.wp.mil.pl> (2018-12-01)

⁵⁶ Meg kell azonban állapítani, hogy Lengyelország óvatosan viszonyul az ukránokkal való katonai együttműködés szorosabbra fűzéséhez, mert nem szeretne Oroszországgal közvetlenül katonai konfliktusba keveredni. Úgy látszik, hogy a nyugatbarát ukrán politikusok és szakértők inkább hívei a lengyel–ukrán katonai szövetségnek, mint a lengyelek.

A katonai együttműködésen belül kiemelten fontos az oroszok által folytatott hibrid háborúban való közös védekezés. Ez a kétoldalú lengyel–ukrán munka kiterjed a kutatásokra, az új hibrid technológiák alkalmazására, a szakértők információcseréjére, de különösen erős az együttműködés az érzékeny területeken, mint a határhelyeken, az emlékművek környékén, illetve a diplomáciai létesítményeknél. Ez utóbbiak esetében azért szükséges az elhárítás, mert az utóbbi időben számos támadást az orosz provokáció számlájára írhatunk.

Összegzés

Lengyelország számára a független, szuverén és demokratikus Ukrajna biztonságpolitikai kérdés. Függetlenül attól, hogy 2015 előtt a Polgári Platform és a Lengyel Népi Párt koalíciója, vagy 2015 után a Jog és Igazságosság kormányzott, Varsó külpolitikájában Ukrajna jelentősége és helye nem változott. A lengyel kormány minden fórumon kiáll Ukrajna demokratizálása és területi integritásának helyreállítása mellett. A két állam között számos területen fontos együttműködés folyik, amelynek hosszú távú jelentősége nagyobb annál, mint azok a történelmi viták, amelyek az utóbbi időben megrontották a két ország viszonyát.

A 2014-es kijevei és krími események, illetve a 2015-ös lengyel elnök- és kormányváltás következményeinek köszönhetően valóban megváltozott egy kissé a lengyel és az ukrán politika is, ám kijelenthető, hogy az „keményebb hangnem”, a kevésbé diplomatikus lépések a kétoldalú kapcsolatok alapjait nem érintették. Jelenleg úgy látszik, hogy sikerül a történelmi vitákat a politika területéről a szakmai fórumok felé terelni, és folytatónak tűnnek a lengyel–ukrán stratégiai kapcsolatok minden területen.

Egy harmincéves alkalmazkodás története

– az ukrán gázipar a függetlenség óta

*Deák András**

Ukrajna gázipara a függetlenség elnyerése óta jócskán túlnőtt szektorális jelentőségén. Az államépítés kiemelkedő szimbólumává, a belső közelet és az országot övező nemzetközi politikai viták sokat vitatott kérdésévé vált. Ugyanazokkal a sajátosságokkal ruházták fel, mint magát Ukrajnát: így vált a gázipar a szuverenitás garanciájává, az ország stratégiai jelentőségének bizonyítékává; az oligarchikus berendezkedés melegágyává, az orosz befolyás eszközévé vagy éppenséggel a reformkísérletek bukásának egyfajta jelképévé, szovjet torzójává.

Ugyanakkor amennyiben végigtekintünk a független Ukrajna gáziparának elmúlt 27 évén, szembetűnő, hogy mennyire különvált annak valós jelentősége és a rá vonatkozó közéleti diskurzus. Míg az 1990-es években Ukrajna sokkal meghatározóbb volt Európa gáziparában, mint jelenleg, a kérdéskör szinte alig jelentkezett úgy az országon belül, mint kívül. 2009-et követően pedig, az országnak a nemzetközi politikában való felértékelődése révén, a biztonsági narratívákban erősen felülreprezentált ukrán gázipar képe bontakozott ki, amelynek azonban ettől kezdődően erősen csökkent a valós, iparági jelentősége. Ennyiben az iparági konfliktusok, a kérdés megoldatlansága és magas politikai reprezentációja valószínűleg hozzájárultak az ország földgázipara jelentőségének csökkenéséhez.

Ebben a tanulmányban nagy vonalakban követjük végig az elmúlt majd három évtized folyamatait. Nem pusztán iparági leírásra törekszünk, annál bővebben igyekszünk felvillantani a szektornak az ukrán államépítésben, a nemzetközi politikában és energetikában játszott jelentőségét. A tanulmány sokkal inkább egy áttekintést kíván nyújtani, semmint releváns kutatási kérdésekre válaszolni.

* MTA KRTK Világgazdasági Intézet (Budapest).

Szektorális háttér

Amennyiben az ukrán gáziparon belül kívánjuk megtalálni különlegességének forrását két tényező bírhat meghatározó jelentőséggel. Az egyik a rendkívül alacsony energiahatékonyság, a GDP egy egységére jutó magas energiafelhasználás, és azon belül is a földgázintenzitás, a másik a kelet-nyugat irányú ukrán gáztranzit jelentősége. A két kérdés szorosan összefonódott az elmúlt közel három évtizedben, és csak a 2009-es gázválság után indult meg, nem kevés külső nyomásra, a kérdéskörök valamilyen fokú szétválasztása.

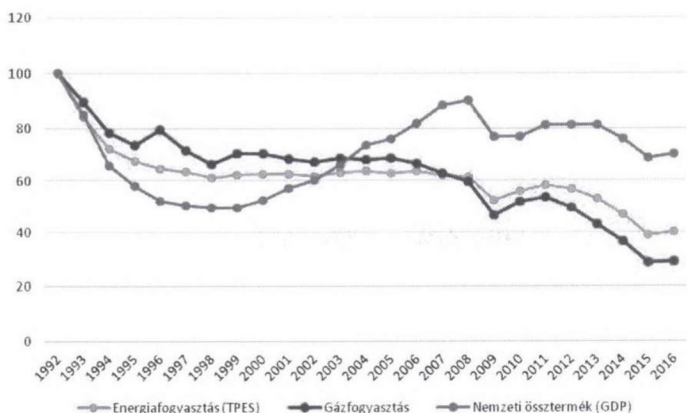
Ukrajna a szovjet tervgazdaság pazarlásának egyik klasszikus példája. A Szovjetunión belül az ország szinte ingyen jutott energiaforrásokhoz (mind belülről, mind egyre növekvő mértékben a tagköztársaság határain kívülről) és mindemellett épült ki nehézipara és energiaigényes ágazatok egész sora. Utóbbit a szakképzett munkaerő és a szovjet iparfejlesztési logika tette lehetővé és ösztönözte. A függetlenség elnyerése utáni első teljes évben, 1992-ben Ukrajna 4,6-szor annyi energiát használt fel egységnyi GDP előállításához, mint Magyarország (1,29 ote/ezer USD(2010) vs 0,28 ote/ezer USD (2010)) és ez az arány, a közvélekedéssel ellentétben, alig változott máig (4,1-szeres volt a különbség 2015-ben, 0,74 vs 0,18).¹ Sőt, az 1990-es évek folyamán a nemzeti össztermék gyors csökkenése miatt az ukrán energiaintenzitás még 30%-kal nőtt is (l. 1. ábra).

Ennél nagyobb mértékben, de még mindig meglehetősen mérsékelten csökkent a földgáz részesedése a primer energiafelhasználásban. Bár az 1992-es 100,5 mrd köbméterről 2016-ra közel negyedére, 29 mrd köbméterre csökkent a teljes éves fogyasztás, a teljes energiafelhasználás párhuzamos összehúzódása miatt ez csak a 41,8%-os arányról 30%-ra való csökkenéshez volt elég.² Összességében persze ez is az egyik legnagyobb térvésztés a régió országai között. Moldovát leszámítva a nyugati posztsovjettérség és az európai volt szocialista államok körében legfeljebb minimális keresletcsökkenés mutatkozott, az esetek többségében a gázfogyasztás inkább nőtt harminc éves időtávlatban. Kiváltképp az 1990-es években a földgáz kényelmes, környezetbarát, biztonságos és olcsó fűtőanyagnak számított, hozzájárulva ezzel elterjedéséhez Európa különböző tájain.

¹ A Nemzetközi Energiaügynökség adatai.

² Saját számítás a BP Statistical Review 2017 alapján.

1. ábra. Az ukrán energiafelhasználás néhány makroindikátora,
1992–2016, 1992=100%

Forrás: BP; IMF

Ettől függetlenül a földgáz széleskörű elterjedése Ukrajnában a szovjet időszakban életszerű és logikus folyamat következménye volt. A tagköztársaság jelentős készletekkel rendelkezett, amelynek révén Ukrajna vált a szovjet gázipar egyik bölcsőjévé. A második világháborút követően, kiváltképp az 1950-es évek második felében jelentős fejlesztések történtek a helyi gáztermelésben, aminek következtében 1980-ban mintegy 80 mrd köbméterrel érték el a tagköztársasági termelési csúcst. Ellenében Belarusszal vagy a balti tagköztársaságokkal, Ukrajnát a szovjet időkben sem, vagy csak nagyon mérsékelten sújtották a téli gázhiányok.³ A szovjet ipartervezés joggal vélte úgy, hogy az erőforrások mellé telepíti a fogyasztókat, optimalizálva ezáltal a beruházási szükségleteket és az infrastruktúra kiépítésének költségeit.

Mindez némiképpen árnyalja azt a képet, hogy a magas földgázimport-szükséglet anakronizmus a független Ukrajnában. A kései szovjet években semmiképpen sem volt az, racionális és a tervgazdaság körülményei között indokolható volt a kialakulása. A függetlenné váló Ukrajna számára

³ Högselius, Per: *Red Gas – Russia and the Origins of European Energy Dependence* (New York: Palgrave-Macmillan, 2013).

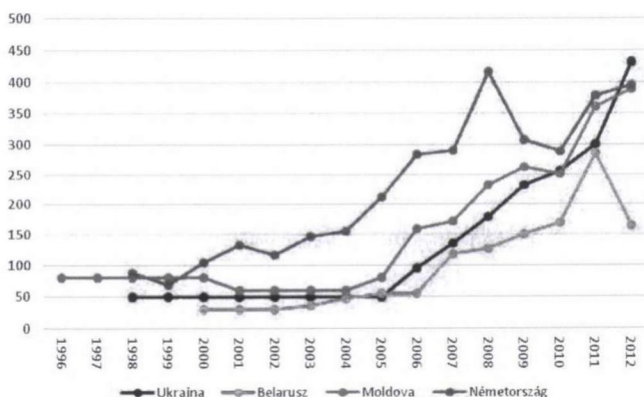
a fő kérdés inkább az volt, hogy miképpen lesz képes a szektor adaptálódni a Szovjetunió felbomlását követő megváltozott körülményekhez. Három iparági trenddel kellett valamiképpen szembesülni az átmenet folyamán.

Egyrészt az ukrán gáztermelés már a függetlenség elnyerésének időszakára 20 milliárd köbméter alá zuhant. A Szovjetunióon belül ez a fajta elhanyagolás érthető volt, az 1960-as évek végétől meginduló nyugat-szibériai termelés olyan mennyiségű olcsó földgázt zúdított a piacra, amivel az ukrainai lelőhelyek képtelenek voltak felvenni a versenyt.⁴ Ugyanakkor elvileg a szuverenitás elnyerése más helyzetet kellett volna, hogy eredményezzen. Az energiabiztonság és az önellátás szempontjai átértelkelhették volna a belső termelési perspektívákat, kiváltképp a 2000-es évek elejétől meginduló emelkedő olaj- és gázárciklusban. Ukrajna továbbra is rendelkezett kiaknázható tartalékokkal, amelyeknek megnyitása a helyi vagy a külföldi befektetők előtt nem feltétlenül tűnt lehetetlen feladatnak. Annak idején az Öbölmenti arab, az afrikai és latin-amerikai országok is képesek voltak kedvező szektorális befektetési klímát létrehozni. Hozzájuk képest Ukrajna elvileg sokkal stabilabb államszervezetel, államigazgatási tapasztalattal, kész infrastruktúrával és a fogyasztókhoz való közelséggel rendelkezett. Mindezek fényében némiképp érthetetlen, miért nem volt képes az elmúlt közel három évtizedben az ország növelni belső termelését.

Másrészt az ukrán függetlenséggel párhuzamosan a földgázkereskedelem is nemzetközivé vált. Bár a volt szovjet térségen belül egészen a 2000-es évek közepéig egy, az európaiaknál lényegesen alacsonyabb árszint maradt jellemző, ezt követően Oroszország folyamatosan kiegyenlítette ezeket a különbségeket. Ennek a folyamatnak, a Moszkvával szemben fennálló szuverenitási félelmekkel egyetemben oda kellett volna vezetnie, hogy az ország erőfeszítéseket tegyen az import kiváltására és a függőség csökkentésére. Mindez bár bekövetkezett, de rendkívül lassan és korántsem egyenletesen. A belső piaci mechanizmusok egészen 2014-ig inkább gátolták ezt a folyamatot, semmint segítették volna. A szakpolitikai háttér vonatkozásában kevés olyan intézkedés mutatható fel, ami a retorikán túl ezen feszültségek érdemi csökkentésére irányult volna.

⁴ Славкина, Мария: *Нефтегазовый фактор отечественной модернизации 1939–2008* (Москва: Издательство «Весь Мир», 2015).

2. ábra. Földgáz importárak néhány európai országban,
1996–2012, USD/ezer m³

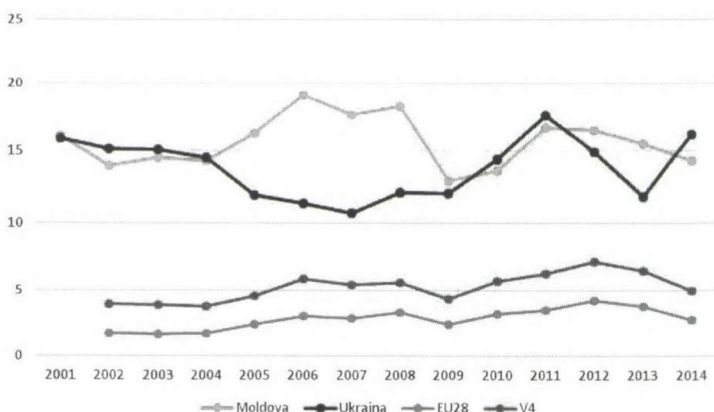

Forrás: Balmaceda: *The Politics of Energy Dependency*, 2013, i. m.; OIES; BAFA

Az előzővel összefüggő harmadik tényező, amiért az ukrán gázfogyasztás, azon belül is a magas gázimport nem igazán illeszkedik az európai körképbe, az ukrán nemzeti össztermék alacsony volta. Ukrajna egy főre eső nemzeti összterméke az egyik legalacsonyabb Európában, 131. helyezett globálisan az egy főre jutó GDP vonatkozásában (IMF, 2017), aminek révén a magas energiaimport-számla esetenként a makrogazdasági határokat feszegette. Az Ukrainára jellemző GDP/fő szinten nagyon kevés ország bír jelentős földgázimporttal. A 2011-es csúcson a fűtőanyagimport-számla (SITC3) elérte a GDP 17,53%-át, szemben a V4-es 7,17%-os és az EU 3,28%-os átlagával. Bár ennek jelentős része olaj- és olajtermék, a földgázszektor lakossági szegmensében a legnagyobb állami kőolaj és földgáz részvénytársaság, a Naftohaz hiánya a Janukovics-korszak (2010–2014) végén meghaladta a központi államháztartás hiányát. A 2010-es ukrán–orosz „harkovi egyezmény” egyik mögöttes szempontja pont az volt, hogy Kijev semmilyen körülmények között nem lett volna képes az akkori árszinteket hosszabb távon fizetni. Az éves szinten mintegy 4 mrd. USD-és árkedvezmény, amelyért Ukrajna újabb 20 évre bérbe adta a Fekete-tengeri támaszpontokat Oroszországnak, nominálisan a legmagasabb volt a világon, amit katonai bázisért fizettek. Valójában azonban egyik fél

sem tudta volna fenntartani az akkori árakat, ez mindenképpen fontos szempont annak értékelésekor.

3. ábra. Az energiaimport aránya a GDP-ben, 2001–2014, %

Forrás: UN Comtrade; IMF

Összességében elmondható, hogy a magas földgázfogyasztás fenntartásához a fent említett három körülmény közül az egyiknek kedvezőnek kellett volna lennie: vagy magas nemzeti össztermék, vagy jelentős belső termelés vagy alacsony importárak, leginkább ezek kombinációja teremtett volna az ukrán gázszektor számára kedvező környezetet. Ezek közül az egyik peremfeltétel, a viszonylag alacsony árszint fennállt a 2000-es évek második feléig. Tulajdonképpen ez a bő másfél évtized, a függetlenségtől a 2009-es gázkonfliktusig terjedő időszak volt az ukrán ágazat „poszt-szovjet” időszaka. Ezt követően egy fájdalmas alkalmazkodás kezdődött, amelynek révén feltételezhetően a 2020-as évek elejére egy új egyensúlyi állapot alakulhat majd ki.

Az átmenet ilyen hosszú volta elválaszthatatlan az ukrán gázszektor másik fontos alapkövétől, a tranzitszereptől. Ukrajna az 1970-es évektől vált a Szovjetunió belüli az európai irányú export monopolisztikus tranzitőrévé. Bár sok ipari és földrajzi tényező magyarázta az infrastruktúra kiépítésének ilyen irányát, az nem volt minden szempontból logi-

kus: a belarusz vagy a balti útvonal például rövidebb összeköttetést biztosít Nyugat-Szibéria és Ausztria, illetve Németország között. Perdöntő volt, hogy az 1960-as évek végén aláírt szovjet exportszerződésekben rövid határidők szerepeltek a szállítás megkezdésére, így kezdetben a csehszlovák és ukrán termelés fedezte azokat, így viszont feléjük is épült ki a vezetékhálózat.⁵

Ilyen módon azonban Ukrajna és Oroszország egymásra szorult. Előbbinek volt csak csöve, utóbbinak pedig gáza, és mindketten érdekeltek voltak az európai gázexportban. A közgazdaságban „bilaterális monopóliumnak” nevezik ezeket a helyzeteket. Az ilyen kapcsolatokban nem lehet piaci módon meghatározni a szolgáltatás értékét, a felek egymásra vannak utalva és kényszerűen alkut kell kötniük. Ezek a helyzetek gyakran vezetnek a játékelméletben „elosztási játszámáknak” nevezett szituációkhoz, amikor ugyan elvileg lehetnek egyensúlyi pontok, de a kialakult kompromisszumok törékenyek és viszonylag sok a játékon kívüli tényező, amelyek befolyásolhatják a szereplők stratégiáit. Mivel ebből fakadóan a gazdasági szereplők önmagukban nem tudnak ilyen alkukat stabilan fenntartani, életszerű más, politikai vagy egyéb szempontok megjelenése. További szempontot képeznek a korrupciós kockázatok, amelyek rövid távon képesek működtetni egy ilyen struktúrát, rosszak viszont a környezet változásakor, az ahhoz való alkalmazkodásban.

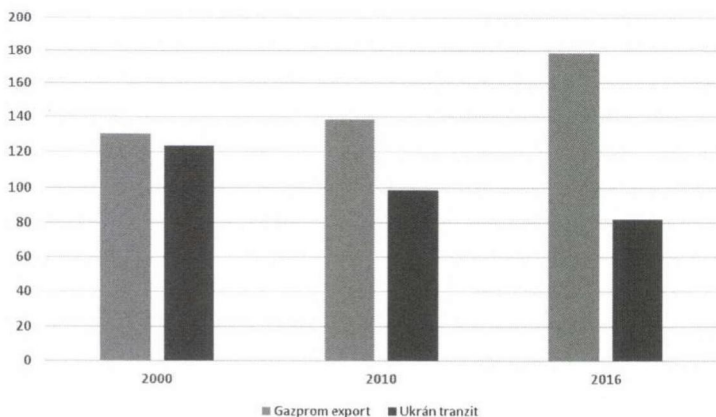
Ez akkor is igaz, ha a „bilateralizmus”, a két fél közötti interdependencia aszimmetrikus volt.⁶ Kijev nem bírt ugyanazokkal az erőforrásokkal, mint Moszkva, és ez hosszabb távon veszélyeztette meglévő alkupozícióit. Mint a 4. ábrán is látszik, Ukrajna a 2000-es évek közepétől kezdte elveszteni tranzitmonopóliumát. Oroszország felfogásában az ukrán tranzitkérés nem gázipari, hanem politikai kérdésként jelentkezett. A Gazprom számára eminens fenyegetést jelentett, hogy legfőbb bevételi forrása, az európai export kapcsán van egy szereplő, amelytől egyoldalúan függ, és amellyel a Kijevben gyorsan változó hatalmi konstellációk mellett véget nem érő alkut kell folytatnia. Mindeközben az ukrainai tranzit „implicit ára”, a nyugat-európai és posztszovjet térség közötti árolló 2000-től

⁵ Högselius: *Red Gas*, 2013, i. m.

⁶ Balmaceda, Margarita: *The Politics of Energy Dependency. Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure* (Toronto: University of Toronto Press, 2013).

kezdve többszörösére nőtt (l. 2. ábra). Ezen különbséget a posztszovjet országok jelentős részében igyekeztek csökkenteni vagy megszüntetni, aminek Ukrajna esetében éppen a tranzit megléte volt a legnagyobb akadálya. Így az ukrainai tranzit nem volt sem kellően stabil és megbízható, sem olcsó, amit a gázipari normáktól való devianciaként értékeltek a Gazprom vezetésében. Politikai oldalról szintén a rászorultság megléte volt a legkellemetlenebb szempont, a Kreml szabad kezet kívánt nyerni az Ukrajnáért folyó befolyási küzdelemben, kiváltképp a 2004-es nancsos forradalmat követően.

4. ábra. A Gazprom nem-FÁK exportja és az ukrán tranzit, 2000, 2010, 2016, mrd m³

Forrás: Pirani, Simon: *Ukraine's Gas Sector* (Oxford: OIES, 2007); Gazpromexport; Naftohaz

Az ukrán ráutaltság csökkentését megkönnyítette, hogy az iparági kapcsolatok változó földrajza és intenzitása miatt, legfőképpen a tágran értelmezett Európába való orosz export növekvő volumenéből kifolyólag amúgy is a hálózat bővítésére volt szükség. A Fekete-tenger alatt, Törökországba irányuló Kék Áramlat, illetve a Belaruszon keresztül Lengyelországba menő Jamal-vezeték építése még az 1990-es évek folyamán indult, azon-

ban ezek csak kis mértékben fenyegették az ukrán tranzitvolument. 2016-ban azonban már 80%-os kihasználtsággal működött az Északi Áramlat megépült első két szála. Mindez azt eredményezte, hogy 2000 és 2016 között az ukrán tranzit aránya a teljes orosz, nem-FÁK exportból 94,9%-ról (a maradék a finn, a balti és feltételezhetően egy kis Belaruszon keresztül lengyel export) 46,1%-ra apadt. Ugyanakkor a kivitel növekedése miatt ez csak egyharmados volumencsökkenést jelentett.

Mindez mára más megvilágításba helyezi az ukrán tranzitkérdést. Tekintettel az intenzív moszkvai törekvésekre, hogy 2019-ig vagy azt nem sokkal követően, a jelenleg érvényes ukrainai tranzitszerződés lejártával jelentős többletkapacitást építsenek Európában (két Török Áramlat és az Északi Áramlat második üteme), az ukrainai útvonalra sokkal kevésbé lesz szükség, mint korábban. A korábbi „bilaterális monopólium” állapot megszűnőben van és egy versenyzőbb helyzet kezd kialakulni. Bár a Gazprom feltehetően nem fog tudni teljes mértékben lemondani a meglévő útvonalról, előbb-utóbb lehetősége lesz a kihasználtság mértékét jelentősen befolyásolni. Amennyiben tehát Kijev hasznosítani szeretné az ottmaradt hatalmas hálózatot, versenyképes szolgáltatást kellene kínálnia,⁷ illetve valamilyen módon csökkentenie kell a nem-szektorális szempontok reprezentáltságát, az ilyen irányú orosz félelmeket.

Pusztán az egyidejűség okán, fontos feltenni a kérdést, hogy vajon az ukrán tranzitpozíció játszott-e érdemi szerepet az ukrán–orosz gázipari kapcsolatok változásában. Leszámítva a tranzitból származó, amúgy jelentős bevételeket (2,22 milliárd USD 2016-ban, az ukrán GDP 2,38%-a) és a nehezen számszerűsíthető, stratégiai hozadékot, milyen mértékben volt más az orosz–ukrán kapcsolat, mint a posztszovjet régió hasonló relációi. A fundamentumok vonatkozásában nem érzékelhetőek érdemi eltérések. Az ukrán importárak a 2000-es évek folyamán alig voltak alacsonyabbak, mint a hasonló politikai megítélésű moldáv vagy grúz árszintek. Trendszerűen végképp nem látható eltérés, az európai árazás elterjedését Kijev alig bírta lassítani. Nyilván ezen folyamat feszültségei, a 2006-os és 2009-es árháborúk és tranzitválságok bizonyos mértékig kiemelték a posztszovjet közegből ezt a relációt, bár például Belarusszal hasonló logikájú konfliktusok mind a mai napig megfigyelhetők. Mindez inkább

⁷ Bros, Thierry: *Has Ukraine scored an own-goal with its transit fee proposal?* (Oxford: OIES, 2016).

azt suggalja, hogy a tranzitszerepben való hit és annak az alkufolyamatba való integrálása nem befolyásolta érdemben a szektorális kimenetelket, legalábbis azt követően, hogy Moszkvában döntést hoztak a gázkezeskedelem posztszovjet sajátosságainak megszüntetéséről, illetve azoknak csak szelektívebb alkalmazásáról.

Ugyanakkor a két tényező nem is teljesen független egymástól. Talán a legfontosabb különbség például Belarusztól vagy Moldovától, hogy Ukrajna a legutóbbi időig egyszerre tudta alacsonyan tartani a belső gázárakat (2009-ig még az ipari árakat is, 2014-ig a lakosságiakat) és a nemzeti össztermékhez képest hatalmas járadékot allokálni a szektorban. Margarita Balmaceda megfogalmazásában Ukrajna egy „nyersanyagszegény, de járadékgazdag”⁸ ország volt, amelyben a belső szereplők, a fogyasztók és a járadékvadász entitások sikerrel terhelték a költségvetésre a gázágazat veszteségeit. A kormány ugyanakkor ezeket az adósságokat vagy leírta, áthárította az adófizetők felé, vagy politikai mechanizmusokon keresztül és a tranzitpozícióra támaszkodva rendezte Oroszország felé. Adott esetben tette ezt szuverenitási engedményként, mint az 1997-es fekete-tengeri flottamegosztásnál vagy egyszerűen kapta ezt politikai ajándékként.

Mindazonáltal ez a kifejtés nem volt törvényszerű. Mára Belarusz is az ukránnal hasonló rendszert épített ki az Oroszországgal fennálló gázkezeskedelmében, de a belső árszint továbbra is költségárányos.⁹ A szektorban nem termelődik a költségvetésre háruló veszteség, az orosz árendemenyek döntő része az ipari és lakossági fogyasztókhoz vándorolnak és nincsenek makrogazdasági szinten is meghatározó közvetítők a rendszerben. Éppen ezért nem állítható, hogy a tranzitszerep predesztinálna valamilyen járadékos stratégiát. A tranzitalkuk rendszere fenntartható centralizáltan, transzparenssebb módon eljuttatva annak hozadékát a lakosság széles tömegeihez. Sokkal inkább arról van szó, hogy az államok belső be rendezkedése, politikai és gazdasági rendszereik határozzák meg a gázipari alkuk természetét és működtetésük módját.¹⁰ Ennyiben Belarusz autoriterebb elnöki rendszere értelemszerűen máshogy működtette a gázipart, mint az oligarchikus, a végrehajtó hatalomnak csak kiegyensúlyozó funkciókat juttató ukrán viszonyok.

⁸ Balmaceda: *The Politics of Energy Dependency*, 2013, i. m.

⁹ Balmaceda, Margarita: *Living the High Life in Minsk* (Budapest–New York: CEU Press, 2014).

¹⁰ Balmaceda: *The Politics of Energy Dependency*, 2013, i. m.

Az ukrán földgáz politikai gazdaságtana

Mint azt a fentiekben bemutattuk, az ukrán földgáziparnak a függetlenség óta kialakult történetében 2009 volt a fordulópont. Addig egy „posztszovjet” időszak jellemezte azt, az európaiaknál alacsonyabb árakkal és „puha árázással” (politikai alkuk révén a gázadósságok leírhatóak voltak, vagy barterben lehetett fizetni), az orosz gáz európai tranzitjában megkerülhetetlen szereppel. Ezt követően egy fájdalmas alkalmazkodás indult meg, egy, az ukrán reáliákhoz képest magas földgázárral és csökkenő tranzitjelentőséggel. A váltást egyrészt gázipari trendek, az európai árak növekedése és az 1990-es évek orosz termelési pufferének lepadása, illetve politikai tényezők, a térségbeli orosz ambíciók újraeledése, az ukrainai hatalmi harcok erősödése egyformán indokolták. Mindez oda vezetett, hogy az ukrán fogyasztás az 1990-es évek lejtmenetét és a 2000-es évek stagnálását követően újra negatív spirálba került és jelentősen csökkent annak szintje (az energiafogyasztás és a GDP csökkenésével párhuzamosan).

Messziről nézve ezek a folyamatok törvényszerűek, a piaci és a politikai mechanizmusok működéséről tesznek tanúbizonyságot. A magas árszintek keresletcsökkenést okoztak, míg a monopolista pozíciók, legfőképpen az infrastruktúra vonatkozásában nem maradtak fenn örökké. A fő kérdések inkább az lehet, hogy ez a folyamat miért nyúlt el három évtizedre, miért tartott ilyen sokáig, illetve volt-e alternatívája. Volt-e Ukrajnának arra módja, hogy elkerülje vagy tompítsa a 2000-es évek második fele orosz álláspontváltozásának hatásait, mint tette azt például Belarusz? Milyen áron, milyen feltételek mellett maradhatott volna meg valamilyen kiváltságos szerepben?

A posztszovjet gázágazatoknak a szakirodalom által említett egyik legfontosabb vonása azok járadékos jellege.¹¹ Ez eleve egy iparági sajátosság, a magas tőkeigény, az infrastruktúrához kötöttség, a kormányzat kiemelt szerepe és a természeti erőforráskereskedelem *sui generis* és halmozottan olyan viszonyokat teremt, amelyben gyakoriak a nem eszközarányos, nem tényezőarányos profitráták. Ugyanakkor a posztszovjet közegben fontos súlyosbító tényező volt, hogy sem általánosan, sem iparági szinten nem sikerült konszolidálni az állam gazdaságpolitikai és szabályozói

¹¹ Hirschhausen, Christian – Engerer, Hella: Post-Soviet gas sector restructuring in the CIS: a political economy approach. *Energy Policy*, 26, 1998, № 15. 1113–1123.

vagy tulajdonosi szerepét, eszközrendszerét. Eleve a tranzitológiai irodalomnak és a rendszerváltásnak nem volt igazi elképzelése a kormányzat hosszabb távú szerepéről. A fő cél a tervgazdaság, az állami kontroll leépítése és a tulajdon magánosítása, esetleg a piacgazdaság alapvető intézményrendszerének megteremtése volt, viszonylag kevés szó esett arról, milyen funkciókkal kellene majd bírnia Kelet-Európa jövőendő gazdaságpolitikáinak. Ehhez képest az energetikában meglévő állami szerepvállalás adottság, kényszer, akár tulajdonosi, akár szabályozói vonatkozásban. Ezt a helyzetet súlyosbította, hogy a nyugati és nyugat-európai piacok is modellváltásban voltak az 1990-es években. A korábbi nemzeti, gyakorta állami tulajdonú közműveket és szolgáltatókat ekkor kezdték privatizálni, piacukat liberalizálni. Ez a mozgásban lévő intézményrendszer, a maga kialakulatlan és labilis viszonyaival, nehezen szolgálhatott volna mintaképül egy annak hatékony átvételére aligha alkalmas államigazgatás számára. Ennek megfelelően nem is alakult ki érdemi vita és közös gondolkodás a posztszovjet energiarendszerek jövőjéről, az állam abban játszott szerepéről.

Mindez gyakorlatilag válaszút elé állította a posztszovjet országok energiapolitikáit. Néhány ország, építve a szovjet hagyományokra, fenntartotta a centralizált rendszerirányítást és a legfelsőbb szintű politikai kontroll mellett továbbítte annak felügyeletét. Közép-Ázsiában, Belaruszban, Putyin alatt Oroszországban ilyen rendszerek üzemeltek. Ebben a rezsimben meghatározóak maradtak a nemzeti vállalatok és közműcégek, azok valós jogosítványokkal rendelkeztek. A szektorban termelődő jövedelemről/vesztéséről a legfelsőbb szinten, politikai alapokon döntöttek, a járadékot nacionalizálták vagy az amúgy is fennálló lojalitási mechanizmusokon, de centralizálva osztották szét a klientúrán belül. Ebbe a rendszerbe szükség szerint be lehetett engedni külföldi befektetőket is, az nem volt összeegyeztethetetlen a nyersanyagsektorok hatékony adóztatásával. Kazahsztán, Azerbajdzsán, Oroszország, esetenként Grúzia is sikeresen modernizálták olaj- és részben a gázágazataikat ebben a vegyes modellben.

Más országokban, Moldovában, az 1990-es évek Oroszországában és kiváltképp Ukrajnában a járadékelosztás decentralizált modelljei alakultak ki. Ezekben a szektorokban továbbra is fennmaradtak a nemzeti közműcégek, de a valós döntési jogosítványok kikerültek a kezükből. Továbbá a szektorban termelődő jövedelmek nem centralizált módon kerültek elosztásra, annak folyamatát sem a politikai, sem az ágazati-vállalati

szinten nem ellenőrizték teljeskörűen. Ennyiben a formális és informális intézményi csatornák különváltak. Az előbbire, az állami tulajdonú köz-műszektorra inkább a felelősség és a veszteség jutott, miközben a szektorban termelődő nyereség és járadék az informális szereplők között oszlott meg. Ezekbe a szektorokba szinte reménytelen volt külföldi befektetőket becsalogatni, hiszen azok a fennálló hatalmi viszonyok megváltoztatását, a cégek nyereségességének megteremtését tekintették egyik fő céljuknak. Ukrajnában külön kihívást jelentett, hogy a járadékelosztás körüli hatalmi játszmákban, legalábbis a tranzit vonatkozásában, aktívan részt vehettek külső, legfőképpen orosz szereplők. Az ő preferenciáik, helyi koalícióik aktívan befolyásolták a járadékvadászat eredményeit, általában rontva a mindenkori hatalom amúgy is zsenge konszolidációs kísérleteit.

Az ukrán gázágazatnak a függetlenség utáni hőskora nagyjából 1998-ig tartott és okkal nevezhetjük a „*hazotreider*”-ek (gázkereskedők) időszakának. A gázzal való kereskedést lehetővé tevő engedélyek viszonylag liberalizált rendszerében több száz vállalkozás próbált – természetesen megfelelő hatalmi háttérrel – hozzáférni valamilyen olcsó nyersanyaghoz és azon profitot realizálni. A profitrealizálásnak különféle módok alakultak ki: meghatározó volt az exportőr (jellemzően Türkmenisztán vagy Oroszország) felé való barterfizetés, a nem-fizetés, de előfordult adott esetben egyszerűen a hálózatból, esetleg a belső termelésből való lopás vagy a szubvencionált gázfajták közötti átjárás.¹² A fő csapásirányt az Ihor Bakai névvel fémjelzett türkmén barterkereskedelem jelentette. Ebben a megoldásban a nem- vagy csak rosszul fizető ukrán piac el-látásának terhére a Gazprom átruházta Türkmenisztánra, amely cserébe tranzitjogot kapott Oroszországon keresztül. Ukrajna pedig barterben vagy meglehetősen nyomott áron fizetett Aşgabatnak, amely örülhetett, hogy egyáltalán kap valamit az amúgy is meglévő gázáért. Ugyanakkor ez a barteres megoldás nem korlátozódott az ukrán importra. 1999-ben az előző évben létrehozott Naftohaz bevételeinek csak 15,8%-a érkezett készpénzben (2001-ben 87%).¹³ Mindez arra utal, hogy a barteres megoldások a szükségszerűségein túlmenően is meghatározták a szektort és a magánszereplők egy része Ukrajnán belül is igyekezett a készpénzes fizetéseket magánál tartani.

¹² Balmaceda: *The Politics of Energy Dependency*, 2013, i. m.

¹³ Uo. 116.

Jellemző módon ennek a gyakorlatnak nem is annyira a szektor konszolidációs igénye vetett véget, sokkal inkább az ukrán hatalmi játszmák logikája. Pavlo Lazarenko miniszterelnök rövid regnálása idején, 1996–97-ben kísérletet tett a gázkereskedelem saját kezében való monopolizálására. Mindez, Leonyid Kucsma elnökkel (1994–2004) és a többi hatalmi csoporttal meglévő amúgy is feszült viszonya mellett vezetett a leváltásához és a gázágazat első jelentősebb konszolidációs kísérletéhez. Ennek során hozták létre az állami közmű- és kereskedőcéget, a Naftohaz-t és tettek kísérletet az ukrán–orosz, ukrán–türkmén kereskedelembe beékelődött közvetítők legalább részleges kiiktatására. Ezt az Ukrainán belül amúgy is súlyosan konfliktusos folyamatot sok vonatkozásban megnehezítette, hogy a Jelcin-korszak alkonyán a Gazprom menedzsment éppen az állami cég kiszervezésén munkálkodott. Az orosz oldalról épp az volt a cél, hogy fennmaradjon valamilyen közvetítőcég, nevezetesen az Itera, amelyet szerződésekkel és jogosítványokkal lehetne kistafirozni.¹⁴

Bár a korai putyini korszak sok vonatkozásban változást hozott, az ukrainai állapotokat és tranzitot illetően egészen a 2000-es évek közepéig nem volt határozott álláspontja Moszkvának sem, alkalmanként segítette, sőt ösztönözte a jaradékvadász megoldásokat. Bár a 2001-ben kinevezett, Putyinhoz lojális Gazprom menedzsment kijelentette, hogy véget kíván vetni a közvetítők befolyásának,¹⁵ nem volt egyértelmű, mi lenne a fennálló rendszer alternatívája. Ekkor még nem az ukrán tranzit kiiktatása szerepelt első helyen, sokkal inkább az ukrainai gázhálózat orosz megvétele és a piac valamilyen szintű rendbetétele. Ez azonban egy kooperatív és gradualista megközelítést feltételezett, amelyben legalább átmeneti megoldásként volt helye a korábbi időszak közvetítőinek, sőt, azok átállításuk révén felhasználhatónak tűntek az orosz érdekek képviselőire is. Ez volt a budapesti bejegyzésű Eural Trans Gaz (ETG) felemelkedésének az időszaka. A cég első alkalommal foglalta nagyjából egységes keretbe a türkmén, az orosz és az ukrán szereplőket és próbálta meg monopolizálni az ukrán tranzit, illetve az ukrainai orosz gázeladások kérdését.¹⁶ Tet-

¹⁴ Deák András: Egy monopólium magánélete. Klánok a Gazpromban. *Külgügyi Szemle*, 2007, 1. sz. 6–33.

¹⁵ Balmaceda: *The Politics of Energy Dependency*, 2013, i. m.

¹⁶ Deák András: Tranzitológia a gyakorlatban. Üzletpolitikai adalékok az orosz–ukrán gázháborúhoz. *Élet és Irodalom*, 2006, 2. sz. <https://www.es.hu/cikk/2006-01-15/deak-andras/tranzitologia-a-gyakorlatban.html> (2018-12-01)

te ezt ugyanakkor zavaros tulajdonosi viszonyok között, feltételezhetően Dmitro Firtas ukrán nagyvállalkozó nevéhez köthetően.

Meglepő módon az egységes közvetői rendszer egészen a 2009-es gázkonfliktusig fennmaradt. A 2004-es, majd a 2006-os, a Rosukrenergo-val, mint az ETS utódjával kötött egyezségek bizonyították, hogy ez a konfiguráció kellően rugalmas, be tudja fogadni a változó hatalmi helyzetben felemelkedő új csoportokat és döntéshozókat. Bár Julija Timosenko pártelnök és miniszterelnök (2005, 2007–2010) folyamatosan támadta ezt a rendszert, magas politikai reprezentációt biztosítva ezáltal a gázkérdésnek, a 2004-ös narancsos forradalom több szereplője is nyilvánvalóan haszonélvezője maradt annak. Ugyanakkor az orosz oldalon nagyon jelentős álláspontváltozás zajlott le ugyanebben az időszakban. Míg 2001-ben az orosz fél látott perspektívát az ukrán gázpiacban, ajánlatot tett egy német–orosz–ukrán konzorciumban a hálózat megvételeire és igyekezett közvetlen eladóként is belépni, 2009-re egy sokkal konfliktusosabb attitűd nyert teret. Bár az orosz fél, nem teljesen indokolatlanul, megbízhatatlan tranzitőrként próbálta beállítani Ukrajnát, a döntő lökés nem a szektor, hanem a politika felől érkezett: az Ukrajnáért a Nyugattal folyó befolyási harcban Moszkva szerette volna csökkenteni sebezhetőségét, illetve hatékonyabban alkalmazta volna a földgázt nyomásgyakorlásra. Ez a törekvés akkor speciel egybevágott a piacosítás szempontjaival, a megugró nemzetközi árszint mellett a posztszovjet ár- és szerződéses rendszer európaizálásával. Ennek a folyamatnak pedig a közvetítőcégek inkább voltak a kerékkötői, semmint hasznos elemei. A 2000-es évek második felében a Rosukrenergo inkább csak megtűrt, semmint kíváncsós elem volt a relációnak.

A 2009-es konfliktus és az azt követő szerződések lényegében véget vetettek az ukrán járadékos rendszernek. Az importáraknak az európai szintre való emelése (a 2010-es harkovi egyezmény engedményével együtt) és a közvetlen Gazprom–Naftohaz tranzitkapcsolat megteremtésével létrejött egy 11 éves, sok tekintetben tökéletlen, de mégiscsak működtethető rendszer. Innentől kezdődően csak idő kérdése volt, hogy a korábbi rendszer egyes fennmaradt elemei mikor roppannak meg. Ezek közül a 2014-ig alacsonyan tartott lakossági gázárak bírtak a legnagyobb jelentőséggel, nyitva hagyva bizonyos korrupciós csatornákat. Azonban az orosz rugalmasság híján ezen alrendszernek a Naftohaz mérlegében felgyülemelő hiánya egy az egyben az ukrán költségvetésre hárult, meg-

haladva annak deficitjét. A 2014-es Euromajdan előtt a Viktor Janukovics ukrán államfőnek tett orosz kedvezményes árajánlat és kölcsön volt az utolsó lehetőség, hogy valamiképpen moszkvai segítséggel üzemeltessék átmenetileg ezt a rendszert. Ezt az adósságot azonban az Euromajdant követően nem sikerült a korábbi módon konszolidálni.

2014 óta egy radikális, de a körülmények ismeretében logikus folyamat zajlik. A magasabb fogyasztói árszint megváltoztatta a jövedelmezőségi viszonyokat, drasztikusan csökkent a fogyasztás, ugyanakkor ösztönzi a belső termelést. A Krím elcsatolása és a kelet-ukrajnai harcok miatt elfajult orosz–ukrán viszony miatt a szakpolitika számára eminens kérdés lett az ellátásbiztonság, a gázfüggőség, és azon belül is az orosz függőség csökkentése. Mintegy három év alatt, nagyon magas szociális áldozattal ugyan, de a növekvő belső termelés és csökkenő felhasználás révén elérhető távolságba került az önellátás vagy az importszükséglet minimalizálása. 2011 és 2016 között az ukrán import egyharmadára csökkent, a Naftohaz reményei szerint a 2020-ra 27,5 milliárdos gázmérleg mellett ki lehet majd iktatni a behozatalt.¹⁷ Az alacsony importszint, adott esetben akár egy szerény exportőri pozíció a mai viszonyok mellett középtávon egy reális és fenntartható forgatókönyvnek tűnik Ukrajna számára. A függetlenség elnyerése óta első alkalommal van a gázfogyasztás összhangban az ország gazdasági teherbírásával, ugyanakkor elválasztva a szuverenitási kérdéseket a gázszektortól. A folyamat nyilvánvalóan nem fejeződött be, az alacsony gázár iránti társadalmi elvárások, az infrastruktúra alkalmazkodása és a teljes energiamérlegnek az új helyzethez való igazítása csak hosszabb távon képzelhető el. Mindazonáltal rövid távon jelenleg már csak egy érdemi kérdés maradt megoldatlanul, nevezetesen az ukrainai vezetérendszer hasznosításának a kérdése és a 2019 végén lejáró tranzitszerződést követő gázipari helyzet.

Kitekintés – az ukrainai gáztranzit jövője

Minden tranzit természeténél fogva legalább háromoldalú. Az ukrán tranzit ügye nagyszerű demonstrációja annak, hogy nemzetállami keretekben, de akár még bilaterális logikák mentén is mennyire lehetetlenné válhat egy

¹⁷ Naftohaz, 2017.

komplex transzeurópai rendszer üzemeltetése.¹⁸ Az ukrainai gáztranzit kérdése is egyszerre függ az orosz exportpolitikától, az ukrainai feltételektől és az európai piaci, illetve szakpolitikai dinamikától. Az ukrainai gáztranzit zavartalan fennmaradásához ideálisan egy jó orosz–európai viszony lenne szükséges, amelyben a kétoldalú földgázkereskedelem növekszik, annak jogi és üzleti keretrendszere tisztázott és nem övezik szakmai, biztonsági viták. Ennek pont az ellenkezője igaz 2009 óta. Eleve Európa gázfogyasztása, első alkalommal az 1960-as évek óta, jelentősen csökkent, a 2008-as 587 mrd köbméterről 2014-re 476 milliárdra. Mindez az ókontinens gazdasági lassulása, agresszív klímapolitikája és a gázzal szemben legfeljebb semleges szakpolitikai magatartása mellett figyelmeztető jel. Nagyon úgy tűnik, hogy véget ért az ókontinens gáziparának fél évszázados növekedése, az sokkal feltételesebb és ingadozóbb lesz a jövőben. Bár hajlamosak vagyunk az ukrainai gáztranzitra lefelé forduló veszélyt Moszkvában keresni, a földgázzal, és azon belül is az orosz földgázzal szembeni európai attitűd és klímapolitika, a piaci trendek is jelentős fenyegetést jelentenek Kijev számára.

Fonák módon a Gazprom és az orosz gázipar elképzelései pont azok, amelyek bizonyos reményt adhatnak Ukrajna számára. Bár Moszkva mindent el fog követni, hogy az ukrán tranzitot a lehető legkisebb mértékűre szorítsa le, épp az orosz fél az, amely magasabb európai gázszükséglettel számol, mint az EU intézményei. A Gazprom egyfelől be kíván törni a holland, brit földgáz hagyományos piacára, kihasználva ezen országok tartalékainak kimerüléséből fakadó piaci rést. Másrészt Moszkvában töretlenül úgy vélik, szemben az európai gondolkodással, hogy az európai klímaprogramok elképzelt üteme irreális, nem tartható, így a gázfelhasználás a legkülönbözőbb területeken legalább egy hosszabb átmeneti időszakban fennmarad, sőt, bővül.¹⁹ A növekvő orosz exporthoz fűződő elképzelések meghatározóak a 2019 utáni ukrán tranzithelyzet alakulásakor. Ugyanis éppen ez az a momentum, amely még egy olyan esetben is, ha a ma Moszkvában eltervezett, Ukrajnát elkerülő vezetékek elkészülnek, szükségessé tesznek valamilyen szintű ukrainai orosz tranzitot.

¹⁸ Bouzarovski, Stefan – Bradshaw, Michael – Wochnik, Alexander: Making territory through infrastructure: The governance of natural gas transit in Europe. *Geoforum*, 64, 2015. 217–228.

¹⁹ Paltsev, Sergey: Scenarios for Russia's natural gas exports to 2050. *Energy Economics*, 42, 2014. 262–270.

Az orosz rászorultság, illetve az a várakozás, hogy a Gazprom, ha mérésékelt is, de a jövőben is rá fog szorulni az ukrainai kapacitásokra, fontos stabilizáló eleme az orosz–ukrán gázkapcsolatoknak. Egyfajta lehetőségét nyit arra, hogy a rendszer ne maradjon teljesen kihasználatlanul, illetve perspektívát nyújt annak részleges modernizációjára. A ma üzemelő ukrán rendszer az 1970–80-as években épült, első elemeinek műszaki megbízhatósága a 2020-as évek elejére bizonyosan meghalad minden épeszű technológiai határt. A 2020-as évek végére pedig a mai rendszer fő elemeinek modernizációjára is szükség lesz. Ahhoz, hogy ezt a felújítást racionális pénzügyi konstrukcióban elvégezzék, feltétlenül szükséges a Gazprom iránymutatása, valamilyen szintű garancia, hogy a felújított rendszer legalább a megtérülésig valóban üzemel majd. Tekintettel a rendszer méreteire és irányára, ezt a funkciót leginkább a kapacitásoknak a Gazprom által egy hosszabb távú tranzitszerződésben való lekötése tudná biztosítani.

Ennek feltételrendszere, annak kialakítása fogja az elkövetkező két-három év folyamatait meghatározni. Moszkva és a Gazprom szemmel láthatóan mindent el fognak követni, hogy Kijev alkupozíciót a minimálisra csökkentsék. Ennek megfelelően az orosz terveknek megfelelően 2019 végére mind a Török Áramlat két ága, mind az Északi Áramlat két újabb szála üzemkészek kellene, hogy legyenek. Bár ennek jogi háttere, megvalósíthatósága, és legfőképpen a volumennek az európai szárazföldi területen való további terítése aligha tűnik világosnak, ezen kapacitások megléte radikálisan csökkenthetné egy csapelzárásnak az európai piacra vonatkozó hatásait. Ez mindenképpen új elem lenne a kétoldalú relációban, az ukrainai tranzit – még ha csak ideiglenesen is – kiiktatható lenne az európai gáz orosz exportjából.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az orosz fél hosszabb távon is teljesen ki tudná iktatni az ukrainai rendszert. Egyfelől még ha sikerül is lefektetni a csöveket, teljesen kizárt, hogy az uniós hatóságok gázkereskedelmi engedélyeket adjanak ki azokra. Az Északi Áramlat első fázisa is 2012-re készült el, de az elhúzóódó engedélyezés miatt a teljes kapacitás kihasználásáig csak 2017-ben jutott el a Gazprom. Így ugyan egy vészhelyzet esetén elvileg az európai fővárosok talán rávehetők majd azok használatára, de ennek híján az első években továbbra is szükség lesz nagyarányú ukrán tranzitra. Másfelől amennyiben a Gazprom valóban mintegy 200 milliárd köbméteres európai exportra számít a 2020-as évek elején,

az ukrán rendszer nélkül csak 190 milliárdos vezetékes kapacitás áll majd a rendelkezésére. Tekintettel az orosz hosszútávú szerződések sajátossága-
ira, ehhez jön még egy legalább 30 milliárd köbméteres tartalékkapacitás.
Így összességében még az új vezetékek üzemeltetése esetén is az orosz fél-
nek pótlólagosan szüksége lenne mintegy 40–60 milliárd köbméter háló-
zati kapacitásra, amit mai ismereteink szerint a 2020-as évek első felében
csak Ukrajna tud majd rendelkezésre bocsátani.

A fő kérdés, hogy ezt az orosz ráutaltságot és ukrán alkupozíciót, az ar-
ra vonatkozó társadalmi attitűdöket a mai politikai helyzetben miképpen
fogják tudni a felek egy megállapodás felé terelni. Kijevnek nehéz lesz ön-
mérsékletet mutatnia, kiváltképpen úgy, hogy a tranzitszerződést Ukraj-
na választási évében (2019-ben) kellene újratárgyalni. Moszkva számá-
ra pedig igencsak nehéz lenne elfogadni egy ukrán diktátumot, esetleg
egy egyoldalú szabályozói döntést, amelyre amúgy az európai standar-
dok lehetőséget teremtenek. A kérdés egyoldalú rendezése aligha életsze-
rű, tekintettel a szállítandó volumenre és a kérdés európai jelentőségére.
Pont egy új tranzitszerződés politikai megvalósíthatósága körüli kételyek
azok, amelyek újra utat nyithatnak valamilyen közvetítői megoldás vagy
puffermechanizmus irányába. Egy ilyen konstrukciónak három feltételt
kellene teljesítenie: biztosítani kellene, hogy a felek ne érintkezzenek, ne
szerződjenek egymással közvetlenül; biztosítsa a rendszer modernizáció-
ját; a közvetítő rendelkezzen kellő befolyással és tekintéllyel, hogy mind-
két irányban ki tudja kényszeríteni a megállapodás betartását.

Optimálisan egy ilyen közvetítőnek nem az orosz–ukrán közegből
kellene érkeznie. Nem véletlenül, újra napirendre került az ukrán háló-
zat valamilyen szintű privatizálása, illetve az üzemeltetési jogoknak eu-
rópai szakmai befektetők irányába való aukcionálása. Bár ez érzékeny
kérdés Ukrajnában, jelenleg törvényileg sem egyszerű egy ilyen ügyle-
tet végrehajtani, elvileg az Unióból érkező, akár kisebbségi szakmai be-
fektetők érdemben is háromoldalúvá tehetnék az eddig kétoldalú reláci-
ót. Ez potenciálisan újszerű elem lenne, és jó eséllyel stabilizáló hatással
bírna, fenntartva az ukrainai tranzitot hosszabb távon is az európai gáz-
rendszerekben.

Demográfiai folyamatok és erőforrások Ukrajnában a geopolitikai törésvonalak tükrében*

*Karácsonyi Dávid – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik
– Kovály Katalin** – Hrihorij Pidhrusnij****

Látva az Ukrajnában zajló, szinte folyamatos gazdasági és politikai válság okozta dinamikus elvándorlást, az 1990-es évek eleje óta tartó erőteljes népességfogyást, a 2014-ben kibontakozó, hadüzenet nélküli, orosz–ukrán hibridháború hatásait, a belső és külső menekültek tömegét, számos kérdés vetődik fel: merre tart Ukrajna, milyen helyzetben van az ukrajnai társadalom, milyen demográfiai folyamatok kristályosodtak ki a függetlenség óta eltelt negyed évszázadban, milyen fejlődési pályát rajzolhatnak ki mindezen folyamatok a közeljövőben.

Jelen írás legfőbb célja annak bemutatása, hogyan befolyásolják Ukrajna fejlődési lehetőségeit, társadalmi-gazdasági folyamatait az ország rendelkezésére álló egyes fontosabb erőforrások (humán erőforrás, termőföld, az ipari kapacitások sorában mindenekelőtt a Donbász iparterületei). Célunk bemutatni, hogy az ország mai területének történeti fejlődése, a regionális különbségek, továbbá a külső és belső (geo)politikai törésvonalak hogyan vezettek a jelenlegi helyzet kialakulásához, és milyen jövőt vetítenek előre. Elemzésünk elsősorban a Szovjetunió széthullása utáni természetes népmozgalom és a migráció adataira, a kivándorlás *pull* és *push* faktora-inak feltárására támaszkodik, amelyek sokkal mélyebb indikátorai a társadalom és a gazdaság általános állapotának, jövőbeli kilátásainak, mint a gazdasági teljesítmény közvetlen, ám meglehetősen hullámzó mutatói.

Ukrajna népessége a függetlenné válás (1991) óta eltelt időben 1993-ban volt a legmagasabb, amikor meghaladta az 52 millió főt. Erről a szint-

* A tanulmány megírását az MTA „Migrációs folyamatok és geopolitikai kihívások Ukrajnában és Magyarországon” c. mobilitási támogatása tette lehetővé.

** MTA CSFK Földrajztudományi Intézet (Budapest).

*** Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete (Kijev).

ről zuhant vissza a becslések szerint 45 millió főre (2016). A pontos számot nem tudjuk, hiszen az országban mindössze egyszer, 2001-ben tartottak népszámlálást. A 2011-ben esedékes népszámlálás időpontja folyamatosan tolódott, a jelenlegi ígéretek szerint leghamarabb 2020-ban kerülhet rá sor. A 45 millió fő körüli – a 2014 óta megszállt területek nélkül is 40 milliós – ország népessége így is hetedik az európai rangsorban, olyan közhatalmak sorába illeszkedve, mint Lengyelország vagy Spanyolország.

A természetes fogyás mellett a migráció a népességszám alakulásának mozgatója, amelyet az Ukrajnán belüli *push* (kiváltó) tényezők mellett a szomszédos államok *pull* (szívó) faktorai befolyásolnak: a 2008–2012-es gazdasági válságból lassan kikecmergő Európai Unió (EU) tagállamaiban jelentős igény mutatkozik az ukrán munkaerőre. Ezt a folyamatot tovább ösztönzi az EU és Ukrajna közötti közeledés, a vízummentesség (2017) vagy épp Kárpátalja kapcsán a könnyített magyar állampolgárság megszerzésének lehetősége (2010). Az EU mellett, ha csökkenő mértékben is, de továbbra is jelen van Oroszország, illetve lényegében annak gazdasági központja, Moszkva és a nyugat-szibériai területeken koncentráló szénhidrogén-bányászat mint az ukrán vendégmunkások hagyományos célállomásai.

Ukrajna hatalmas területeket kapott örökbe a széthulló Szovjetuniótól. A kozákok, majd Nagy Katalin hódításai nyomán a 18. század végétől megnyílt az út a mai ország déli, délkeleti felének birtokba vétele, kolonizációja előtt.¹ A bolsevikok által az 1920-as évek elején megrajzolt ország határait² Sztálin tolta ki jócskán nyugat felé először 1939-ben, majd még jobban kiterjesztette 1945-ben.³ 1954-ben, Bohdan Hmelnickij kozák hetman és az orosz cár közötti egyezség 300. évfordulója alkalmából Szovjet-Ukrajna megkapta az orosz többségű Krímet is.

A mesterségesen megrajzolt határok között, a Szovjetunió széthullását követően megszülető független ország a maga 600 ezer négyzetkilométerével

¹ L. Karácsonyi Dávid: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek. *Földrajzi Értesítő*, LVII, 2008, 1–2. sz. 185–211.

² Keleten Belgorod (Bilhorod) térsége a Don-vidék (Donscsina) és a Kubány-vidék (Kubanscsina), habár jelentős ukrán népességgel rendelkezett a 20. század elején, nem lett a szovjet tagköztársaság, Ukrajna része.

³ Gyakorlatilag nyugati irányban minden ukrán lakta terület szovjet fennhatóság alá került, leszámítva a ruszin hegyvidéket: az Erdős-Kárpátok Csehszlovákiához került részét, illetve Lengyelország délkeleti szegletét.

a második legnagyobb kiterjedésű Európában. A technológiai fejlődés folytán ma már kevésbé értékes szén-, vasérc-, urán- és mangánkészletek mellett kétségkívül a legjelentősebb ukrainai erőforrás – a globális élelmiszerkereslet növekedését figyelembe véve – az óriási talajkincs (feketeföld/csernozjom).

Ugyanakkor a látványos területi gyarapodás és a gazdag erőforrások, illetve az ukrán nép szegénysége és geopolitikai kiszolgáltatottsága között hatalmas ellentét húzódik. Az ebből fakadó társadalmi frusztráció pedig nem kis részben áll ott az ország függetlenedése óta időről időre tapasztalható politikai és gazdasági válságok hátterében.

Rövid történeti és (geo)politikai áttekintés után bemutatjuk az ukrán népesség elvándorlására gyakorolt szívóhatást keleti (orosz) és nyugati (EU, visegrádi országok) szemszögből, továbbá Ukrajna jelenlegi demográfiai helyzetét és annak regionális sajátosságait. A demográfiai elemzés után számba vesszük a termőföldet, illetve a Donbászt mint további potenciális erőforrásokat.

Ukrajna államterületének kialakulása

Hatalmas területe és népessége ellenére Ukrajna szinte soha nem volt önálló nagyhatalmi tényező. Ukrajna olyan erőforrásokban gazdag terület, ahol a mindenkori nagy, keleti és nyugati geopolitikai tömörülések is befolyásra törekedtek. Így van ez már hosszú évszázadok, a Kijevi Rusz szétessése és a mongol-tatár hódoltság (1240) óta.

A mongol-tatár hódítókat a 15. századtól felváltotta a Moszkva központú államból kialakuló Orosz Birodalom, míg nyugaton a lengyel-litván állam jelent meg hódítóként a 16. századtól. Ukrajna mai területe birodalmak határmezsgyéje lett, ahol a szökött jobbágycsoportokból kialakuló katonaság réteg, a kozákok önálló politikai-katonai tényezővé váltak a 16–17. század során. Az ukránok, elkülönülve az oroszoktól, tőlük eltérő történelmi fejlődési utat jártak be a Kijevi Rusz, azaz a még egységes keleti szláv állam szétesése után, és ezen elkülönült etnogenezis eredményeként született meg az ukránság, mint önálló nemzet. A széttagoltságból eredően azonban Ukrajna fogalma a 20. század elejéig igen tág határok között mozgott.⁴ Maga az ország neve – U-krajina – határvidéket, perifériát, frontiert

⁴ L. Karácsonyi: A kelet-európai sztyep, 2008, i. m.; Karácsonyi Dávid – Kocsis Károly – Ko-

jelent. Az ország keleti felén – illetve főként az orosz lakosság körében – az „Ukrajna”, az „ukrán” fogalom Oroszország peremvidékével azonosul.

A Krim orosz meghódításával (1783) a cári birodalom kitolta határait a Fekete-tengerig. A negyed évezredes határvidéki állapot és hadakozás után békés, stabil fejlődés kezdődött, megnyílt az út a déli, sztyeppeit területek kolonizációja előtt. A tengeri kereskedelem lehetőségének megnyílásával, a zsíros feketeföldek megszerzésével és feltörésével bontakozott ki a térség „kenyereskosár” jellege.⁵

1918 elején Breszt-Litovszkban a központi hatalmak először az ukrán kormánnyal kötötték meg az ún. *Brotfrieden*-t, azaz a „kenyeret békéért” szerződést. Az ukrán államiság azonban ekkor sem tudott gyökeret eresztetni, felemésztette az 1922-ben megalakuló Szovjetunió.

Egy évtizeddel később az erőszakos sztálini kollektivizálási politika azért látta az ukránságban a legnagyobb ellenséget, mivel parasztjaik a Szovjetunió legjobb minőségű földjeit művelték. Az ukránok az egykori cári birodalomban telepesként költöztek a jó termőterületekre a mai Ukrajnán kívül, meghonosítva az árugabona-termelést a Kubányban vagy épp a Középső-Volga- („Sárga-Ukrajna”), az Észak-kazah-, az Altaj- („Szürke-Ukrajna”), illetve az Amúr-vidéken („Zöld-Ukrajna”). Az ukrán parasztság megtöréséhez az 1932–33-as nagy éhínség (Holodomor) vezetett. A 2. világháborúban a megszálló náci Németország célja is az volt, hogy megszerezze Ukrajna természeti erőforrásait, a végtelen szántóföldeket, a szén- és vasércbányákat a német hadigépezet számára.

1991-ben, amikor darabjaira hullott a Szovjetunió, Moszkvának elemei érdeke volt a szoros gazdasági kapcsolatok és vállalati, hadiipari kooperációk miatt Ukrajnát a Független Államok Közösségében (FÁK) tartani. Habár Ukrajna a FÁK alapító tagja volt, sosem ratifikálta az 1993-ban elfogadott FÁK-kartát, ami a tagság formai kereteit szabályozta, így csak megfigyelő státussal rendelkezett. A Kreml stratégiája a 2000-es évek vége felé a súlyát veszítő FÁK helyett egyre inkább egy új integráció, az Eurázsiai Unió létrehozása felé irányult. Ez Moszkva számára sokáig elképzelhetetlennek tűnt Ukrajna nélkül, hisz Ukrajna az Eurázsiai Unió népességének negyedét, a teljes GDP-nek tizedét tenné ki.

vály Katalin – Molnár József – Póti László: East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 63, 2014, 2. 99–134.

⁵ Subtelny, Orest: *Ukraine, a history* (3rd Ed.) (Toronto: University of Toronto Press, 2000).

A posztszovjet térség egyensúlya 2004-től, az ún. narancsos forradalomtól – ami Friedman⁶ szerint egyben a hidegháború utáni (posztszovjet) korszak lezárását jelentette – kezdett fokozatosan felborulni egyrészt az orosz geopolitika átalakulása,⁷ agresszívvé válása, másrészt a Nyugat egyre látványosabb befolyásszerzési kísérlete miatt.⁸ 2013 őszén az ország és az Európai Unió közti társulási szerződést elutasító elnök és a kormányzó elit ellen tömegtüntetés kezdődött a kijevi Függetlenség terén. A békés tüntetésként induló Euromajdan nemcsak a kormányváltást és a nyugati orientáció előtérbe kerülését hozta el, hanem az orosz beavatkozás következtében mind a Krím-félsziget, mind a Donbász jelentős része kikerült Kijev ellenőrzése alól. Ukrajna irányváltása és az új geopolitikai helyzet ellenére az Európai Unió részéről a társulás ratifikálása éveket késett – az elutasító holland népszavazás miatt –, és végül 2017. szeptember 1-jén léphetett életbe. Az ukrán állampolgárok vízummentes beutazása az EU országokba is csak 2017 nyarán valósult meg.

Népesség

OROSZORSZÁG MINT NÉPESSÉGELSZÍVÓ TERÜLET

Oroszország, Ukrajnához hasonlóan, a természetes fogyáshoz kötődő demográfiai válsággal küzd. Oroszország népessége 1995-ben érte el a maximumot 148 millió fővel. Az 1990-es évek második felétől egészen a 2000-es évek közepéig Oroszország népessége évi majdnem 1 millió fővel csökkent a természetes fogyás következtében, amit az évi fél, majd a 2000-es évek közepén már csak negyedmillió éves bevándorlás sem tudott ellensúlyozni. A természetes fogyás ugyan jelentősen lecsökkent a 2000-es évek végére, sőt az utóbbi években újra megjelent a természe-

⁶ Friedman, George: *The Geopolitics of Russia: Permanent Struggle* (Stratfor, 2008) 10–15.

⁷ Póti, László: Evolving Russian foreign and security policy: interpreting the Putin-doctrine. In: András Deák (ed.): *The end of an era in Eurasia? Conflict in Eastern Ukraine and economic downturn in the post-Soviet space* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, 2015) 105–119.

⁸ Duleba, Alexander: East European crisis: An attempt to interpret its nature and implications for the EU and the Eastern Partnership. Uo. 78–89.

tes szaporulat, ám ez zömmel az ország muszlim lakosságának köszönhető.⁹ Az orosz etnikum lélekszáma 2002 és 2010 között több mint 5 millió fővel csökkent, az oroszoknál csak a finnugor illetve a többi szláv nép lélekszáma csökkent nagyobb mértékben.¹⁰ A népesség természetes szaporodása javarészt az Észak-Kaukázushoz, illetve az Oroszországban élő közép-ázsiai és kaukázusi bevándorlókhoz köthető. A helyzetet tovább árnyalja, hogy bár a legtöbb autonóm köztársaságban nagy számban élnek oroszok, sőt néhány helyen a többséget alkotják, ez az orosz népesség a köztársaság adminisztratív központjában koncentrálódik, míg a vidéki népességet szinte kizárólag a helyi etnikum alkotja.¹¹ Azon vidéki-es térségekben, ahol az oroszok alkotják a többséget, az lényegében csak időskorú női lakosságot jelent.¹² Nemcsak a tradicionális orosz falvakat sújtja az elvándorlás és a kiürülés. Gyakorlatilag a közepes vidéki városokig bezárólag drámai a népességfogyás a nagyvárosi központok népesség-elszívó hatása miatt, ami egész régiók lakatlanná válását okozza még a viszonylag sűrűn lakott európai országrészben is.¹³

Az államalkotó orosz nemzet visszaszorulását a Kreml a legjelentősebb hosszú távú geopolitikai kihívásként értelmezi.¹⁴ Ráadásul a potenciális bevándorlók körét vagy a déli szomszédokból érkező muzulmán népesség, vagy a Távol-Keleten a kínaiak jelentik, ami még aggasztóbb jelenség a Kreml számára.

⁹ Brunarska, Zuzanna: Developmental and economic consequences of expected population changes in the Russian Federation. Centre of Migration Research, Working Papers, № 94/152. www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2017/02/wp94152.pdf (2018-12-01)

¹⁰ Streletsky, N. Vladimir: Ethnic, confessional and cultural patterns of regionalism in the post-Soviet Russia. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66, 2017, 3. 219–233.

¹¹ П. Полян – Т. Нефедова – А. Трейвиш: *Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен* (Москва: ОГИ, 2001).

¹² Az ún. *bábuskák* országa kapcsán I. Kashnitsky Ilya – Mkrtchyan Nikita: *Russian periphery is dying in movement: A cohort assessment of Russian internal youth migration based on census data* (Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, Working Paper, 2014) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2542299 (2018-12-01)

¹³ Ioffe, Grigory – Nefedova, Tatyana – Zaslavsky Ilya: From Spatial Continuity to Fragmentation: The Case of Russian Farming. *Annals Association of American Geographers*, 94, 2004, 4. 913–943.; Ioffe, Grigory – Nefedova, Tatyana – Zaslavsky, Ilya: *The End of Peasantry? The Disintegration of Rural Russia* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2006).

¹⁴ Friedman: *The Geopolitics of Russia*, 2008, i. m.; Eberstadt, Nicholas: *The Dying Bear. Russia's Demographic Disaster*. *Foreign Affairs*, November/December 2011. 95–108.

Oroszország a fokozódó idegenellenesség¹⁵ és a gyorsan növekvő muszulmán kisebbségtől való félelem miatt (amit gyakran a terrorveszély növekedéseként aposztrofálnak) korlátozza a Közép-Ázsiából, vagy a Távol-Keleten a Kínából érkező bevándorlást, illetve kiemelt politikai célként kezeli az államalkotó ortodox, keleti szláv etnikum népességszámának növelését, mivel ebben látja hosszabb távon az orosz területi integritás megőrzésének egyedüli zálogát.¹⁶

Az orosz–ukrán konfliktus következményeként Oroszország ugyan megszerezte a Krímet, illetve kivonta a Donbászt, Ukrajna egyik jelentős iparvidékét a kijevi kormány ellenőrzése alól, ám Ukrajnát mint az Eurázsiai Unió lehetséges tagállamát gyakorlatilag elveszítette.¹⁷ Az orosz statisztikák szerint 2,6 millió ukrán állampolgár tartózkodik Oroszországban közvetlenül a konfliktus miatt.¹⁸ Az ukrán etnikum lélekszáma a 2010-es orosz népszámlálás szerint nem érte el a 2 millió főt, viszont 2015-re a számuk már megközelíti az 5 milliót Oroszországban. Fontos megjegyezni, hogy a hivatalos statisztikákat erőteljesen „befolyásolják” a konfliktus miatti politikai érdekek, ráadásul pontos népszámlálási, vagy regisztrációs adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésre.

Habár a 2014-es konfliktus óta az ukránokkal szembeni idegengyűlölet is megjelent Oroszországban,¹⁹ az ukránsággal az együttélés hosszú évszázados múltra tekint vissza. Az oroszok és az ukránok közötti szoros

¹⁵ Kjölstad, Henrik: *White Russia – Xenophobia, Extreme Nationalism and Race Radicalism as Threats to Society*. Defence Analysis. Swedish Defence Research Agency. (Stockholm, 2009).

¹⁶ Friedman: *The Geopolitics of Russia*, 2008, i. m.; Eberstadt: *The Dying Bear*, 2011, i. m., 95–108.

¹⁷ Karácsonyi et al.: *East-West dichotomy*, 2014, i. m.; Karácsonyi Dávid – Mezentsev Kostyantyn – Pidhrushnyi Hrihoriy – Dövényi Zoltán: *From global economic crisis to armed crisis: changing regional inequalities in Ukraine*. *Regional Statistics*, 4, 2014, 2. 18–39.; Skrizhevskaya, Yelizaveta – Karácsonyi, Dávid – Botsu, Kateryna: *Separatism in Donbas in the context of Ukraine’s regional diversity*. *Perspectives on Europe*, 44, 2014, 2. 50–62.

¹⁸ Mukomel, Vladimir: *Migration of Ukrainians to Russia in 2014–2015*. *E-International Relations*, May 4, 2017. <https://www.e-ir.info/2017/05/04/migration-of-ukrainians-to-russia-in-2014-2015/> (2018-12-01); Bugriy, Maksym: *Russian Citizenship for Ukrainians: Addressing Russia’s Population Decline*. *Eurasia Daily Monitor*, 14, 2017, 94. <https://jamestown.org/program/russian-citizenship-for-ukrainians-addressing-russias-population-decline/> (2018-12-01)

¹⁹ Kuzio, Taras: *Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization*. *Communist and Post-Communist Studies*, 49, 2016. 87–99.

etnikai, kulturális kapcsolatot sok esetben rokoni szálak is erősítik. Szinte nincs olyan orosz család, amelynek ne lenne ukrainai rokona, és ez fordítva is igaz. Mindez lényegesen megkönnyíti nemcsak az integrációt, de az asszimiláció folyamatát is. Oroszország saját népességszűkülésének lassításában, és etnikai súlyának megőrzésében így – paradox módon – rövidtávon főként az ukránságra számíthat.

NYUGAT-EURÓPA ÉS A VISEGRÁDI ORSZÁGCSOPORT MINT NÉPESSÉGELEZŐ TERÜLET

Míg a korábbi évtizedekben csak néhány EU-s tagállamot sújtott a természetes fogyás, addig 2015 óta az EU teljes egészét a természetes fogyás jellemzi. Az EU lakosságszáma immár kizárólag a folyamatosan növekvő, de különösen 2000 óta megugrott bevándorlás miatt emelkedik, ami így a természetes fogyást ellensúlyozni képes. Az adatokból – a kérdésről zajló politikai vitáktól függetlenül – úgy tűnik, hogy Európa az utolsó három évtizedben Észak-Amerikához vagy Ausztráliához hasonlóan a jóléti bevándorlás célterületévé vált, ám így sem tudta fenntartani gazdasági teljesítményét és súlyát a világban. A bevándorlás hullámai összességében már az 1980-as évek közepe óta alapvetően meghatározzák a jelenlegi EU-tagállamok népességszámának éves változását, amelyben a migráció szerepe erősebb, mint a természetes szaporodásé.²⁰

A területi kép azonban rendkívül heterogén. A gazdasági húzóerő urbanus magterületei (Németország, az Egyesült Királyság, Franciaország, Ausztria és Svédország) az EU saját perifériáiról (Baltikum, Lengyelország, Románia, Bulgária, Portugália, Görögország, Spanyolország) is elszívják a népességet. A becslések szerint az EU keleti bővítése óta a visegrádi országokból (V4) több millióan vándoroltak ki Nyugat-Európába munkavállalási céllal.²¹ Ebből a hivatalos adatok szerint 860 ezer az Egyesült Királyságban, több mint egy millió Németországban tartózkodó.

²⁰ Population change by component (annual crude rates), EU-28, 1960-2016 (per 1 000 persons), Eurostat. [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Population_change_by_component_\(annual_crude_rates\),_EU-28,_1960-2016_\(per_1_000_persons\).png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Population_change_by_component_(annual_crude_rates),_EU-28,_1960-2016_(per_1_000_persons).png) (2018-12-01)

²¹ Dobson, John R.: Labour mobility and migration within the EU following the 2004 Central and East European enlargement. *Employee Relations*, 31, 2009, 2. 121–138.

dott 2016-ban.²² Zömük Lengyelországból érkezett, de egyre jelentősebb számban²³ vannak közöttük magyarok is, ám a konkrét számokról – a politikától sem mentes – viták folynak,²⁴ mivel az EU-n belüli migráció pontos nyomon követése a szabad mozgás és munkavállalás miatt szinte lehetetlen.

A népességfogyás orvoslásának mikéntjéről heves szakmai, politikai, társadalmi viták folynak, mivel a gazdasági növekedés, a kiépült szociális háló fenntartásának elengedhetetlen feltétele a népességszám, különösen a munkaképes, adózó, teherviselő populáció növekedése. Egyesek a gyermekvállalás, mások a bevándorlás további ösztönzésében látják a megoldást.

A 2015 óta megélénkülő észak-afrikai és közel-keleti menekülthullámok²⁵ hatására a migráció kérdése is az EU-n belüli politikai viták kereszt-tüzébe került, ám a konszenzus kialakítása továbbra is várat magára. A visegrádi országokban jelentősen megnőtt a xenofóbia,²⁶ illetve a korábban befogadóbb nyugati közvélemény attitűdje is megváltozott.

A nyugat-európai kivándorlás miatt számottevő népességvesztésen átesett visegrádi országok a 2014-es ukrán válság előtt is jelentős számú ukrájnai népességet fogadtak be.²⁷ Már 2011-ben 160 ezer ukrán állampolgár tartózkodott a térségben, a legtöbben Csehországból (120 ezer fő).

²² United Nations: Trends in international migration stock: migrants by destination and origin, 2015. <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates15.shtml> (2018-12-01);

Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, 2016 (Statistisches Bundesamt, 2017) https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung2010200167004.pdf?__blob=publicationFile (2018-12-01)

²³ A TÁRKI tanulmányában a nyugati tükörstatisztikák alapján a külföldön egy évnél tovább tartózkodók száma 2010-ben 45 ezer, 2012-ben már 80 ezer fő körül mozgott. Blaszkó Zsuzsa – Ligeti Anna Sára – Sik Endre: *Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol?* (TÁRKI, 2014) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b337.pdf> (2018-12-01)

²⁴ Uo.

²⁵ Kocsis Károly – Molnár Sansum Judit – Kreinin Lea – Michalkó Gábor – Bottlik Zsolt – Szabó Balázs – Balizs Dániel – Varga György: Geographical characteristics of contemporary international migration in and into Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65, 2016, 4. 369–390.

²⁶ The Social Aspect of the 2015 Migration Crisis in Hungary (Budapest: Tárki Social Research Institute, 2016) www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_refugees.pdf (2018-12-01)

²⁷ Karácsonyi, Dávid: Migration flows and trends in the region - in the shadow of giants.

A 2008–2012-es globális gazdasági válságból kilábalva 2013 óta az EU keleti tagállamaiban, illetve a visegrádi országokban felgyorsuló gazdasági növekedés, és ezzel párhuzamosan a munkanélküliség gyors csökkenése nyilvánvalóvá tette, hogy a pozitív tendencia fenntartása érdekében a visegrádi országoknak is nagy szüksége van a bevándorlás ösztönzésére. A V4-ek azonban egyértelműen elzárkóznak a 2015 óta tartó európai menekülthullámban érkezettek befogadásától. Ilyen körülmények között felértékelődött Ukrajna, mint potenciális munkaerőforrás, ahol jelentős, alulfizetett, mobilis, szakképzett munkaerő él.²⁸

Az EU-ban tartózkodó ukrán állampolgárok száma 2013 óta ugrás-szerűen megemelkedett, így mára a külföldiek közül a legtöbb tartózkodási engedélyt részükre adják ki az egész unió területén. 2014-ben több mint 300 ezer, majd 2015-ben fél millió új tartózkodási engedélyt adtak ki ukrán állampolgárok számára az EU-ban, ennek 86%-át egyedül Lengyelországban.²⁹ 2015-ben az összes EU-ba érkező nem-EU állampolgár számára kiadott első tartózkodási engedélyek számát tekintve Lengyelország a második helyen állt az Egyesült Királyság után, ami több mint fél millió főt, és az egész EU területén kiadott tartózkodási engedélyek ötödét jelenti.³⁰ Lengyelország mellett jelentős számban érkeztek ukránok Csehországba, illetve kisebb részben Magyarországra és Szlovákiába is.

Magyarország kapcsán a hivatalos statisztikák szerint a globális gazdasági válság kitörése, azaz 2008 óta csökken a bevándorló (flow) és a Magyarországon tartózkodó (stock) ukrán állampolgárok száma, habár előb-

In: Eröss Ágnes – Karácsonyi Dávid (eds.): *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners* (Budapest: MTA RCAES Geographical Institute, 2014) 213–233.

²⁸ L. Kovály Katalin – Eröss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 31, 2017, 2. 3–22.; Tátrai Patrik – Eröss Ágnes – Kovály Katalin: Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 24, 2016, 3. sz. 82–110.; Tátrai Patrik – Eröss Ágnes – Kovály Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66, 2017, 3. 203–218.

²⁹ Number of first residence permits issued by reason, EU-28, 2008–2017. Eurostat. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Residence_permits_statistics (2018-12-01)

³⁰ Total number of first residence permits issued by reason, in 2015. Eurostat. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Total_number_of_first_residence_permits_issued_by_reason_in_2015.png (2018-12-01)

bi érték 2014 óta enyhén megemelkedett. Ugyanakkor az elmúlt évek ukrán gazdasági mélyrepülése és geopolitikai történései, valamint közvetett adatok alapján az rajzolódik ki, hogy a gazdasági válság első éveiben valamelyest visszaeső migráció a 2010-es években töretlenül növekszik. E lát-
szólagos ellentmondás hátterében a 2010 után átalakuló magyar nemzet-
politika, konkrétan az állampolgársági törvény módosítása áll. Az adatok
alapján az rajzolódik ki, hogy az azóta eltelt időszakban dinamikusan nőtt
a Magyarországra települt ukrainai születésű népesség száma.³¹

A megváltozott geopolitikai viszonyok között nemcsak a magyar, ha-
nem a többi visegrádi ország politikai aktivitása is megélenkülte Ukrajná-
ban, hiszen az Euromajdan után meggyengült Ukrajna alkalmas gyakor-
lóterepként szolgál a visegrádi országoknak a befolyásuk növelésére és
érdekeik érvényesítésére. Ezen Ukrajna-politikák közvetlenül gerjesztik
a migrációs folyamatokat, így az ország nyugati periferiáján kibontako-
zott egyfajta versenyfutás a humán erőforrás elszívásáért.³²

A konkrét politikák között említhetjük a lengyel igazolványt (Karta
Polaka), amelynek tulajdonosa szabadon vállalhat munkát, tanulhat vagy
indíthat vállalkozást Lengyelországban. Habár a Lengyel Igazolványt csak
a lengyel felmenőkkel rendelkező ukrán állampolgárok vehetik igénybe,
a lengyelországi bevándorlók többsége ukrán nemzetiségű.³³ A lengyel-
hez hasonlóan létezik szlovák igazolvány is, hasonló kedvezményekkel, de
a jogosultak (szlovák felmenőkkel rendelkezők) relatíve alacsony száma
miatt ez korábban nem volt túl népszerű.³⁴ Napjainkban azonban mindez
változóban van – nem függetlenül a Szlovákiában dolgozók növekvő szá-
mától.³⁵ Bár Csehország nem léptetett életbe a lengyel és szlovák igazol-

³¹ Tátrai et al.: Migrációs és versengő nemzetpolitikák, 2016, i. m.; Tátrai et al.: Kin-state politics, 2017, i. m.

³² Kovály et al.: „Hát megpróbálunk küzdeni!”, 2017, i. m.; Tátrai et al.: Migrációs és versen-
gő nemzetpolitikák, 2016, i. m.

³³ Jozwiak Ignacy – Lugosi Nicole: The Role of Nationalist Narratives and Myths in the
Changing Dynamics of Mobility between Ukraine and its Western Neighbours. In:
Berghauer, Sándor (ed.): *Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers
in East-Central Europe of the 21st Century* (Berehovo, 2016) 123–133.

³⁴ Batt, Judy: Transcarpathia: Peripheral Region at the 'Centre of Europe'. In: Judy Batt –
Kataryna Wolczuk (eds.): *Region, State and Identity in Central and Eastern Europe* (Lon-
don: Frank Cass, 2002) 155–177.

³⁵ Huszarik, Mihai: Ukraine–Slovakia Cultural Cooperation Under the Visegrad Group
Umbrella. In: Alina Stoica – Ioan Horga – Maria Manuela Tavares Ribeiro (eds.): *Culture*

ványhoz, vagy a magyar állampolgársági törvényhez hasonló intézkedést, célzottan egyre könnyebbé teszi az ukránok csehországi munkavállalását.³⁶

A magyar kormány – a visegrádi országok példáját követve – első-sorban ukránokat (szláv lakosságot) szeretne Magyarországra csábítani, mindeközben a kárpátaljai magyarokat szülőföldjükön tartaná.³⁷ A munkaerőért folytatott küzdelemben Magyarország a nyelvi korlátok miatt hátránnyal indul.³⁸ Az ukránok számára korábban Magyarország jóformán fel sem merült mint migrációs célország, míg Csehország és Lengyelország kézenfekvő választás volt.³⁹ A potenciális ukrán munkavállalókra – elsősorban a Donbász belső menekültjeire – gondolva a magyar kormány jogszabályi könnyítéseket⁴⁰ is életbe léptetett 2015 nyara óta a munkavállalás terén.

and Paradiplomatic Identity: Instruments in Sustaining EU Policies (Cambridge Scholars Publishing, 2016) 96–112.

³⁶ Drbohlav, Dusan – Seidlova, Marketa: Current Ukrainian migration to Czechia: Refuge for economic migrants rather than for refugees. In: Dusan Drbohlav – Marta Jaroszewicz (eds.): *Ukrainian migration in times of crisis: Forced and labour mobility* (Prague: Charles University, Faculty of Science, Department of Social Geography and Regional Development, 2016) 95–127.

³⁷ Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin – Tátrai Patrik: Effects of the Ukrainian crisis in Transcarpathia: the Hungarian perspective. Working Papers, 92. (Warsaw: Centre of Migration Research, 2016) <http://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/effects-of-the-ukrainian-crisis-in-transcarpathia-the-hungarian-perspective-2/> (2018-12-01); Kovály et al.: „Hát megpróbálunk küzdeni”, 2017, i. m.; Tátrai et al.: Migráció és versengő nemzetpolitikák, 2016, i. m.; Tátrai et al.: Kin-state politics, 2017, i. m.

³⁸ Emiatt Kárpátalján többfelé magyar nyelvtanfolyamokat indítottak ukránok számára. Kovály et al.: „Hát megpróbálunk küzdeni”, 2017, i. m.

³⁹ Karácsonyi Dávid: A kibocsátó terület, az Ukrajnában élők véleményei. In: Kincses Áron (szerk.): *Ukrán állampolgárok Magyarországon* (Budapest: Európai Integrációs Alap, 2011) pp. 91–108.

⁴⁰ 2015 augusztusától ukrán állampolgárokat közfoglalkoztatotként is alkalmazhatnak; 2016 februárjától CSOK-ot is igényelhetnek; 2016 júliusától pedig az addig harmadik országbelinek minősülő ukránok 'a szomszédos ország polgára' jogi kategóriába kerültek; továbbá hiányszakmákban nem kell számukra munkavállalási engedély, valamint 30-ról 5–15 napra rövidítik az ügyintézési határidőket. (Élő Anita: Ukránok a spájzban. *Heti Válasz*, 2016. szeptember 22. 20–22.) A kormányzati intézkedések mellett fontos megemlíteni, hogy Kárpátalján a helyi lapokban egyre több hirdetés kínál magyarországi álláslehetőséget – egyelőre még főként a helyi magyarok számára. (A külhoni magyarokért versengenek a hazai cégek. *Magyar idők*, 2016. szeptember 21. <http://magyaridok.hu/gazdasag/a-kulhoni-magyarokert-versengenek-a-hazai-cegek-1018111/> (2018-12-01))

Az ukrainai humán erőforrásokért kibontakozó versenyben a 2010 óta egyszerűsített módon megszerezhető magyar állampolgárság, valamint az általa elérhető személyes biztonság és uniós munkavállalás olyan lehetőségekkel kecsegtet, amely sok nem magyar számára is vonzó. A könnyen megszerezhető magyar állampolgárság, továbbá a 2015 óta életbe léptetett magyarországi jogszabályváltozások alkalmas eszközök lehetnek arra, hogy pozícióba hozzák Magyarországot a lengyel, cseh vagy szlovák konkurenciával szemben. Ugyanakkor ezen intézkedések egyelőre csak a kárpátaljai magyarság elvándorlását serkentették, ráadásul ezáltal egy olyan mobilitási csatorna is megnyílt, amely – Magyarországot átugorva – egyenesen Nyugat-Európába vezet.⁴¹

A FÜGGETLEN UKRAJNA DEMOGRÁFIAI FOLYAMATAI ÉS JELLEMZŐI

Ukrajna a függetlenné válás óta szomszédaihoz képest is mélyebb demográfiai válságba került. 1991 és 2014 között ez a demográfiai válság azonban elsősorban nem a kivándorlásnak, hanem a természetes népességfogyásnak volt a következménye – annak ellenére, hogy a külföldi munkavállalás végigkísérte az időszakot.

Az utolsó két népszámlálás (1989 és 2001) között a lakosság mintegy 7,5%-kal, azaz 3,8 millió fővel csökkent. A Szovjetunió széthullásakor tömegek indultak meg az anyaországokba: az ukránok Ukrajnába, az oroszok Oroszországba. A legválságosabb időszakban, az 1990-es években nagyjából 1 millió fő volt a vándorlásból fakadó veszteség, míg 3 millió fő a természetes fogyás számlájára volt írható.⁴² Ennek okai között említhetjük, hogy egyrészt az 1990-es években a nyugati migrációs pályák a számos bürokratikus korlát miatt még nem voltak ismertek vagy bejáratottak az ukrán társadalom széles rétegei számára. Másrészt a klasszikus migrációs célterület, Oroszország ugyan nyitva állt, ám azt is válság sújtotta, így kevésbé volt vonzó alternatíva. Erre az időszakra tehető a népesség városokból falvakba való visszaáramlása.⁴³

⁴¹ Kovály et al.: „Hát megpróbálunk küzdeni”, 2017, i. m.

⁴² L. Karácsonyi Dávid: *Ukrajna vidékföldrajza* (Budapest: Trefort Kiadó, 2010).

⁴³ Skryzhevska Yelizaveta – Karácsonyi Dávid: Rural population in Ukraine: assessing reality, looking for revitalization. *Hungarian Geographical Bulletin*, 61, 2012, 1. 49–78.

A születések számát 1991 óta folyamatosan felülmúlja a megnövekedett halálozás. A demográfiai válság a legmélyebb pontját az 1990-es években érte el. Az ezredforduló utáni gazdasági fellendülés és 2004 után a gyermekvállalási támogatás átalakítása növelte a születésszámot. Ebben az időszakban a halálozási arány is csökkent. Az éves természetes népességfogyás azonban még így is 3-4‰ volt a 2000-es évek végén, amit csak tetézett a 2008-ig felfutó kivándorlás, külföldi munkavállalás. 2014 óta a születésszám újra drámai módon visszaesett, egyre inkább közelítve az 1990-es évek végének legalacsonyabb értékeihez. Míg az 1990-es években elsősorban a természetes fogyás, a 2000-es években pedig az elvándorlás volt negatív hatással a népesség számának alakulására, addig 2013–2014 óta mindkét hatás egyszerre jelentkezik,⁴⁴ aminek demográfiai következményei igen súlyosak Ukrajnára nézve.⁴⁵

A korábbi társadalmi fejlődés regionálisan eltérő kereteiből fakadóan⁴⁶ a természetes népességfogyás Ukrajna egyes térségeit eltérő mértékben sújtja, amit a lakosság korösszetétele is tükröz. Mivel a kivándorlók alapvetően a munkaképes korúak populációjából kerülnek ki, ezért az ő térbeli elhelyezkedésük alapvetően meghatározza a nemzetközi migráció forrásterületeit is Ukrajnán belül. A falusi népesség körében az ország északkeleti területein a legmagasabb az idősek aránya.⁴⁷ Ezeket a tereket már az 1970-es évek eleje óta a természetes fogyás jellemezi.⁴⁸ Keleten, a Donbász városi népességében szintén rendkívül magas az idősek

⁴⁴ A hivatalos statisztikák szerint az elmúlt években Ukrajna migrációs egyenlege pozitív – elsősorban a volt szovjet tagköztársaságokkal szembeni pozitív mérlegnek köszönhetően. E kedvező adatok azonban inkább a statisztikai számbavétel korlátait jelzik, mint a valós folyamatokat, mivel a kivándorlók regisztrálása sokkal pontatlanabb, mint a bevándorlóké.

⁴⁵ A migrációs folyamatokban új jelenség, számos társadalmi-gazdasági következménnyel, hogy az orosz–ukrán konfliktus következményeként Ukrajnában megjelentek a belső menekültek. Ukrajnán belül hivatalosan mintegy 1,6–1,8 millió belső menekültet tartanak nyilván. IOM Ukraine 2017: Crisis Response Plan. www.iom.int/sites/default/files/country_appeal/file/IOM-Ukraine-2017-Crisis-Response-Plan.pdf (2018-12-01)

⁴⁶ L. Karácsonyi Dávid: A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. *Földrajzi Értesítő*, LV, 2006, 3–4. 375–391.; Karácsonyi: *Ukrajna vidékföldrajza*, 2010, i. m.

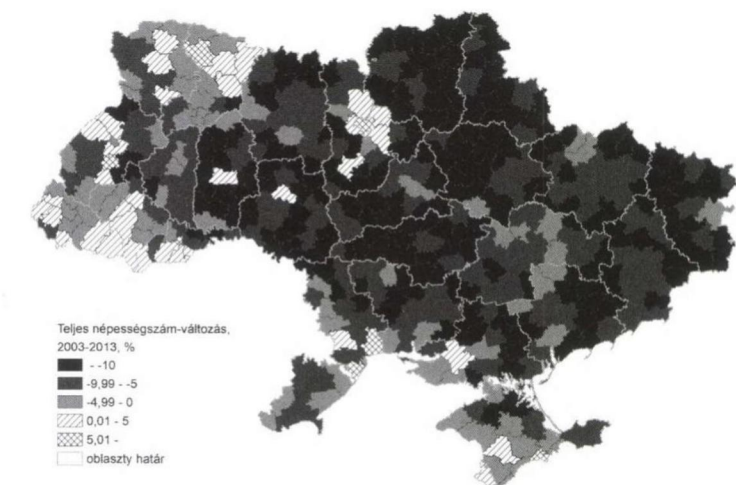
⁴⁷ Skrizhevska – Karácsonyi: Rural population in Ukraine, 2012, i. m.

⁴⁸ Khomra, Alexander: Rural depopulation trends in the Ukrainian SSR: the determinants and spatial differentiation. In: Andrzej Stasiak – Włodzimierz Mirowski (eds): *The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe* (Proceedings of the International Seminar on Rural Depopulation. Szymbark, Poland, September 1989) 173–182.

aránya,⁴⁹ mivel már 2014 előtt is ez volt az oroszországi kivándorlás (az orosz etnikai migráció) magterülete, ami a fiatalabb korosztályok nagymértékű elszívását jelentette.

Az ország nyugati térségeiben (a Kárpátok vidékén és Volhíniában) ezzel szemben országosan a legmagasabb a fiatalok aránya. Ukrajna nyugati felében a vidéki térségek népességvesztése mérsékeltebb, sőt a Kárpátok és Volhínia területén a vidéki térségeket a természetes népességnövekedés jellemezte még a 2000-es években és a 2010-es évek elején is. Ilyen szempontból Ukrajna nyugati régiói egyedi helyet foglalnak el az országon belül, mivel azokat pozitív előjelű, vagy legalább viszonylag pozitív demográfiai folyamatok jellemzik (1. ábra). Paradox módon Kárpátalja, a kivándorlás klasszikus területe, demográfiai helyzetét tekintve a legkedvezőbb adottságú megye egész Ukrajnában.⁵⁰

1. ábra: Ukrajna népességszámának változása járásokként 2003 és 2013 között

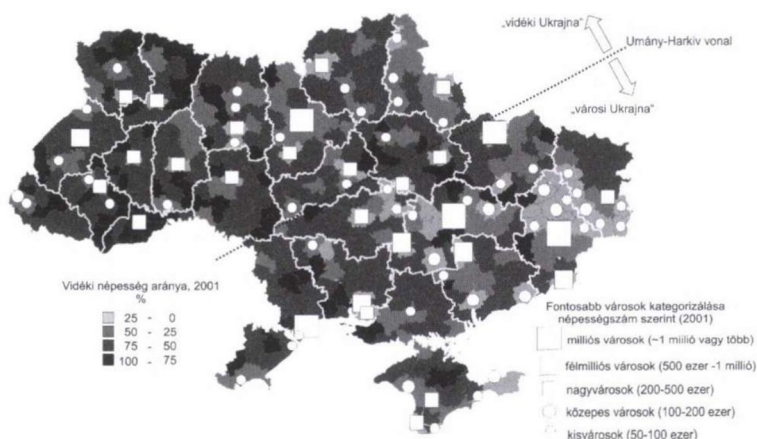
⁴⁹ Skrizhevskaja et al.: Separatism in Donbas, 2014, i. m.

⁵⁰ Karácsonyi Dávid – Kincses Áron: Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 134, 2010. 31–43.; Karácsonyi Dávid – Kincses Áron: Ukran állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 13, 2010, 3. 334–349.; Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében* (Ungvár: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, 2005).

A 20. század szovjet urbanizációja ellenére (míg az első világháború előtt még Ukrajna mai területén még a lakosság 4/5-e falvakban élt, addig 2010-ben már csak 30%-a) a falvakban élők száma a 2001. évi népszámlálás szerint még mindig 15,8 millió fő volt. Ezen felül a népesség legalább fele valamilyen szinten kötődik a mezőgazdasághoz, ami európai összevetésben igen magas arány. A népesség gyors öregedése miatt azonban a munkaképes korú népesség aránya épp ezekben a falusias térségekben a legalacsonyabb.

A falusi népesség eloszlása az országon belül ráadásul közel sem egyenletes. Ukrajna urbanizációs helyzetét tekintve az Umány–Harkiv vonal mentén két részre osztható (2. ábra).⁵¹ Az ország középső, északi és nyugati területein egy alapvetően rurális jellegű, míg keleten egy urbánus Ukrajna rajzolódik ki. A falusi népesség 65%-a a nyugati országrészben él, ahol a falvakban élők aránya (44%) meghaladja az országos átlagot, és jóval túlszárnyalja a keleti országrészt (22%). Ezzel szemben a Donbászban a 10%-ot sem éri el a falusi népesség aránya.⁵²

2. ábra: Falusias és városias térségek Ukrajnában 2001-ben

⁵¹ L. Karácsonyi: A társadalmi tagoltság, 2006, i. m.; Karácsonyi Dávid: Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai. *Földrajzi Közlemények*, CXXXI. (LV.) 2007, 1–2. sz. 21–38.

⁵² Karácsonyi: *Ukrajna vidékföldrajza*, 2010, i. m.

Az Ukrajna egyes térségeiben igen magas koncentrációt mutató előregedő vidéki népesség nem jelent számottevő munkaerő-kínálatot, amit eleve nem is tudna felszívni a helyi munkaerőpiac. Az extenzívebb szántóföldi gabona- és olajnövény-termesztést felfuttató, a modernizáció, a birtok- és tőkekoncentráció útján járó ukrán mezőgazdaság ráadásul egyre kevesebb munkaerőt igényel.⁵³ Az 1990-es évek fordított tendenciáit a 2000-es évektől így újra felváltotta az erőteljes városba áramlás,⁵⁴ mivel a nagyvárosok a meginduló gazdasági növekedés húzó pólusaivá váltak.⁵⁵ A nagyvárosi agglomerációk, így a legdinamikusabban növekvő kijevei agglomeráció népességnövekedése is kizárólag a bevándorlásból táplálkozik, mivel a városokat is természetes népességfogyás sújti.

A munkavállalási célú városba áramlás folyamata, illetve a külföldre távozás egyes vidékeken az utolsó demográfiai tartalékokat emésztí fel. A falusi népsűrűség (25 fő/km²) azonban Ukrajnában még mindig messze magasabb, mint a hozzá hasonló nagy szántóföldi termelők, agrárexportőrök (Argentína, Ausztrália, Kazahsztán) esetében. Emiatt Ukrajna középső és keleti részein a vidéki térségek gyors kiürülésének nem lesz drasztikus gazdasági hatása.

Termőföld

Ukrajnában a külföldiek nem vásárolhatnak földet, ám az IMF ösztönzésére 2014 óta állandóan napirenden van a moratórium feloldása, ami politikai feszültségeket gerjeszt. Az EU nyugati fele és Ukrajna közötti földárkülönbség akár húszszoros is lehet, így a kormány szükségesnek érzi, hogy törvényi beavatkozással védje a stratégiai jelentőségű termőföldet. A termőföld jelentőségét az adja, hogy Ukrajna nemcsak Európában, de a világon is szinte egyedülálló agroökológiai adottságokkal rendelkezik. Az ország területének 86%-a, mintegy 52 millió hektár potenciálisan

⁵³ Karácsonyi, Dávid: The Ukrainian agrarian sector and the global economic crisis. In: Fóti Gábor – Ludvig Zsuzsa (eds.): *Economic crisis and political turmoil in Ukraine* (Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 2010) 91–138.

⁵⁴ Skrizhevskaja – Karácsonyi: Rural population in Ukraine, 2012, i. m.

⁵⁵ Dövényi Zoltán – Karácsonyi Dávid: A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom*, 2008, 4. sz. 159–188.

művelhető,⁵⁶ ami Európában máshol nem tapasztalható földbőséget biztosít. Ukrajna egyedülálló agrárpotenciálja a lösztakarónak és a rajta kialakult kiváló talajoknak köszönhető. Az ország területének háromnegyedén kitűnő minőségű csernozjom talajok találhatók.⁵⁷

Az OECD (2004) jóslata – különösen 2014 óta – megvalósulni látszik, miszerint a kedvező agrárpotenciál a mezőgazdaságot az ukrán gazdaság húzóágává teheti: a rossz gazdasági helyzet mintha egyáltalán nem is befolyásolná a mezőgazdaságba érkező befektetéseket. Az ukrán mezőgazdaságba és élelmiszeriparba valójában a statisztikailag megfoghatónál jóval jelentősebb külföldi tőke érkezik illegális, illetve féllegális utakon, főként a földvásárlási moratórium miatt.⁵⁸ Számottevő a külföldiek által bérelt és művelt földterület nagysága.⁵⁹

A hasznosítást célzó külföldi földbérlet alapvetően kettős célú. Egyrészt jelentős a biodízel alapanyag előállítását szolgáló földbérlet. E téren főként EU-s országok, különösen Németország játszanak nagy szerepet. Másrészt a sivatagos területeken fekvő gazdag olajállamok is igyekeznek földhöz jutni, hogy így biztosítsák élelmiszerellátásukat növekvő lakosságuk számára. Emellett nagy jelentőséggel bír a multinacionális vállalatok hosszú távú, nem hasznosítási célú földbérlete, ami a globális élelmiszerkereslet növekedése, és nem utolsósorban a moratórium feloldása nyomán a földárak emelkedésére spekulál.

Az utóbbi években jelentős birtokkoncentráció is végbement: a nagyüzemek aránya a mezőgazdasági területből ugyan csökken, de átlagos mé-

⁵⁶ Bot Alexandra – Nachtergaeel Freddy – Young Anthony: *Land resource potential and constraints at regional and country levels*. World Soil Report 90. (Rome: FAO, 2000).

⁵⁷ L. Karácsonyi: *Ukrajna vidékföldrajza*, 2010, i. m.; Karácsonyi: *The Ukrainian agrarian sector*, 2010, i. m.

⁵⁸ Dankevych, Evgen – Dankevych, Vitalii – Chaikin, Olexander: *Ukraine agricultural land market formation preconditions*. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 65, 2017, 1. 259–271.

⁵⁹ Plank, Christina: *Land Grabs in the Black Earth: Ukrainian Oligarchs and International Investors*. In: *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe* (Transnational Institute (TNI) for European Coordination Via Campesina and Hands of the Land network, 2013). https://www.tni.org/files/download/land_in_europe-jun2013.pdf (2018-12-01); Fraser, Elizabeth: *The corporate takeover of Ukrainian Agriculture*. Country Fact Sheet. 2014. https://www.oaklandinstitute.org/sites/oaklandinstitute.org/files/Brief_CorporateTakeoverofUkraine_0.pdf (2018-12-01); Fraser, Elizabeth: *Who Owns Agricultural Land in Ukraine?* 2015. <https://www.globalresearch.ca/who-owns-agricultural-land-in-ukraine/5449457> (2018-12-01)

retük növekszik, mivel a kisebb, kevésbé versenyképes gazdaságok összeolvadnak. A földhasználat tekintetében a jövőben egyre inkább meghatározó lesz a hatalmas földeket birtokló gazdasági társaságok szerepe, míg a törpegazdaságok részesedése csökkenni fog a mezőgazdaság szociális puffer szerepének visszaszorulása és a vidéki térségek kiürülése miatt.⁶⁰

A donbászi iparterület

A korábban szinte lakatlan, ám szénben gazdag sztyeppén az orosz kapitalizmus ipari forradalma (1870–1914), majd a sztálini szovjet iparosítási hullám (1929–1939) időszakában épült ki az összes ma számottevő település a gyáróriásokkal együtt. Az ide áramló ipari, szakképzett munkaerő pedig elsősorban oroszokból állt, mivel az Urálban már korábban megkezdődött az iparosítás,⁶¹ így az etnikai arányok gyorsan változtak az orosz népesség javára.

A 20. század második felében, különösen az 1970-es évektől meginduló energiahatékony ipar elterjedésével ugyanakkor a térség ipari jelentősége csökkent. Ukrajna e kiterjedt rozsdavezetének kevésbé versenyképes gazdasága a szovjet tervgazdálkodás merevsége nyomán egyre inkább konzerválódott, sőt, a posztszovjet átalakulás során sem tudott rugalmasan alkalmazkodni a változó körülményekhez.

A transzformációs válság, különösen pedig a globális válság idején a nagyvárosi térségek – a kijevi, a harkivi és a Dnyeper-menti agglomerációk – a jelentős visszaesés után általában gyorsan javítani tudták gazdasági helyzetüket. Ezen nagyvárosok high-tech ipara – rakéta- és repülőgépgyártás, űrtechnika, turbína-gyártás⁶² – jóval versenyképesebbé vált, mint a Donbász szénbányászata és vaskohászata. 2012-re az egy főre jutó GDP alapján a kelet-ukrajnai régiók rangsora is átrendeződött: Dnyipropetrovcsk (Dnyipro) megelőzte Donyecket, illetve a Dnyeper-mente (Zaporizzsjával együtt) látványosan jobb helyzetben volt a Donbász szén-

⁶⁰ Karácsonyi: The Ukrainian agrarian sector, 2010, i. m.

⁶¹ Subtelny: *Ukraine, a history*, 2000, i. m.

⁶² Mrinska, Olga: Ukrainian cities as a gateway to the global innovative economy. In: Frank Eckardt – Dieter Hassenpflug (eds.): *Urbanism and Globalisation* (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2004) 47–63.

bányász-városainál. A válságból a Donbász akkor sem tudott kikeveredni, amikor a többi nagyvárosi térség már láthatóan túljutott a krízis nehezezen.⁶³

A növekvő válsághelyzetet mutatta a drasztikus mértékű elvándorlás is. Míg Ukrajna egészében a nagyvárosi terek – ahol a munkalehetőségek egyre szélesebb spektruma állt rendelkezésre – pozitív migrációs szaldót mutattak, addig a Donbászt Donyeck és Luhanszk kivételével a nagymértékű nettó elvándorlás sújtotta.

A Donbász permanenssé váló válságát csak tetézte, hogy az iparvidék gazdasága a szénbányászat állami dotációja miatt szorosan függött a Kijevben születő politikai döntésektől, erőviszonyoktól. A Donbász központi államhatalomtól való gazdasági függősége tükröződött az országosan legalacsonyabb vállalkozói aktivitásban, valamint a bérből és fizetésből élők legmagasabb arányaiban is.⁶⁴ Ez a munkaerőnek a nagyvállalatoktól való szorosabb függését és az önálló kezdeményezések kisebb társadalmi szerepét egyaránt mutatja.⁶⁵

2014 előtt a Donbász harcok által sújtott térségeiben volt az ország ipari termelőkapacitásának jelentős része. Az adatokból azonban kitűnik, hogy nem a Donbász volt Ukrajna fejlett húzórégiója, sőt, a térség az elmáradott gazdaságszerkezete, elöregedő népessége miatt tekintélyes központi költségvetési dotációkra is szorult.⁶⁶

Összegzés

A Szovjetunió romjain megalakult Ukrajna negyedszázados története nemcsak politikai fordulatokban bővelkedett, de – részben a politikai események következtében – számos társadalmi változás nyomán jelentősen át is alakult. Tanulmányunkban erőforrásként értelmezve az ország né-

⁶³ Karácsonyi et al.: From global economic crisis, 2014, i. m.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Haran, Oleksii: Der regionale Faktor in der ukrainischen Politik. In: Gerhard Simon (ed.): *Die neue Ukraine* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2002) 99–126.

⁶⁶ Rushing J., Elizabeth – Bilak, Alexandra: Lives across the frontline: internal displacement in a divided Ukraine (IDMC, 2017) <http://www.internal-displacement.org/library/expert-opinion/2017/lives-across-the-frontline-internal-displacement-in-a-divided-ukraine> (2018-12-01)

pességét, a termőföldet és a Donbász iparterületeit, áttekintést nyújtottunk az ezeket érintő 1991 utáni átalakulásról és jelenlegi állapotukról.

Az ország önállóvá válása óta a demográfiai helyzet folyamatos – igaz, hullámzó mértékű – kihívást jelent. Bár a híradások kapcsán elsősorban az elvándorlás jelenik meg égető problémaként, a természetes szaporodás visszaesése hasonló mértékben játszik közre a népességszám csökkenésében. Fontos azonban kiemelni, hogy e demográfiai problémák egyenlőtlen módon érintik Ukrajna különböző régióit. Elsősorban a nyugat-kelet (fertilis vs. elöregedő), illetve az északnyugat–délkelet (rurális vs. urbánus Ukrajna) dichotómiák azok, amelyek alapvetően befolyásolják Ukrajna jelenlegi demográfiai folyamatait, közrejátszva mind a természetes szaporodás, mind a kivándorlás és a külföldi munkavállalás mintázaiban.

Természetesen ezekben a folyamatokban – és különösképpen a migrációban – nem csak az ország belső viszonyai, a migrációt kiváltó társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok, hanem a geopolitika, azaz a fogadó országok demográfiai szükséglete, és az ezt támogató politikáik is fontos szerepet játszanak. Ez különösen igaz az Euromajdan nyomán meginduló legújabb migrációs hullámokra, amelyek becsatornázására a visegrádi országok, köztük Magyarország is változatos politikai ösztönzőrendszert fejlesztettek ki. Mind a nyugati, mind a keleti országokban nagy súllyal esik latba, hogy az ukrán migráns népesség elfogadottsága magasabb, integrálási költségei – kulturális közelségük, valamint szakképzettségük miatt – sokkal alacsonyabbak, mint az Európán kívülről érkező népesség esetében.

A népességen túl Ukrajna egyik legfontosabb erőforrása a termőföld, amely globális viszonyok között is kimagasló értéket képvisel, és a jövő, a vidék felemelkedésének akár záloga is lehet, ha a jelenlegi még viszonylagos védettsége megmarad a külföldi felvásárlókkal szemben. Ezzel szemben a Donbász, amely inkább már csak de jure az ország része, már a 2014-es események előtt is tartós válsággal küzdött.

Felmerül a kérdés, hogy miért épp most jutott el Ukrajna és a világpolitika erre a pontra? Az 1990-es évek elején, a Szovjetunió széthullásának idején a belső problémáival elfoglalt Oroszországnak nem voltak olyan gazdasági, katonai kapacitásai, melyek révén akarátát érvényesíteni tudta volna Ukrajnában. Néhány év távlatából úgy tűnik, hogy a Donbász

és a Krím – Rácz 2014-es feltételezésével⁶⁷ szemben mégis – a befagyott poszt-szovjet konfliktusok sorát növeli. A különbség csupán a léptékben van. A második legnépesebb szovjet utódállamban a szakadárak uralta terület – nagyságát, népességét és gazdasági jelentőségét tekintve – felülmúlja az összes többi poszt-szovjet konfliktus-térseget együttvéve.

Ukrajna még így is túl szorosan kötődik Oroszországhoz,⁶⁸ túl nagy ahhoz, hogy a Nyugat integrálni tudja. Brzezinski⁶⁹ szerint azonban a Nyugatnak szüksége van Ukrajnára abból a szempontból is, hogy ellenőrzése alatt tartsa Oroszországot. Ukrajna ráadásul olyan, a tanulmányunkban bemutatott erőforrásokkal rendelkezik, amelyeket az egyes szereplők – mint a visegrádi országok vagy épp a földeket bérlő Kína – a konfliktust kísérő bizonytalan helyzetben igyekeznek megszerezni.

⁶⁷ Rácz András: Nem állam az államban – a kelet-ukrajnai szeparatizmusról. *Nemzet és Biztonság*, 2014, 5. sz. 124–131.; Rácz, András – Moshes, Arkady: *Not another Transnistria. How sustainable is separatism in Eastern Ukraine?* FIIA Analyses, 4. (Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, 2014).

⁶⁸ Friedman, George: *The next 100 years: Forecast for the 21st century* (Stratfor, 2009).

⁶⁹ Brzezinski, Zbigniew: *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives* (New York: Basic Books, 1997).

A modern ukrán nyelv sztenderdizációja: néhány általános megjegyzés

Michael Moser*

A sztenderd nyelvek egységes referenciarendszert kínálnak az olyan beszélők számára, akik rendszerint a nyelvi változatossággal találják szemben magukat, de – legalábbis a modernizált világban – általában szükségük van sztenderdizált nyelvre. Az ukránt – mint sok más szláv (és nem szláv) nyelvet – sikeresen sztenderdizálták a 19. század folyamán, legalábbis az ukrán nyelvterület egyes részein, bár számos probléma a 20. században továbbra is megoldatlan maradt, s néhány közülük mindmáig vitatott.

A „szelekció” (kiválasztás)

Az Einar Haugen által javasolt, széles körben elismert keretrendszer szerint a sztenderdizációs folyamat egyes formáknak a kiválasztásával kezdődik a változatok olyan sorából, amelyek egy adott (vagy inkább elképzelt) beszélőközösségben léteznek.¹

* Bécsi Egyetem (Bécs), Ukrán Szabadegyetem (München), Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Budapest).

¹ Ez a tanulmány Einar Haugen modelljén alapszik, amely 1966-ból származik, ám alapvetően máig érvényesnek tekinthető, bár időközben kisebb módosításokat eszközöltek rajta. 1966 óta maga Haugen dolgozta ki ezt a modellt, amely a sztenderdizáció négy főbb szakaszának megkülönböztetését javasolja: 1. szelekció (kiválasztás), 2. kodifikáció, 3. elterjesztés (kivitelezés), 4. kidolgozás (L. Einar Haugen: *Dialect, language, nation*. In: J. B. Pride – Janet Holmes (eds.): *Sociolinguistics* (Harmondsworth: Penguin, 1972) 97–111. (Eredeti megjelenés helye: *American Anthropologist*, 68, 1966. 922–935.). L. továbbá: Einar Haugen: *The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice*. In: Cobarrubias, Juan – Fishman, Joshua (eds.): *Progress in Language Planning* (Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers, 1983) 269–289. Az új megközelítésekről l.: Rajend Mesithrie – Joan Swann – Ana Deumert – William L. Leap (eds.): *Introducing Sociolinguistics*. 2nd ed. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009), különösen 371–406. old.

A sztenderd nyelvváltozatok általában elősegítik a nyelvváltozatok közötti különbségek áthidalását, amelyek elsősorban a tér paramétere szerint fordulnak elő, mivel a legtöbb nyelv olyan regionális dialektusok körét fedi le, amelyeket a kiválasztási folyamat során különböző mértékben vehetnek figyelembe vagy hagyhatnak figyelmen kívül.² Elméletileg elmondható, hogy minél nagyobb egy bizonyos terület dialektális változottsága, annál nehezebb a legmegfelelőbb sztenderd jellemzők kiválasztása, különösen, ha egy adott nyelvi változat nem egyértelműen érvényesül a teljes nyelvterületen, és ugyanakkor vannak olyan nyelvi jegyek, amelyeket nem használnak a nyelvterület azon részein, amelyeknek dialektusait a sztenderdizátorok a legmegfelelőbb általános alapnak választottak a sztenderd nyelvváltozathoz. Az ukrán dialektális differenciálódása sok más nyelvhez képest összességében igen csekély. Ez különösen a viszonylag fiatal délkeleti nyelvjárásokra vonatkozik, amelyeket az ukrán nyelvterület messze legnagyobb részén beszélnek, míg az északi és a délnyugati dialektusok még mindig meglehetősen közeli, de archaikusabbak és ugyanakkor heterogénebbek.³

Az ukrán nyelv dialektusainak általános jellemzői azonban csupán az egyik oka annak, hogy a mai ukrán sztenderd alapja nagyrészt a délnyugati nyelvjáráson nyugszik. Más tényezők általában legalább ugyanolyan fontosak a kiválasztási folyamat során, mint egy nyelv dialektális differenciálódása. Ami az ukrán nyelvet illeti, az írásbeliség korábbi hagyományai itt kevésbé fontos szerepet játszottak, mint a vele többé-kevésbé szoros kapcsolatban lévő orosz vagy cseh nyelv esetében. Sokkal fontosabb az a tény, hogy Tarasz Sevcsenko, a nemzeti költő nagyrészt a saját délkeleti dialektusain alapuló nyelvváltozaton írt, és ezáltal folytatta az Orosz Birodalom korai modern ukrán irodalmának általános fejlődési irányát. Jelentős mértékben Sevcsenko nyelvének hatásával magyarázha-

² A prágai iskola és követői a sztenderd változatok „régioik fölötti” jellegét vallották. A prágai iskola téziseiről folytatott legújabb vitát lásd: Iva Nebeská: *Jazyk. Norma. Spisovnost* (Praha: Karolinum, 1996/1999). Az ukrán nyelv 19. századi történetéről a prágai iskola elvei alapján lásd Michael Moser: *Ukrainian Language Building in Light of Ukrainian Nation-Building*. In: Michael Moser: *New Contributions to the History of the Ukrainian Language* (Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016) 337–349.

³ Az ukrán nyelvjárásokról lásd: George Yurii Shevelov: *Dialects*. In: *Internet Encyclopedia of Ukraine*. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CD%5CI%5CDialects.htm> (2018-12-01)

tó az, hogy az 1860-as évektől kezdve a délkeleti dialektusok beszélői végül elfogadták az új sztenderd nyelvváltozat alapjául a délnyugati nyelvjárásokat (az északi nyelvjárások nem játszottak jelentős szerepet ebben a folyamatban, bár egyes neves ukrán írók, például Pantelejmon Kulis, erről a területről származtak).⁴

Míg a legtöbb szakember csak a regionális változatok kiválasztásának folyamatára egyszerűsíti a szelekciót,⁵ ésszerűnek tűnik azt állítani, hogy ez a lépés szükségszerűen bekövetkezik, amikor a sztenderdizációt végzőknek szembe kell nézniük a nyelvi változatosság jelenségével.⁶ Ezért gondolnunk kell arra, hogy a sztenderdizációt folytatók hogyan tudnak megbirkózni a második legfontosabb változatossággal, nevezetesen a társadalmi paraméterek szerinti variációval, amely gyakran összefonódik más tényezőkkel, mint például az írásbeliség korábbi formái, beleértve a külföldieket is, stb.

Amikor az ukrán nyelvet a 19. század folyamán sztenderdizálták, a társadalmi változatosság kezdetben erősen korlátozott volt az egész ukrán nyelvterületen; alapvetően azért, mert tulajdonképpen az ukránnak „paraszi nyelv” státusza volt csupán (mint sok más nyelvnek ekkoriban), hiszen az ukrán elit vagy teljes mértékben asszimilálódott, vagy az ukránt csak családi nyelvként és a „köznép”-pel való érintkezésben használta. Ugyanekkor a domináns szomszédos nyelvek a modernitás nyelveként szolgálták az aszimmetrikus kétnyelvűség különböző konstellációit: mint

⁴ L. Міхаель Мозер: *Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки* (Львів: Наукове товариство ім. Шевченка – Національна академія наук України: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича – Український Вільний Університет, 2012), különösen a 42–53. és 316–320 oldalak. Jómagam nem értek egyet Jurij Shevelov-val és másokkal, akik szerint a mai ukrán sztenderd „multidialektális alapokkal” rendelkezik, bár a galíciai írott változatok sokat hozzászítottak a modern ukrán sztenderd szókészletéhez, különösen a nyelv orosz birodalmi tiltása idején. (Shevelov álláspontját l. Kateryna Karunyk: *Opposition of languages or integration of dialects?* George Y. Shevelov on the sources of Standard Ukrainian. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, 23, 2013. 275–294. Az északi dialektusok lehetséges hatásairól l. George Y. Shevelov: *Die ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1966).

⁵ L. *Introducing Sociolinguistics*, 2009, i. m., 375.

⁶ Bár igaz, hogy a nyelvek általában individuális vagy szituatív szinten is változatosak, a sztenderdizáció során általában nem nagy figyelmet szentelnek ennek a ténynek, és meglehetősen természetesnek fogadják ezt el. Persze ez a fajta változatosság a sztenderd változaton belül és kívül is előfordulhat.

az adminisztráció és oktatás, az üzleti szféra és a technikai fejlődés, valamint a városok domináns nyelvei. Az Orosz Birodalomban a 18. századtól az orosz egyre inkább az uralkodó nyelv szerepét töltötte be az ukrán nyelvű területeken (bár a 18. század második és a 19. század első felében az orosz társadalom egyes elitista köreiben a franciát továbbra is a legtekintélyesebb nyelvként használták).⁷ Galíciában a lengyel vált domináns nyelvvé, különösen azt követően, hogy Galícia az 1860-as években autonómiát nyert. Kezdetben a latin is fontos nyelv volt, ám hamarosan felváltotta a német, a Habsburg birodalom uralkodó nyelve.⁸ Bukovinában a németet a modernitás legfontosabb nyelveként használták, míg a latin és a lengyel hátra sorolódott, különösen miután Bukovinát 1849-től leválasztották Galíciáról.⁹ A Magyar Királyságban a latin kezdetben a legfontosabb nyelv volt, de a 19. század során a latint az ukrán nyelvű területe-

⁷ Az orosz nyelv megjelenéséről a hivatali dokumentumokban lásd: Michael Moser: *How It All Began: Ukrainian-Russian 'Surzhyk' in Eighteenth century Sources from the Hetmanate*. In: Moser: *New Contributions*, 2016, i. m. 138–168.; ugyanő: *Russisch in der Privatkorrespondenz ukrainischer Frauen aus dem 18. Jahrhundert*. In: Juliane Besters-Dilger – Fedor Poljakov (eds.): *Die russische Sprache und Literatur im 18. Jahrhundert: Tradition und Innovation* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009) 289–322. Az orosz nyelv szerepéről más területeken l. ugyanő: *Clerics and Laymen in the History of the Modern Standard Ukrainian Language*. *Journal of Ukrainian Studies*, 37, 2012 (Special Issue: Religion, Nation, and Secularization in Ukraine. Guest editors: Martin Schulze Wessel and Frank E. Sysyn.) 41–62.; illetve ugyanő: *Osnova and the Origins of the Valuev Directive*. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 4, 2017, 2. 39–95.

⁸ A lengyel szerepéről l. Jan Kozik: *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815–1849* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1986); illetve: Michael Moser: *Ausbau, Aufklärung und Emanzipation – Zu den Grundlagen und Ideologemen des polnisch-ruthenischen (ukrainischen) Sprachenkonflikts im österreichischen Galizien*. In: Richard Reutner (ed.): *Sprachtheorie und germanistische Linguistik. Eine internationale Zeitschrift. Supplement 2: Die Nationalitäten- und Sprachkonflikte in der Habsburgermonarchie* (Münster: Nodus Publikationen, 2011) 25–61.; ugyanő: *The Fate of the Ruthenian or Little Russian (Ukrainian) Language in Austrian Galicia*. In: Michael S. Flier – Andrea Graziosi (eds.): *The Battle for Ukrainian. A Comparative Perspective* (Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press, 2017) 97–117.

⁹ Bukovináról l. Олександр Добжанський: *Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст.* (Чернівці: Золоті литаври, 1999); Людмила Ткач: *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 1: Матеріали до словника* (Чернівці: Рута, 2000); Ч. 2: *Джерела і соціокультурні чинники розвитку* (Чернівці: Книги-XXI, 2007); Ч. 3: *Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті* (Чернівці: Книги-XXI, 2007).

ken belül és azon túl egyaránt fokozatosan lecserélték a magyarra; emellett a német fontos szerepet játszott számos nagyobb városban.¹⁰

Az ukrán parasztok az ukrán nyelvterület teljes területén ukránul beszéltek, de közülük sokan legalább korlátozottan ismerték az uralkodó vagy nem domináns szomszédos nyelveket is. Egyes területeken ezek a parasztok alkalmanként olyan ukrán nyelvváltozatokkal találkoztak, amelyek nem egyeztek meg a hétköznapi paraszti kommunikáció során használt kóddal. Különösen ez történt az osztrák (1867-től: osztrák–magyar) birodalom azon görög katolikus és (részben) ortodox egyházainál, ahol néhány pap továbbra is olyan ukrán nyelvváltozatokat használt a prédikációk során, amelyek különböző mértékben a koramodern ruszin irodalmi hagyományokat folytatták, ahol a katekizmusokat hasonló dialektusban írták, és ahol rendszeresen énekelték az ilyen nyelvváltozatban írott egyházi énekeket is (az utóbbiak a 19. században nem tartoztak az Orosz Birodalomhoz, ahol az ukránt tiltották az egyházak, sőt az ukrán egyházi szláv helyére is az orosz egyházi szláv nyelvváltozat került). Végeredményben az egyházi szláv emelkedett dialektusként meghatározó szerepet játszott az ukrán nyelvterület egészén, amelynek az Orosz Birodalmon kívüli részein az ukránok továbbra is az ukrán, és nem az orosz változatát használták.¹¹ Hosszú távon azonban az ukrán írásbeliség valamennyi hagyományos fajtája inkább relikvia volt, mint modernizációs forrás; túl nagy volt a nyelvi távolságuk a mindennapi beszélt ukrántól.¹² Röviden, a korai modern ruszin nyelvváltozatok valóban meghatározó szerepet játszottak a Habsburgok uralta területeken, legalábbis az 1848/1849-es forradalomig,¹³ csakúgy, mint egy-két évtizeden át az ukrán egyházi szláv, azonban mindkét korábbi írott nyelv jelentősen visszaszorult, amint az

¹⁰ A kárpátaljai terület nyelvi helyzetéről l. Paul Robert Magocsi: *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848–1948* (Cambridge/Massachusetts – London: Harvard University Press, 1978); Michael Moser: *Milyen nyelven beszéltek Kárpáti Ukrajnában: politikai vagy nyelvészeti kérdés?* In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai* (Pozsony: Kalligram, 2014) 296–307.

¹¹ Міхаель Мозер: Церковнословянська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики. *Українське мовознавство*, 45, 2016, 2. 102–110.

¹² Moser: *Clerics and Laymen in the History of the Modern Standard Ukrainian Language*, 2012, i. m.; Міхаель Мозер: *Причинки до історії української мови*. 3-е вид. (Вінниця: Нова книга, 2011) 303–666.

¹³ Az egyházi szláv már nem volt megfelelő, többek között azért, mert senki nem foglalkozott a modernizálásával.

új, a délkeleti nyelvjárásokra alapozott sztenderd nyelvváltozat modellje széles körben elterjedt, még a délkeleti nyelvjárási területen kívül is (különösen 1861 után).¹⁴

Kodifikáció és elterjesztés

A 19. század folyamán a modern ukrán sztenderdizálóinak legalább két nagy problémát kellett megoldaniuk. Az ukrán területi dialektusokat illetően meg kellett teremteni egy sztenderdizált nyelvtant és szókészletet, amely az egész ukrán nyelvterületen elfogadható, azaz a tervezett beszélőközösség gyakorlatilag minden tagja számára; a 19. század általános európai szellemiségével összhangban kodifikálniuk kellett ezeket a normákat, ha azt kívánták, hogy nyelvüket olyan komolyan vegyék, mint a többi nyelvet. Az ukrán nyelvváltozatok társadalmi változatai tekintetében a sztenderdizálóknak hozzá kellett járulniuk ahhoz, hogy valódi társadalmi rétegződést alkossanak az ukrán nyelvű közösségen belül, azaz fejlesszék az ukrán sztenderd emelkedett stílusváltozatait, és egy olyan modern sztenderdet hozzanak létre, amely a kommunikáció minden szféráját képes lefedni. E célból meg kellett teremteni az ukrán terminológiát és a funkcionális stílusokat. Ez a rétegződés azonban csak akkor valósulhatott meg, ha az ukrán nyelvű közösség egyre változatosabbá válik, és többé-kevésbé készen áll elfogadni az ukrán használatát a fent említett területeken.

Ami az első feladatot illeti (kiválasztás a kodifikáció szintjéig), ez a 19. század folyamán alapvetően megoldódott, de kizárólag Galíciában és Bukovinában, ahol az osztrák birodalom viszonylag liberális nemzetiségi és nyelvpolitikája lehetőséget teremtett az ilyen fejlődésre.¹⁵ Az ukrán nyelv sztenderdizálása azonban elsősorban a közös nyelvhasználati gyakorlat

¹⁴ A kárpátaljai területen elsősorban az eléggé oroszosított nyelvváltozatok, vagy az ukrán egyházi szláv (kevert) változatai kiszorították a hagyományos koramodern ruszin dialektusokat a 19. század második felében. Az 1850-es évektől ugyanez igaz volt a galíciai ruszofilekre is, ám az 1860-as évektől kezdve az úgynevezett „népiesek” („narodovci”) fokozatosan legyűrték a ruszofil mozgalmat. A késői ruszofilekről l. Michael Moser: *The Language Behavior of Galician Russophiles during the Interwar Period. Russian Linguistics*, 38, 2014. 315–339.

¹⁵ Moser: *The Fate of the Ruthenian*, 2017, i. m.

kialakulásának köszönhetően sikerült, hiszen a (nagyon sok) 19. századi galíciai nyelvten egyike sem írta le a fejlődő modern ukrán sztenderd nyelvváltozat normáit úgy, mint Roman Smal-Stoc'kyj és Theodor Gartner 1893-ban kiadott rutén nyelvtana.¹⁶ A szókincs kodifikációját illetően nagyobb előrelépés történt Galicián kívül is, lásd például Umanec és Szpilka orosz–ukrán szótárát, melyet 1893–1898 között Lvivben jelentettek meg,¹⁷ de az odesszai ukrán „Hromada” készítette, valamint Csopey László 1883-as szótárát.¹⁸ Összességében a 19. században megjelent első hiteles szótárak többé-kevésbé közvetlen és meghatározó hatást gyakoroltak a modern ukrán sztenderd továbbfejlesztésére, ám viszonylag későn jelentek meg (Omeljan Partyckij német–rutén szótára 1867-ben és mindenekelőtt Jevhen Zselehivszkij és Sofronij Nediljszkij kisorosz–német szótára¹⁹ 1886-ban).²⁰

A második feladat (az ukrán nyelvváltozatok társadalmi és stilisztikai differenciálódása) vonatkozásában a nyelvpolitika még meghatározóbb szerepet játszott. Az Osztrák Birodalom társadalmpolitikai helyzete és (1867-től) az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák felének közigazgatása lehetővé tette a galíciai és később a bukovinai ukránoknak, hogy bevezessék az ukrán használatát alapvetően az összes kommunikációs szférában, a szépirodalomtól és a napilapoktól kezdve a birodalmi törvények, az üzleti levelezés és a tudományos közlemények publikálásában az olyan tudományterületeken, mint például a fizika és a matematika (ezt példázza az úttörő „A Nemzeti Tarasz Sevcsenko Nemzeti Tudományos Társaság

¹⁶ Смаль-Стоцький, Степан – Гартнер, Федір: *Руска граматика* (Львів, 1893) (első kiadás)

¹⁷ Уманець М. – Спілка А. [álnevek]: *Словарь російсько-український 1–4.* (Львів, 1893–1898). A szótár reprint Berlinben adták ki 1924-ben. Letölthető: <http://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/1034-umanets-m-spilka-a-komar-m-slovar-rosiysko-ukrayinskiy/> (2018-12-01)

¹⁸ Csopey László (Чопей Ласловъ): *Русько-мадярський словарь* (Budapest, 1883).

¹⁹ Eugen Żelechowski – Sophron Niedzielski: *Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch I–II.* (Lemberg, 1886); Евгений Желеховский – Софрон Недельский: *Малорусько-німецький словарь I–II.* (Львів, 1886). Elérhető: http://litopys.org.ua/djvu/zheleh_slovyk.htm (2018-12-01)

²⁰ A kodifikáció állapotáról és státuszáról lásd: George Y. Shevelov: *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century. 1900–1941* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1989).

Közleményei”).²¹ Semmi hasonló nem volt elérhető Galicián és Bukovinán kívül, mivel az ukrán nyelv fejlesztését az Orosz Birodalomban betiltották, és az ukrán nemzeti és nyelvi mozgalom az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében lemaradásban volt a Kárpátok túloldalához képest.

Kivitelezés és elterjesztés

A nyelvek sztenderdizálásának célja, hogy lehetővé tegye a feltételezett beszélőközösség tagjai számára a sztenderdizált kódok megosztását egymás között, hogy egyszerűbben kommunikáljanak a közösségen belül. Ez csak a beszélőközösségen belüli sikeres kommunikáció eredményeképpen lehet hatékony, azaz csak akkor, ha a sztenderd változatot sikeresen használják egymás között a beszélőközösség tagjai, és a sztenderd norma általánosan elfogadottá válik (Einar Haugen felváltva beszél elterjesztésről vagy elfogadásról mint a sztenderdizáció folyamatának külön lépéseiről). Csak ha a sztenderd nyelvváltozat sikeresen elterjed a beszélőközösségen belül, akkor nem fognak többé a közösségek egymással versengő, egymást gyakran kizáró, ugyanakkor egyazon kódhoz tartozó változatokat használni. Még ha a beszélők időnként különböző situációkban továbbra is nem-sztenderd formákat használnak is, a sztenderd nyelvváltozat tartja össze a beszélőközösséget azzal, hogy egységes és közös kódként funkcionál, amelyhez a csoport minden tagja egyformán fordulhat, amikor sztenderd normára vagy a sztenderden alapuló más nyelvváltozatra van szükség.²²

Összességében ez a közös sztenderd nyelvváltozat az, ami bizonyos értelemben végül megszilárdítja és meghatározza az adott beszélőközösséget. Következésképpen megfigyelhető, hogy mindaddig, amíg egy beszélőközösségben nincs megfelelően meghonosodva és elfogadva egy közös sztenderd, bármely olyan nyelvváltozat, amelyet az adott nyelv nyelvjárásaként kezelnek, egy történelmi pillanatban egy különálló, „új nyelv” státuszra tehet szert. Másrészt, a sikeres sztenderdizáció előtt azokat a nyelv-

²¹ Міхаель Мозер: *Український П'ємонт? – Деяко про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови* (Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2011). L. még a galíciai eredményekről szóló rövid összefoglalót: Moser: *Ukrainian Language Building*, 2016, i. m.

²² Vö. *Introducing Sociolinguistics*, 2009, i. m., 378–379.

változatokat, amelyeket egy adott csoport sztenderd nyelvváltozata nyelvjárásaként kezelnek, akár egy másik csoport által használt sztenderd nyelv dialektusának tekinthetők, különösen akkor, ha ezek a nyelvek többé-kevésbé szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és ha sztenderdizációjuk még folyamatban van.

Az ukrán nyelvterületet illetően nem meglepő, hogy az önálló ruszin (pontosabban: néhány, „ruszin”-nak nevezett) nyelv létrehozására irányuló különféle törekvések elsősorban a nyugati és délnyugati régiókban (elsősorban a mai Szlovákiában, részben Lengyelországban; Bácska külön eset) jelentkeztek, amelyek túlnyomórészt kívül esnek Ukrajna határain, és ahol, ebből következőleg, az ukrán sztenderdet nem sikerült teljes sikerrel elterjeszteni, mint más régiókban; miközben az Ukrajnához tartozó Kárpátalján ez a projekt elvetéltnek tűnik.²³ Ugyanakkor a nyugat-poliszjei sztenderd létrehozására irányuló kísérletek néhány észak-ukrajnai régióban és Belarusz déli részén nagyrészt efemer epizódnak bizonyultak, annak ellenére, hogy a sztenderd ukrán, jól ismert történelmi okok miatt, nem eresztett mély gyökeret az északi nyelvjárási régió területén.²⁴

Figyelembe véve az elterjesztés sikerességének szerepét, megemlíthetjük, hogy bizonyos értelemben az ukrán sztenderdizálására legalább részben úgy lehet tekinteni, hogy sem a lengyel, sem az orosz nyelvet nem sikerült sikeresen elterjeszteni az ukrán beszélők többsége között egészen a 19. századig, bár a lengyel és az orosz értelmiségiek gyakran próbálták a „ruszin”-t vagy a „kisorosz”-t – vagyis az ukránt – a lengyel vagy az orosz nyelvjárásaként leírni.²⁵

Mivel az elterjesztés folyamata nyilvánvalóan az intézmények, például az iskolák stb. hatalmától függ, nem meglepő, hogy az ukrán nyelv sztenderdizációja leginkább Galíciában és Bukovinában sikerült, ahol az ukránok viszonylag széles nemzetiségi és nyelvi jogokat élveztek, szemben az Orosz Birodalommal, ahol Valujev hírhedt 1863-as direktívái (vagy a „valujevi körlevél”) éppen a néhány évvel korábban az úgynevezett „va-

²³ Michael Moser: Rusyn: A New-Old Language between Nations and States. In: Moser: *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, 2016, i. m., 471–481.

²⁴ A nyugat-poliszjeiről I. Aleksandr Duličenko: Westpolesisch. In: *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens* (Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, Bd. 10) (Klagenfurt: Wieser Verlag, 2002) 581–587.

²⁵ Moser: *Ausbau, Aufklärung und Emanzipation*, 2011, i. m.

sárnapi iskolák” keretében szerény léptékben létrejött ukrán sztenderd elterjesztésének tilalmára irányultak.²⁶ Miután az 1876-os emsi ukáz az ukrán nyelvet lényegében a nyilvános kommunikáció minden területéről kitiltotta, az ukrán nyelv többé-kevésbé normális fejlődése lehetetlenné vált.²⁷ Miután a nyelvi tiltásokat az 1905-ös forradalom során elvetették,²⁸ az Orosz Birodalom területén továbbra lehetetlen volt az ukrán sztenderd elterjesztése, miközben Galícia és Bukovina állami iskolái, beleértve a gimnáziumokat, továbbá Lviv és Csernyivci egyes egyetemi tanszékei, valamint az olyan társadalmi népművelő intézmények, mint például a Proszvita Társaság és a Tarasz Sevcsenko Nemzeti Tudományos Társaság, jelentős mértékben hozzájárultak a mai ukrán sztenderd kialakulásához.²⁹

Mikor kezdődik a sztenderdizációs folyamata, és mikor ér véget?

A nyelvészek különböző sztenderdizációs modelleket dolgoztak ki, de nyilvánvalóan továbbra is vitatott, hogy pontosan mit lehet a sztenderdizációs folyamat részeként kezelni, és mit nem. Ha nem a kodifikációról van szó

²⁶ 1863. július 18-án adták ki a – Pjotr Valujev belügyminiszterről elnevezett – valujevi körlevelet (Валуевський циркуляр), amely betiltotta az ukrán nyelven (a körlevélben: kisorosz nyelvjárásban) írott könyvek engedélyezését. A dokumentum szerint a körlevél aporóját az szolgálta, hogy vita folyt „egy önálló kisorosz irodalom létezésének lehetőségéről” („о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы”), s a polémia alapját bizonyos irodalmi művek megjelenése szolgáltatta, s olyan – Lengyelország által támogatott szeparatista – törekvések is voltak, melyek a kisorosz nyelvjárásnak az oktatásban való bevezetését célozták. A körlevél azonban felhívja a kijevi, a moszkvai és a pétervári cenzori hivatalok figyelmét arra, hogy az oktatás csak orosz nyelvű nyelven folyhat, s a „rontott lengyel nyelv”, az „úgynevezett ukrán nyelv” nem létezik. Kisorosz nyelvjárásban csak egyházi könyvek nyomtatása engedélyezhető.

²⁷ 1876 májusában jelent meg II. Sándor cár emsi rendelete (oroszul: Эмский указ). Ez a dokumentum bővítette a valujevi körlevél tiltó rendelkezéseinek körét, s az ukrán nyelvet kitiltotta a kulturális életből.

²⁸ 1905-ben Péterváron adták ki az *Об отмене стеснений малорусского печатного слова* [A kisorosz nyomtatott szó korlátozásainak eltörléséről] címmel készült és a cári akadémia jóváhagyásával terjedő dokumentumot.

²⁹ Michael Moser: ‘Ukrainization’ and the Ukrainian Language. In: Moser: *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, 2016, i. m., 482–584.; Shevelov: *The Ukrainian Language*, 1989, i. m. L. még: Moser: *Osnova and the Origins of the Valuev Directive*, 2017, i. m.

(amely fontos szerepet játszik a folyamatban), hanem a „szelekcióról”, akkor magától értetődőnek lehet-e tekinteni például, hogy az olyan irodalmi művek – amelyek természetesen számos, az egyes sztenderd nyelvváltozatok alapját képező kiválasztási folyamat eredményei, még akkor is, ha nincsenek konkrét utalások arra ezekben az alkotásokban, hogy ezt a célt szolgálják –, mint például Ivan Kotljarevskij 1798-as „Aineis” (Enejida) című műve, részei a sztenderdizációnak? Ráadásul egy szótár vagy egy nyelvtan egyszerűen értelmezhető egy nyelv kodifikációjához való hozzájárulásként, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy egyes nyelvtanok vagy szótárak egyszerűen csupán leírják azon nyelvváltozatok nyelvi jelenségeit, amelyek egy másik sztenderdizált nyelvtől való eltéréseknek tekinthetők, ami végső soron Olekszij Pavlovskij „A kisorosz dialektus nyelvtana”³⁰ című 1805–1818-ban kiadott grammatikájára is igaz.³¹ Továbbá, mi a legmegfelelőbb hozzáállás azokhoz a munkákhoz, amelyek egy adott nyelv sztenderdizációjára irányultak ugyan, de egyértelműen sikertelennek bizonyultak? Végül pedig: melyik pillanatban fejeződik be a sztenderdizációs folyamat?

Ami a sztenderdizáció kezdetét illeti, ésszerűnek tűnik azt feltételezni, hogy – anélkül, hogy a sztenderdizációs programra vagy az adott programhoz való bizonyos kapcsolatra utalnának – mindazt, amit eddig elértek e téren, a nyelvi sztenderdizáció őstörténeti részeként kell kezelni, miközben magát a programot, függetlenül attól, hogy az mennyire szerény lehet, kiindulópontként kell értelmezni.³² Ami az ukrán nyelvet illeti, az Osztrák Császárságban ilyen programadó pontokat lehet találni az osztrák császári közigazgatás és Przemyszl meg Lviv görög katolikus egyházi intézményei között folytatott vitákban, különösen Ivan Mohyl'nyč'kyj révén, röviddel 1815 után. Az Orosz Birodalomban ilyen programra utaló

³⁰ Алексѣй Павловскій: *Грамматика Малороссійскаго нарѣчія* (Санкт-Петербургъ, 1818).

³¹ A kérdés vitatható, l. Karunyk: *Opposition of languages or integration of dialects*, 2013, i. m. 277. Előszavában Pavlovskij azt írja, hogy „csak egy eltűnő dialektus gyenge árnyékát” szeretné leírni (одну слабую тѣнь исчезающаго нарѣчія). Máshol az előszóban Pavlovskij a „kisorosz dialektust” egy „se nem élő, se nem holt” „nyelv”-ként jellemzi, és az oroszra mint „a mi közös nyelvünk”-re (всеобщій нашъ языкъ) utal. Kissé lejjebb a „kisorosz dialektust” „majdnem igazi nyelv”-nek nevezi, de nem igazinak, amelyet kodifikálni akart volna.

³² Alternatívaként „terv”-ről beszélhetünk.

jel található Izmail Sreznevskij 1834-es levelében, melyben azzal érvelt, hogy az ukrán kétségkívül kiteljesedett sztenderd nyelvvé válhat.³³

Mindemellett a programszerű szempontokat valószínűleg döntő kritériumként kell értelmezni, ha kétség merül fel arról, hogy egy adott munkát szemlélhetünk-e a sztenderd nyelv történetének részeként, vagy sem, különösen, ha az adott nyelv esete jelentősen eltér a sztenderdizáció várható útjától. Más szavakkal, az olyan forrásokat, mint Ivan Mohyl'nyč'kyjnek az 1820-as évek elején készült, de nem publikált „ruszin nyelvtanát” az ukrán nyelv sztenderdizációs története részének kell tekintenünk, annak ellenére, hogy a nyelvváltozat, melyet kodifikál, és – még inkább – az a nyelv, amelyen íródott, nagyon távol van a modern ukrán sztenderdtől.³⁴ Összességében a sztenderdizáció kezdetének és korai szakaszának számos aspektusa részben vagy akár egészében kétségtelenül továbbra is vitatható az ukrán nyelv vonatkozásában.

Visszatérve a sztenderdizáció lezárására vonatkozó kérdéshez, először is azt a kérdést tegyük fel szerényen, mikor ér véget a sztenderdizáció első szakasza általában, vagyis mikortól lesz egy nyelv végső soron sztenderdizált nyelv. Ebben a tekintetben azt mondhatjuk, hogy akkor áll fenn ez a helyzet, amikor az összes fent említett folyamat (szelekció, kodifikáció, elterjesztés és kidolgozás) már valóban előrehaladott állapotot ért el. Természetesen ez a meghatározás nagy teret hagy a vitára, és az ukrán nyelv esete ismét igazolja, hogy a probléma sokkal összetettebb lehet, mint az első pillantásra tűnik. Amint fentebb már említettem, az ukrán nyelv (állapota és státusza szerint) az 1890-es évek közepére alapvetően már rendelkezett egy teljes jogú sztenderddel, de ez csak Galíciára igaz. Ráadásul annak ellenére, hogy az ukrán sztenderdizációja Galíciában is a délkeleti nyelvjárási alapon nyugodott, az ukrán nyelv galíciai változata elkerülhetetlenül tipikusan jellemző galíciai sajátosságokat is mutatott (amelyek többségét később elhagyták a sztenderd változatból); s nemcsak azért, mert a délkeleti dialektusok idegenek voltak a galíciaiak számára,

³³ Мосер: *Причинки до історії української мови*, 2011, i. m., 303–666.; Moser: *Osnova and the Origins of the Value Directive*, 2017, i. m.

³⁴ Egy másik eltérés az, hogy Mohyl'nyč'kyj továbbra is a „ruszin” dialektusok egyikének tekintette a belorusz nyelvet, azon dialektusok mellett, amelyeket általában az ukrán nyelvjárásainak tekintünk. Michael Moser: „Ruthenians” and the „Ruthenian Language” in Galician Grammars Dating from the First Half of the Nineteenth Century. In: Moser: *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, 2016, i. m., 171–218.

hanem azért is, mert a fent említett okok miatt az ukrán nyelv fejlődése az Orosz Birodalomban messze elmaradt a Galíciában elért szinttől, és az oroszországi területeken használt ukrán gyakorlatilag nem kínált modelleket az ukrán sztenderd további fejlesztéséhez. Nem meglepő tehát, hogy bár az Oroszországban élő ukránok jelentős része nagyon szkeptikusan viszonyult az ukrán nyelv galíciai változatához,³⁵ a galíciai eredmények végső soron rendkívül fontos szerepet játszottak hosszú távon az ukrán nyelv általános fejlődésében.

Ezek az eredmények nagymértékben hozzájárultak az ukrán nyelv sikeres sztenderdizálásához az egykori Orosz Birodalom területén, amelyet az első világháború után a független Ukrajnában, majd a korai Szovjet-Ukrajnában hajtottak végre. Mivel a galíciai sztenderd változat nem vált teljes körben elfogadottá, az eredmény két sztenderd egymás mellett élése volt, amelyek nyelvtanukban alapvetően nem különböztek ugyan, de eltértek egymástól a szókincsben (és a frazeológiában).³⁶ 1927–1928-ban, az úgynevezett „ukránosítás” csúcán, a Mikola Szkripnik népbiztos vezette szovjet közigazgatás megpróbálkozott egy közös ukrán sztenderd létrehozásával, de nem sokkal később, 1933-ban a sztálinisták elítélték az e téren elért bármely eredményt. A modern ukrán sztenderd galíciai változatát félretették, amikor Galícia területének nagy részét Szovjet-Ukrajnához csatolták, és az eredetileg ukrán nyelvű területek minden más része szovjet ellenőrzés alá került. Mindent egybevetve, mindmáig egynél több sztenderd ukrán nyelvváltozat van használatban mivel a szovjet érdekszférán kívül élő, szovjetellenes ukránok³⁷ – elsősorban a második világháború utáni nyugati ukrán emigránsok – megtartották az 1927–1928-as normákat, és visszahozták őket az ukrán sztenderdről folytatott diskurzusba,

³⁵ Épp a 19–20. század fordulóján nagyon érdekes polémia folyt a galíciai és az oroszországi ukránok között, l. Орест Друль: Право на галицькість. Збруч, 24 October 2016. <https://zbruc.eu/node/57752> (2018-12-01); Мозер: *Український П'ємонт?*, 2011, i. m.

³⁶ Egy potenciális harmadik sztenderd jött létre, amikor az ukrán nyelv a lakosság egyre szélesebb köreihez jutott el a két háború közötti Podkarpatszka Ruszban, vagy ahogyan 1938 után nevezték, Kárpáti Ukrajnában. Azonban a legtöbb nyelvváltozat, melyet ezen a területen használtak, a galíciai változaton alapuló volt, s csupán néhány elszigetelt író orientálódott a korai szovjet-ukrajnai ukrán sztenderd felé. Gyakorlatilag minden Kárpátalján született szerző, aki ukránul írt, akarva-akaratlan, de használt valamilyen helyi nyelvi jellegzetességeket.

³⁷ Shevelov: *The Ukrainian Language in the First Half of the 20th Century*, 1989, i. m.; Moser: 'Ukrainization' and the Ukrainian Language, 2016, i. m.

miután Ukrajna végül 1991-ben függetlenné vált. Az 1927–1928-as normákhoz való részleges visszatérésre irányuló kísérleteket 1999 után elutasították ugyan, de a gyakorlatban az 1927–1928-as helyesírás és a hivatalos ortográfia (amely nagyrészt az 1933-as sztálinista helyesírási szabályzaton alapul) különböző kombinációi mindmáig egyidejűleg léteznek.³⁸

Végezetül az a tény, hogy az ukrán nyelv egyfelől eléggé alaposan sztenderdizált, másrészt azonban kétségtelenül további kidolgozásra, fejlesztésre szorul, visszavezet bennünket ahhoz a fent felvetett kérdéshez, hogy mikor zárul le a sztenderdizáció folyamata. A válasz erre a kérdésre valószínűleg a legegyszerűbb mindazok közül, amelyek ebben a tanulmányban felmerültek: a sztenderdizáció soha nem érhet véget mindaddig, amíg sztenderd nyelvváltozatok léteznek, mivel minden természetes élő nyelv folyamatosan változik,³⁹ és erre a sztenderdizációnak folyamatosan reagálnia kell.⁴⁰ Ebben a tekintetben az ukrán sem lehet kivétel.

Angolból fordította: Máté Réka.

³⁸ *Український правопис. Проект найновішої редакції* (Київ: Наукова думка, 1999).

³⁹ A szókinszről I. Анатолій Нелюба – Євген Редько: *Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013: Словник* (Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014); ugyanők: *Лексико-словотвірні інновації (2014): Словник* (Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2015); ugyanők: *Лексико-словотвірні інновації (2015–2016): Словник* (Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017). Az 1945 és az új évezred kezdete közötti időszak változások kapcsán I. *Українська мова* (Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999).

⁴⁰ A sztenderdizációt végzők döntései óhatatlanul hatással lesznek mindazokra, akik a sztenderd nyelvváltozatot akarják használni, és számolniuk kell – Vilém Mathesius megfogalmazásában – az emberi nyelvek „rugalmas stabilitásával”. L. Jan Chovanec: *Chapters from the History of Czech Functional Linguistics* (Brno 2014) 21.

Az ukrajnai többnyelvűség színe és fonákja

Csernicskó István*

A Szovjetunió a szövetségi köztársaságok és azok némelyikén belül létrejött autonóm köztársaságok és körzetek révén nagyrészt etnolingvisztikai elven szerveződő adminisztratív egységekből állt. Az első világháború után Európában megszorodó nemzetállamok között így a szovjet állam ideológiai alapja egyrészt a távlati célként kitűzött kommunizmus elérése, másrészt a birodalom keretein belül megjelenített nemzeti önrendelkezés volt. A totalitárius szovjet birodalom – akárcsak a szintén föderatív berendezkedésű Jugoszlávia – nagyobb etnolingvisztikai változatosságot őrzött meg területén az 1990-es években bekövetkezett széthullásig, mint Kelet-Közép-Európa nemzetállamai.¹ Igaz ugyan, hogy „[A] föderatív állambe rendezkedés tulajdonképpen csak díszlet volt, valódi működését a »demokratikus centralizmus« és a központosított kommunista pártidiktatúra lehetetlenné tette. [...] A soknemzetiségű föderalizmus gondolatából – inkább a köztársaságokban s jóval kevésbé az autonóm egységekben – csak egy bizonyos fokú kulturális autonómia valósult meg, melyet azonban a váltakozó sikerrel gyakorolt, régióként is különböző hatékonyságú oroszosítás mind szűkebb korlátok közé szorított”²

A Szovjetunió szétesése előtti időszakban összesen 53 olyan közigazgatási egység (szovjet szocialista köztársaság, autonóm szovjet szocialista köztársaság, autonóm körzet) volt az ország területén, melyek elsődleges szervező elve az etnikum volt. Ilyen volt a 15 szovjet szövetségi köztársaság (orosz, ukrán, belarusz, észt, lett, litván, moldáv, kazah, grúz, örmény,

* II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontja (Beregszász), Pannon Egyetem (Veszprém).

¹ Kamusella, Tomasz: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009) 37.

² Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában* (Budapest: Teleki László Intézet, 1995) 18.

üzbég, kirgiz, tadzsik, azerbajdzsán és türkmén) mellett például az Abház, a Baskír, a Burját, a Komi, a Mari, a Tatár stb. Autonóm Szovjet Szövetségi Köztársaság. Emellett létezett az úgynevezett autonóm körzet fogalma is. Ilyen volt például a nyenyec, a komi-permi vagy a zsidó autonóm körzet. A Szovjetunió utolsó éveiben a birodalomban közel 150 nyelven folyt oktatás, jelentek meg újságok stb.³ A szövetségi köztársaságok mintegy kvázi nemzetállamként működtek a Szovjetunió belül:⁴ definiált határokkal, ehhez a területhez köthető nyelvvel, saját címerrel, zászlóval, fővárossal, himnusszal, alkotmánnyal, törvényekkel, parlamenttel, államigazgatási tapasztalatokkal bíró hivatalnokréteggel és – igaz: szovjet és kommunista, de – nemzeti (párt)elittel (is) rendelkeztek. A birodalom szétesését követően létrejött tizenöt utódállam – melyek többsége a szuverenitás elnyerése után nemzetállam építésébe fogott – gyakorlatilag az egykori szovjet szövetségi köztársaságok határait örököelve, azokon belül nyert függetlenséget.⁵

A Szovjetunió széthullása után az egyik tagköztársaságból független állammá vált Ukrajna számára az állam- és nemzetépítést megkönnyítette a szovjet múltból megörökölt intézményrendszer. A Szovjetunió belül az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság is rendelkezett viszonylag pontosan rögzített külső és belső közigazgatási határokkal, működő parlamenttel és minisztériumokkal Kijevben, köztársasági alkotmánnyal és jogrendszerrel, képvisellel az ENSZ-ben, működtek az államigazgatási hivatalok, s azokban képzett hivatalnokok dolgoztak, a közigazgatás – az orosz mellett – részben ukrán nyelven is működött stb. Másrészt azonban – a mély gazdasági válság és a társadalmi, politikai átalakulás okozta sokk hatásával terhelten – a nemzetiesítési folyamatot megnehezítette a jelentős orosz közösség, amely szociológiai értelemben egyik napról a másikra kisebbségi helyzetben találta magát a függetlenné vált egykori szovjet tagköztársaságban.⁶ A nagyszámú orosz jelenléte a felszínen egy-

³ Grenoble, Lenore A.: *Language Policy in the Soviet Union* (New York–Boston–Dordrecht–London–Moscow: Kluwer Academic Publishers, 2003) 1–2.

⁴ Kamusella: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, i. m., 175.

⁵ Brunner: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*, 1995, i. m., 18.; Kamusella: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, i. m., 42–43.

⁶ Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996) 17.

részt az orosz közösség státusa meghatározásának problémájaként jelent meg. Másrészt a konfliktus – a nyelv mint identitásjegy szimbolikus szerepe miatt – gyakran az ukrán–orosz nyelvi küzdelmek formájában jelentkezett.⁷ Ezek a pozícióharcok meghatározzák a nyelvi helyzet megítélését, valamint a két- vagy többnyelvűséghez való viszonyt is Ukrajnában.

Az ukrainai nyelvi helyzet elemzése kedvelt kutatási téma. Számos, különböző szempont szerint készült összefoglaló jelent meg a témában, melyek bemutatják a problematikus kérdéseket.⁸ A szakértők szerint az egyik alapvető probléma az, hogy nincs konszenzus arról, milyen szerepe van a szovjet világ utáni új identitás konstruálásában és a nemzetépítésben az ukrán nyelvnek; milyen státusszal bírjon Ukrajnában az orosz nyelv;⁹

⁷ Csernicskó István: Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság. *Kisebbség-kutatás*, 2006, 4. sz. 764–769.

⁸ Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009); Bowring, Bill: The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? In: Lara Ryazanova-Clarce (ed.): *The Russian Language Outside the Nation* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014) 56–78.; Kulyk, Volodymyr: Language identity, linguistic diversity and political cleavages: evidence from Ukraine. *Nations and Nationalism*, 2001, № 3. 1–22.; Майборода, Олександр та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008); Pavlenko, Aneta: Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11, 2008, № 3–4. 275–314.; Руда, Олена: Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі (Київ: Інститут української мови НАН України, 2012); Taranenko, Oleksandr: Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language*, 183, 2007, 119–140.; Ulasziuk, Iryna: The Ukrainian Language: what does the future hold? (A Legal Perspective). In: Antoni Milian-Massana (ed.): *Language Law and Legal Challenges in Medium-Sized Language Communities. A Comparative Perspective* (Barcelona: Institut d'Estudis Autònoms, 2012) 25–51.; Вишняк, Олександр: *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)* (Київ: Інститут соціології НАН України, 2009).

⁹ Arel, Dominique: Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages. *Nationalities Papers*, 23, 1995, № 3. 597–622.; Korostelina, Karina V.: Mapping national identity narratives in Ukraine. *Nationalities Papers*, 41, 2013, № 2. 293–315.; Kulyk, Voldymyr: Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse. *Ethnic and Racial Studies*, 29, 2006, № 2. 281–314.; Kulyk, Volodymyr: What is Russian in Ukraine? Popular Beliefs Regarding the Social Roles of the Language. In: Lara Ryazanova-Clarce (ed.): *The Russian Language Outside the Nation* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014) 117–140.; Kuzio, Taras:

аз azonban szinte fel sem vetődik, milyen funkciókat kaphatnak más kisebbségi nyelvek.¹⁰

A kutatók többször felhívták a figyelmet arra, hogy Ukrajnában a nyelvi kérdés erősen átpolitizált, és a probléma rendezetlensége ideológiák, etnikumok és nyelvek konfliktusához vezethet.¹¹ Nem véletlen, hogy a nemzetbiztonságról szóló törvény¹² 6. cikkelye a prioritást élvező nemzeti érdekek között tartja számon a nyelvi helyzet rendezését. Petro szerint

Ukraine: State and Nation-building (London: Routledge, 1998); Polese, Abel: Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building? *Studies of Transition States and Societies*, 3, 2011, № 3. 36–50.; Shumlianskyi, Stanislav: Conflicting abstractions: language groups in language politics in Ukraine. *International Journal of the Sociology of Language*, 201, 2010, 135–161.; Stepanenko, Viktor: Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. In: Farimah Daftary – François Grin (eds.): *Nation-Building Ethnicity and Language Politics in transition countries* (Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2003) 109–135.; Заремба, Олександр – Римаренко, Сергій: Механізми політичної мобілізації мовних груп: антрепренери, гасла, заходи. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, і. м., 235–257.; Заремба, Олександр – Римаренко, Сергій: Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, і. м., 258–280.; Zhurzhenko, Tatiana: „Language Politics” in Contemporary Ukraine: Nationalism and Identity Formation. In: A. Bove (ed.): *Questionable Returns*. IWM Junior Visiting Fellows Conferences, Vienna, Vol. 12. (2002) 1–24.; Zhurzhenko, Tatiana: A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis. *Die Friedens-Warte: Journal of International Peace and Organization*, 89, 2014, № 1–2. 249–267.

¹⁰ Кулик, Володимир: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні: націоналізація проти глобалізації. In: О. Рафальський – В. Войналович – Л. Нагорна (ред.): *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* (Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017) 139–168.

¹¹ Kulyk: What is Russian in Ukraine? 2014, і. м., 138–139.; Pavlenko: Multilingualism in Post-Soviet Countries, 2008, і. м., 275.; Руда: *Мовне питання як об’єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі*, 2012, і. м., 6.; Шевченко, Лариса: Конституційна норма в суспільній дискусії щодо мовних прав в Україні. *Мовознавство*, 5, 2013, 40.; Shumlianskyi: Conflicting abstractions, 2010, і. м., 138.; Stepanenko: Identities and Language Politics in Ukraine, 2003, і. м., 121.; Ulasjuk: The Ukrainian Language, 2012, і. м., 47.; Zabrodskaia, Anastassia – Ehala, Martin: Inter-ethnic processes in post-Soviet space: theoretical background. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2013. DOI: 10.1080/1434632.2013.845194. 1–2.; Залізняка, Ганна – Масенко, Лариса: *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній* (Київ: Виданичий дім „КМ Академія”, 2001) 96.

¹² Закон України „Про основи національної безпеки України” № 964-IV (2003). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. A törvény 2018. június 21. óta nem hatályos, mert új jogszabály váltotta fel: Закон України „Про основи національної безпеки України”

azonban „Ukrajnában a nyelvpolitika olyannyira vitatott, hogy a politikusok szinte bármilyen módon képesek tagadni, hogy a kérdés létezik”,¹³ Nahorna szintén úgy véli, hogy Ukrajnában nincs nyelvi alapú konfliktus.¹⁴ Szociológusok is gyakorta hivatkoznak arra, hogy a nyelvi problémakör nem érdekli igazán az embereket Ukrajnában.¹⁵

Amint azonban látjuk majd, a probléma valós és megoldásra váró. A kutatók is kénytelen voltak elismerni, hogy ez a kérdés rendre éles politikai csatározások tárgya.¹⁶ 2013 ősze, 2014 tavasza óta ennél is több. A közelmúlt ukrainai eseményeinek – a „méltóság forradalma”, a Krím orosz megszállása, a kelet-ukrainai fegyveres konfliktus kitörése – természetesen nem a nyelvi helyzet és nem a nyelvpolitika a közvetlen kiváltó oka. A nyelvi kérdés azonban – amely az országot sújtó fegyveres a konfliktus kialakulásának és eskzalálódásának egyik ürügye volt¹⁷ – alapjaiban határozza meg az ukrainai állam- és nemzetépítés sikerét; a rendezésére választott út nagyban befolyásolja, milyen lesz az ország jövője.

№ 2469-VIII (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>. Az új törvény már nem tartalmazza a nyelvi helyzetre utaló kitélt.

¹³ Petro, N. Nicolai: Ukraine's Ongoing Struggle with its Russian Identity. *World Politics Review*, May 6, 2014. 1–10.

¹⁴ Нагорна, Лариса: Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики. (Київ: Світогляд, 2005) 293.

¹⁵ Вишняк, Олександр: Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи, i. m., 117.

¹⁶ Uo. 128–129.

¹⁷ Cserniczkó István: A nyelvpolitika mint a fegyveres konfliktus (egyik) ürügye Ukrajnában. *Hungarológiai Közlemények*, 1, 2015. 1–14.; Cserniczkó István: Az ukrán nyelvpolitika és többnyelvűség az ATO-korszakban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, XXVIII, 2015. 165–183.; Cserniczkó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában* (Ungvár: Autdor-Shark, 2016); Cserniczkó István – Fedinec Csilla: Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrainai nyelvtörvény elő- és utóéletéről. In: Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból* (Ungvár: Autdor-Shark, 2015. 206–238); Cserniczkó István – Fedinec Csilla: Nyelvpolitika Ukrajnában, 2015. március. *Magyar Nyelvőr*, 139, 2015, 2. sz. 145–156.; Fedinec Csilla – Cserniczkó István: Language Policy and National Feeling in Context Ukraine's Euromaidan, 2014–2016. *Central European Papers*, V, 2017, № 1. 81–100.

A nyelvi helyzet kihívásai

Az ukrán nyelv államnyelvi státusának törvénybe foglalása (az 1989-ben elfogadott nyelvtörvény¹⁸ révén) „az egyik első lépés volt az ország deszovjetizálása és függetlensége felé”¹⁹ – állapítja meg Bilaniuk. Mások azonban ezzel szemben inkább úgy látják, hogy ez a nyelvtörvény kompromisszum volt az ukránosítás és a fennálló status quo fenntartása között.²⁰ Ulasziuk azt gondolja, hogy „bár a törvény nem biztosított második államnyelvi státuszt az orosznan, »a nemzetek közötti érintkezés nyelve a Szovjetunió népei között« pozícióját megerősítették”.²¹ Kulyk szerint a törvény egyaránt elősegítette az ukrán nemzetépítést és az orosz nyelv továbbra is zavartalan és folyamatos jelenlétét az élet számos területén.²² Kotygorenko olyan kompromisszumként értelmezte a jogszabályt, amely egyrészt kodifikálta az ukrán államnyelvi státusát, másrészt azonban konzerválta az orosz nyelv privilegizált helyzetét a társadalmi és közélet számos színterén.²³ Arel úgy értékelte az 1989-es nyelvtörvényt, hogy elfogadásával az ukrán elit csupán másolni próbálta a saját nyelvüket államnyelvi pozícióba emelő hasonló észt, lett, litván és moldáv²⁴ nyelvtörvények példáját.²⁵ Azonban a nyelvtörvény 1989-es elfogadása mégis valamilyen mértékben nyelvpolitikai irányváltást is jelzett, s mindez együtt jelentkezett a társa-

¹⁸ Закон України „Про мови в Українській РСР” № 8312-XI (1989). <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (2018-12-01)

¹⁹ Bilaniuk, Laada: Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine. *Language in Society*, 32, 2003, 50.

²⁰ Arel: Language Politics in Independent Ukraine, 1995, i. m., 599.; Бестерс-Дільгер Юліане: Нація та мова після 1991 р. – українська та російська в мовному конфлікті. In: Андреас Каппелер (ред.): *Україна. Процеси націотворення* (Київ: Видавництво „K.I.C.”, 2011) 354.

²¹ Ulasziuk: The Ukrainian Language, 2012, i. m., 33–34.

²² Kulyk: Constructing common sense, 2006, i. m., 310.

²³ Котигоренко Віктор: *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт* (Київ, 2004) 518–519.

²⁴ A tanulmányban a *moldáv* megnevezést használom mind a nép, mind a nyelv megnevezésére a többek által használt *moldován* helyett; ez utóbbi megnevezés az orosz/ukrán *молдован*, illetve az angol *Moldovan* átvétele. A *moldáv* (és nem a *moldován*) alak használatos az értelmező kéziszótárban is.

²⁵ Arel, Dominique: Double Talk: Why Ukrainian Fight Over Language. *Foreign Affairs*, 19 March, 2014.

dalmi és politikai átalakulásokkal, a politikai, gazdasági és kulturális értékrend megváltozásával.²⁶

A függetlenség elnyerése óta az ukrán állam nyelvpolitikájának leg hangsúlyosabb törekvése az ukrán államnyelvi státusának megerősítése, az ukrán nyelv használati körének folyamatos bővítése.²⁷ A szuverenitás első éveiben a többségi nemzet és az ország kisebbségeinek céljai e téren sok tekintetben egybeestek: a Szovjetunió szétesését követően mind az ukránok, mind pedig a románok, magyarok, lengyelek, krími tatárok stb. körében felerősödött a saját kultúra és nyelv iránti érdeklődés, megjelentek a saját nyelv használati körének kiterjesztésére irányuló igények a korábban privilegizált helyzetű orosz nyelv pozíciójával szemben. Ám miközben az ukrán többség és a kisebbségek helyzete a Szovjetunióban több szempontból megegyezett, 1991 után a saját nyelv pozícióinak erősítésére irányuló párhuzamos törekvések keresztezik egymást: az ukrán állami nyelvpolitika ahhoz ragaszkodik, hogy mindazokat a funkciókat, melyekkel korábban az orosz nyelv rendelkezett, az ukrán vegye át, a nemzeti kisebbségek viszont minél több nyelvhasználati színtéren szeretnék anyanyelvüket használni. Kijev attól retteget, hogy a nemzeti kisebbségek etnikai és nyelvi reneszánsza a szeparatizmus felerősödését is magával vonja.²⁸

Besters-Dilger elemzése szerint a független Ukrajna nemzeti elitje a közös nyelvre alapozva képzelte el a nemzetállam felépítését.²⁹ A hasonló európai példák (mint például az egységes Olaszország létrejötte a 19. században) azonban arra figyelmeztetnek, hogy a nyelv akkor kerül kiemelt, központi szerepbe a nemzetépítési folyamatban, amikor a nemzetté válás egyéb összetevői (részben vagy teljesen) hiányoznak. Ukrajna eseté-

²⁶ Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m., 144.

²⁷ Csernicskó István – Ferenc Viktória: Transitions in the language policy of Ukraine (1989–2014). In: Sloboda, Marian – Petteri Laihonon – Anastassia Zabrodskaja (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016) 349–377.; Csernicskó István: Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future. In: Simone E. Pfenninger – Judit Navracscs (eds.): *Future Research Directions for Applied Linguistics* (Bristol: Multilingual Matters, 2017) 120–148.

²⁸ Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m., 148.

²⁹ Бестерс-Дільгер: Нація та мова після 1991 р., 2011, i. m., 352–364.

ben pedig nem lehet szó régóta egységes és évszázadok óta jól körülhatárolható területről, együtt megélt történelmi múltról, közösen kanonizált nemzeti kultúráról, egységes vallásról, vagy épp hosszú ideig fennállt államiságról.³⁰ Mindez persze nem teszi eleve lehetetlenné a nemzetépítést, ám magyarázattal szolgál arra, miért éppen az ukrán nyelvet választották a nemzet kovászává. A helyzetet bonyolítja azonban, hogy a függetlenné vált Ukrajna területén, melynek keretein belül a nemzetépítés folyik, az ukrán mellett tradicionálisan más nyelvek is használatosak, melyek között az orosz – egyrészt történelmi hagyományai, másrészt beszélőinek magas száma, harmadrészt pedig a szomszédos Oroszország miatt – a legjelentősebb.

Brunner úgy véli, „Kelet-Európa legtöbb népe a »megkésett nemzetek« sorába tartozik, melyek túlnyomórészt csak a 19., ill. 20. században – általában az első világháború eredményeként – tudtak saját államot alapítani”.³¹ Egyes ukrán kutatók³² elemzése szerint a mai Ukrajnát az államszervező nép nyelvi és kulturális pozíciónak megkésett és befejezetlen erősítése jellemzi, itt csak most van folyamatban az Európa legtöbb államában már lezajlott nemzetiesítés. Ezért az ukrán állami nyelvpolitika nincs szinkronban az európai közösség és a függetlenségüket jóval korábban elnyert szomszédos államok (Lengyelország, Magyarország, Románia) mai nyelv- és nemzetpolitikai gyakorlatával.³³ Az ukrán nemzet most éli át és meg a nemzetté válás nehéz folyamatát, amelynek során a szomszédos államok mindegyikében kiemelt szerep jutott a nemzeti nyelvnek. Ugyanakkor az ukrán identitás megerősödése, az ukrán nyelv pozícióinak megerősítése a nemzeti kisebbségek körében aktivizálja a saját kisebbségi nyelv, kultúra, identitás és vallás megőrzésére irányuló szándékot. Ennek eredménye az a paradox helyzet, hogy az ukrainai nemzeti kisebbségek éppúgy elégedetlenek a számukra biztosított nyelvi jogok-

³⁰ Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram, 2016).

³¹ Brunner: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*, 1995, i. m., 42.

³² Заремба – Римаренко: *Механізми політичної мобілізації мовних груп*, 2008, i. m.; Заремба – Римаренко: *Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем*, 2008, i. m.

³³ Kamusella, Tomasz: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, i. m.

kal, mint ahogyan a többségi nemzet elitje aggodalmasan tekint az ukrán nyelv fejlődésének, státusának perspektíváira.³⁴ Kutatók szerint az ellentmondásos szituáció folyományaként a mai Ukrajnában mind a nemzeti kisebbségek, mind pedig az államszervező többségi nemzet körében erős a nemzeti identitás elvesztése és a nyelvi asszimiláció miatti nyugtalanság.³⁵ Nahorna úgy látja, hogy az ukrán társadalmat a *nyelvtől* és a *nyelvért* való aggodalom osztja két táborra, nem csoda hát, ha mindkét oldalon megjelenik a nyelvi küldetéstudat.³⁶ Az egyértelműen ukrán dominanciájú nyugati országrészben ugyanis attól rettegnek, hogy ha az orosz második államnyelvvé válik, akkor megszűnik az ukrán államiság, veszélybe kerül az ukrán nyelv és nemzet; az államigazgatást kivéve szinte teljes mértékben orosz nyelvű délen és keleten ezzel szemben úgy gondolják, az ukránosító politika létében veszélyeztetni az orosz nyelvet és az oroszok nemzeti azonosságtudatát Ukrajnában.³⁷ Ha megvizsgáljuk az 1. táblázat adatait, azt láthatjuk, hogy ez az aggodalom nem tűnik teljesen alaptalannak: Ukrajnában a két legutóbbi census, 1989 és 2001 között valamennyi nemzeti közösség körében csökkent azoknak az aránya, akiknél a nemzetiség és az anyanyelv egybeesik. Ez a tendencia a két legnagyobb közösséget: az ukránokat és az oroszokat is érintette, mégpedig közel azonos arányban.³⁸

³⁴ Заремба – Римаренко: Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем, 2008, i. m. 276.

³⁵ Arel: Double Talk, 2014, i. m.

³⁶ Нагорна: Політична мова і мовна політика, 2005, i. m., 268–269.

³⁷ Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010) (Budapest: Gondolat Kiadó, 2013) 237–280.

³⁸ A románok körében megfigyelhető jelentős, 29,46%-os növekedés annak eredménye, hogy a korábban moldávként számon tartottak közül sokan újra román nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallották magukat.

1. táblázat. A nemzetiségi és nyelvi asszimiláció mértéke Ukrajna nemzetiségi körében az 1989. és 2001. évi népszámlálások adatai alapján³⁹

	Az adott nemzetiségűek abszolút száma		Különbség 2001 és 1989 között (fő)	Anyanyelve és nemzetisége azonos (%-ban)		Különbség 2001 és 1989 között (%-ban)
	1989	2001		1989	2001	
Ukránok	37 419 053	37 541 693	122 640	87,72	85,16	-2,56
Oroszok	11 355 582	8 334 141	-3 021 441	98,39	95,92	-2,47
Belaruszok	440 045	275 763	-164 282	35,5	19,79	-15,71
Moldávok	324 525	258 619	-65 906	77,97	70,04	-7,93
Krími tatárok	46 807	248 193	201 386	92,58	92,01	-0,57
Bolgárok	233 800	204 574	-29 226	69,54	64,15	-5,39
Magyarok	163 111	156 566	-6 545	95,65	95,44	-0,21
Románok	134 825	150 989	16 164	62,28	91,74	29,46
Lengyelek	219 179	144 130	-75 049	12,55	12,95	0,4
Zsidók	486 326	103 591	-382 735	7,12	3,1	-4,02
Görögök	98 594	91 548	-7 046	18,53	6,37	-12,16
Tatárok	86 875	73 304	-13 571	48,91	35,15	-13,76
Cigányok	47 917	47 587	-330	58,59	44,69	-13,9
Azerbajdzsánok	36 961	45 176	8 215	72,43	53,03	-19,4
Németek	37 849	33 302	-4 547	23,19	12,18	-11,01
Gagauzok	31 967	31 923	-44	79,46	71,49	-7,97
Összesen	51 452 034	48 240 902	-3 211 132	87,85	85,18	-2,67

A szociológiai felmérések eredményei sem mutatják az ukrán nemzeti-esítés töretlen sikerességét. Amint arra Kulyk rámutat, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által 1992 és 2012 között évente országos reprezentatív mintán elvégzett felmérések szerint az ukrán nemzetiségűek aránya az 1992-es 62%-ról két évtizeddel később,

³⁹ Összeállítva Левенець Ю. та ін. (ред.): *Закарпаття в етнополітичному вимірі* (Київ, ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008) 649–650., illetve <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/> (2018-09-12) alapján.

2012-re mindössze 66%-ra nőtt; a magukat orosz nemzetiségűként identifikálók aránya ennek megfelelően alig csökkent: az 1992-es 35%-ról 2012-re mindössze 32%-ra esett vissza.⁴⁰ Az ukrán tudományosságban megszokott módon Kulykot az már egyáltalán nem foglalkoztatja, hogy az ország két nagy etnikai közösségének együttes aránya 2012-re 98%-osra nőtt (a nem ukrán és/vagy orosz nemzetiségűek aránya már csupán 2% volt az országos reprezentatív kutatás adatai alapján, az etnikai és nyelvi sokszínűség tehát csökkent). Az is kiderül ugyanakkor az adatokból, hogy a magukat ukrán nemzetiségűnek vallók aránya gyorsabban emelkedik, mint azoké, akik az ukránt tekintik anyanyelvüknek, és még lassabban nő azoknak a hányada, akik kizárólag az ukrán nyelvet használják a hétköznapiakban.⁴¹

Nagyrészt a fentiek következtében az ukrán tudományosságban máig nincs konszenzus a tekintetben, hogyan határozzák meg az Ukrajnában élő orosz etnikai közösséget. Egyesek szerint diaszpórának kell őket tekinteni,⁴² mások etnikai vagy nemzeti kisebbségként kezelik őket.⁴³ Sulha „szuper-kisebbségként” tekint rájuk.⁴⁴ Olyan írások is olvashatók, melyek szerint az ukrainai oroszok őshonos nép Ukrajna bizonyos területein.⁴⁵ Ugyanakkor olyan véleményekkel is találkozni lehet, melyek szerint az orosz közösség státusát mielőbb rendezni kell Ukrajnában, és meg kell határozni sajátos helyzetükből fakadó jogállásukat.⁴⁶

⁴⁰ Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, і. м., 154.

⁴¹ Уо.

⁴² Pavlenko, Aneta: Russian as a lingua franca. *Annual Review of Applied Linguistics*, 26, 2006, 78–99.

⁴³ Рябчук, Микола: Від Малоросії до України. Парадокси запізненого націєтворення (Київ: Критика, 2000).

⁴⁴ Шульга, Микола: Політико-правові моделі забезпечення прав національних меншин. *Бюлетень ДНЦ „Демократичні Ініціативи”*, 14, 1995, 34–35.

⁴⁵ Котигоренко, Віктор: Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації (Київ: Світогляд, 2005) 188.

⁴⁶ Баурінг, Білл: Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство. In: Бестерс-Дільгер Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ, 2008. 55–95.; Bowring, Bill: International Standards and Obligations, and Ukrainian Law and Legislation. In: Besters-Dilger (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine*, 2009, і. м., 57–100.

Az ukrainai oroszok etnikai vagy nemzeti kisebbségként való kezelése nemcsak a szakértői véleményekben dominál, hanem ezt az álláspontot támogatja az ukrainai jogrend is, amely nemzeti kisebbségként határozza meg az országban élő orosz közösséget. Azonban épp maga az ukrainai jogalkotás, például Ukrajna Alkotmánya tekinti az oroszokat más kisebbségi közösségeknél magasabb, kiemelt státusúnak. „Ukrajnában garantált az orosz és Ukrajna más nemzeti kisebbségei nyelvének szabad fejlődése, használata és védelme” – fogalmaz például az Alkotmány (10. cikkely).⁴⁷ Erre a helyzetre Rjabcsuk is felhívja a figyelmet: „az orosz nyelvű kisebbség Ukrajnában nemcsak politikailag és kulturális szempontból volt privilegizált – mint a birodalmi többség képviselője –, hanem szociálisan is: mint főként városi lakosság, mely fölötte áll az elsősorban falusi, jobbágyosított ukrán nyelvű kolhozistáknak”.⁴⁸ Tehát az ukrán–orosz probléma más dimenziókat is nyer a nyelvi vonatkozások révén, hisz Ukrajnában mind az etnikai ukránok, mind más kisebbségek körében jelentős arányú nyelvi asszimiláció ment végbe az orosz nyelv javára.

Az ukrainai oroszok státusa azért is jelentkezett rendezésre váró feladatként, mert a Szovjetunió széthullását követően a többmilliós ukrainai orosz közösség úgy vált egyik pillanatról a másikra kisebbséggé, azaz *de jure* alárendelt státusúvá, hogy korábban a szovjet birodalom nyelvi és kulturálisan is privilegizált csoportjához tartozott, *s de facto* ezeket a kedvező gazdasági, politikai és kulturális pozíciókat részben az államváltás után is sikerült átmentenie.⁴⁹ A helyzetbe kódolt konfliktus abból fakad, hogy az új államszervező etnikum, azaz az ukránok az orosz közösség összes volt és még féltve őrzött pozíciójára igényt tart. Az ukrainai helyzethez hasonló konstrukciókat elemezve Brubaker megállapítja: hogy kompenzálják a diszkriminációt, „mely felfogásuk szerint a múltban érte őket, a nemzetiesítő elitek cselekvést sürgetnek és vállalnak az etnokulturális államalkotó nemzet nyelvének, kultúrájának, demográfiai

⁴⁷ Конституція України (1996). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2018-12-01)

⁴⁸ Рябчук Микола: *Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення*, i. m., 160.

⁴⁹ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. (L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006) 16.; Zabrodszkaja, Anastassia – Ehala, Martin: *Inter-ethnic processes in post-Soviet space: theoretical background*, i. m., 1.

túlsúlyának, gazdasági fejlődésének, politikai hegemoniájának előmozdítása érdekében”.⁵⁰

A Krím Oroszország általi annektálása, a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus tovább bonyolítja az ukrán–orosz viszonyt. Mindezek a tényezők alapvetően meghatározzák az ukrán nemzetiségi és nyelvpolitikát. A fentiek alapján az is érthetővé válik, miért tekinti Ukrajna az egyik legfontosabb nemzet- és nyelvpolitikai célnak azt, hogy az ukrán nyelv valóban úgy funkcionáljon az ország egész területén, mint egyedüli és kizárólagos államnyelv. Azaz Ukrajna – Brubaker fogalmát alkalmazva – nemzetiesítő, nemzetállamot építő országgént jellemezhető.⁵¹ Olyan államként, ahol a nemzeti elitek a szovjet gyarmatból függetlenné vált Ukrajnát „megvalósulatlan» nemzetállamnak tekintik, olyan államnak, melynek az a rendeltetése, hogy nemzetállam – egy bizonyos nemzet birtokában lévő és céljait szolgáló állam – legyen, de amely egyelőre még nem nemzetállam (vagy legalábbis nem megfelelő fokon az); ezzel együtt jár az a hajlandóság, hogy az észlelt hiányosságot orvosolják, s azzá tegyék az államot, amivé voltaképpen és legitim módon rendeltetése szerint lennie kell”.⁵² Mindezek a folyamatok csak Ukrajna sajátos, a nyelvpolitikát is meghatározó nyelvi helyzetének kontextusában értelmezhetők.

A kétnyelvű Ukrajna

Ukrajnában két nagy nyelv uralja a nyelvhasználati színterek legnagyobb részét: az ukrán és az orosz. „Ukrajna legnagyobb része számára a kétnyelvűség a realitás” – írja például Bowring.⁵³ Hasonlóan vélekedik Shumlianskyi is: „Ukrajnában a nyelvi helyzet egyik alapvető jellemzője a társadalom kétnyelvűsége”.⁵⁴ Bilaniuk szerint „Ukrajnában mindenki kétnyelvű, különböző mértékben”.⁵⁵ Arel egyértelműen kijelenti, hogy

⁵⁰ Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*, i. m., 18.

⁵¹ Uo. 68–71.

⁵² Uo. 68.

⁵³ Bowring: *The Russian Language in Ukraine*, 2014, i. m., 70.

⁵⁴ Shumlianskyi: *Conflicting abstractions*, 2010, i. m., 135.

⁵⁵ Bilaniuk, Laada: *Language in the balance: the politics of non-accommodation on bilingual Ukrainian–Russian television shows*. *International Journal of the Sociology of Language*, 210, 2010. 109.

„Ukrajna kétnyelvű állam”.⁵⁶ Uffelmann úgy látja, hogy a mai Ukrajnában „nehéz egyértelműen egynyelvű társadalmi szektort találni, legyen az az oktatás, a tudományos szféra vagy a tömegkommunikáció.”⁵⁷ Ivanova kutatásai is arra mutatnak rá, hogy a központi kormányzatnak az ukrán egynyelvűséget támogató jogalkotó szándéka és politikai nyomása ellenére „Ukrajna továbbra is kétnyelvű maradt”.⁵⁸ „Ukrajna gyakorlatilag kétnyelvű ország, ahol, úgy tűnik, mindenki egyaránt ért ukránul és oroszul, és ahol a döntő többség (a különféle közvélemény-kutatások során a válaszadók nagyjából kétharmada) azt állítja, hogy szinte folyékonyan beszéli mindkét nyelvet” – foglalja össze a helyzetet Rjabcsuk.⁵⁹ Ezt a széles körben elterjedt kétnyelvűséget mutatjuk be az alábbiakban.

Annak ellenére, hogy az állam egykori elnöke, volt miniszterelnöke, a narancsos forradalom (egyik) hőse, Viktor Juscsenko azt írta a *День* [A nap] című kijevi lap 2010. október 6-án megjelent, 180. számában, hogy „Ukrajna – klasszikus monoetnikus ország”, az adatok merőben mást mutatnak.⁶⁰ Ukrajna első és mindeddig egyetlen, 2001-ben végzett népszámlálásának adataira alapozva az Állami Statisztikai Hivatal munkatársai például megállapítják: „Ukrajna lakossága nemzetiségi szerkezetének jellemzője a többnemzetiségű összetétel”.⁶¹

A népszámlálási adatlapon a nyelvi ismérveket firtató 7. blokk „a” kérdése az anyanyelv iránt érdeklődött. A számlálólapon azt a nyelvet kellett rögzíteni, amelyiket a kérdezett megnevezett. Az adatlap kitöltéséhez készült útmutató⁶² kiemeli, hogy az anyanyelv és a nemzetiség különböz-

⁵⁶ Arel: Double Talk, 2014, i. m.

⁵⁷ Uffelmann, Dirk: The imagined geolinguistics of Ukraine. In: Mark Bassin – Mikhail Suslov (eds.): *Eurasia 2.0: Russian geopolitics in the age of new media* (Lexington Books, Lanham, 2016) 249–274.

⁵⁸ Ivanova, Olga: Bilingualism in Ukraine: Defining attitudes to Ukrainian and Russian through geographical and generational variations in language practices. *Sociolinguistic Studies*, 7, 2013, No. 3.

⁵⁹ Rjabcsuk, Mikola: *A két Ukrajna* (Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2015) 136.

⁶⁰ Ющенко, Віктор: Чия мова – того й влада. *День* № 180, 6 жовтня 2010 р.

⁶¹ Kuras, Ivan F. – Pirozhkov, Serhyi I. (eds.): *First All-National Population Census: historical, methodological, social, economic, ethnic aspects* (State Statistic Committee of Ukraine and Institute for Demography and Social Studies, Kyiv, 2004) 99.

⁶² Інструкція щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року і заповнення переписної документації. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0742-01> (2014-12-04)

het. Ha a válaszadó nehezen tudott dönteni, azt a nyelvet kellett beírni, amelyet a legjobban beszélt, vagy amelyet általában használt a mindennapokban és otthon. A beszélni még nem tudó, illetve kiskorú gyerekek anyanyelvét a szülők határozták meg. Kétségek esetén az általában otthon használt nyelvet kellett rögzíteni. A siketek anyanyelvének azt jegyezték be, amelyiken olvastak és írtak, vagy amelyiket a háztartásuk tagjai, illetve azok a személyek használtak, akikkel általában érintkeztek.

A 7. blokk „b” kérdése azoknak szólt, akik nem az ukránt jelölték meg anyanyelvükként, és arra vonatkozott, beszéli-e az illető az ukrán nyelvet. Az „igen” válasz feltételeként az útmutató azt szabta, hogy a kérdezett „szabadon”⁶³ beszéljen ukránul (azaz olvas, ír és folyékonyan beszél, vagy csupán folyékonyan beszél ezen a nyelven), egyébként a „nem”-et kellett bejelölni. A „c” kérdés a más beszélt nyelv iránt érdeklődött. Itt azt az anyanyelvtől és az ukrántól eltérő nyelvet kellett beírni, amelyen az adatközlő „szabadon” tudott beszélni. Mivel csak egy ilyen nyelv megnevezésére volt lehetőség, több szóba jöhető nyelv esetén azt kellett rögzíteni, amelyen a kérdezett a legjobban beszélt. A beszélni még nem tudó kisgyerekek számlálólapjára – az egyéb nyelveket nem beszélőkéhez hasonlóan – ebbe a rubrikába a „nem” beírás került. A magukat ukrán anyanyelvűnek vallók csupán egy további nyelv ismeretéről nyilatkozhattak. A nem ukrán anyanyelvűek jelölhették, hogy beszélik-e az államnyelvet, illetve válaszolhattak arra a kérdésre is, hogy egyéb nyelven képesek-e „szabadon” beszélni.⁶⁴

A census által regisztrált adatok szerint az ország lakossága etnikailag és nyelvileg is heterogén (2. táblázat). Nemzetiségi szempontból a lakosság 22,2%-a, anyanyelvi szempontból 32,5%-a tartozott valamely kisebbséghez.

⁶³ Ukránul: вільно володіє.

⁶⁴ Csernicskó István – Molnár József: Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban. *Regio*, 23, 2015, 3. sz. 46–79.

2. táblázat. Ukrajna lakossága nemzetiség⁶⁵ és anyanyelv⁶⁶ szerint
(2001-es census adatai alapján)

	nemzetiség szerint		anyanyelv szerint	
	fő	%	fő	%
ukrán	37 531 510	77,80018	32 570 743	67,51686
orosz	8 334 141	17,27609	14 273 670	29,58831
belarusz	275 763	0,57164	56 249	0,11660
moldáv	258 619	0,53610	185 032	0,38356
krími tatár	248 193	0,51449	231 382	0,47964
bolgár	204 574	0,42407	134 396	0,27859
magyar	156 566	0,32455	161 618	0,33502
román	150 989	0,31299	142 671	0,29575
lengyel	144 130	0,29877	19 195	0,03979
zsidó (jiddis)	103 591	0,21474	3 307	0,00686
örmény	99 894	0,20707	51 847	0,10748
görög	91 548	0,18977	6 029	0,01250
cigány	47 587	0,09864	22 603	0,04685
német	33 302	0,06903	4 206	0,00872
gagauz	31 923	0,06617	23 765	0,04926
szlovák	6 397	0,01326	2 768	0,00574
karaim	1196	0,00248	96	0,00020
krimcsak	406	0,00084	21	0,00004
ruszin	10183	0,02111	6725	0,01394
egyéb	510 390	1,05800	143 142	0,29672
nem adta meg	–	–	201 437	0,41756
Ukrajna összesen	48 240 902	100	48 240 902	100

⁶⁵ Forrás: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (2015-06-14)

⁶⁶ Forrás: <http://ukrcensus.gov.ua/eng/notice/news.php?type=2&id1=21> (2015-06-14)

Arel szerint, ha a 2001-es census során nem az anyanyelvre, hanem a leggyakrabban használt nyelvre kérdeztek volna rá, akkor jóval magasabb volna az orosz, és ennél is alacsonyabb az ukrán nyelvet választók aránya.⁶⁷ Példája szerint egy kijevi egyetemi hallgató – bár folyékonyan beszélt ukránul – az orosz nyelvet használta a leggyakrabban, és az orosz volt a családi szocializáció nyelve is; a census során azonban az ukránt választotta anyanyelveként, arra hivatkozva, hogy „én nem vagyok orosz”.⁶⁸

Kologyij úgy véli, hogy – akárcsak az „etnikai származás”-ra vonatkozó kérdésnél – a népszámlálási adatlap anyanyelvre vonatkozó részénél az adatközlők az „anyanyelv” fogalmát „származási nyelv”, „az édesanya által használt nyelv” jelentésben értelmezték, és így erre a kérdésre – attól függetlenül, milyen nyelvet használnak leggyakrabban vagy mely nyelvet ismerik a legjobban – sokan azért választották az ukránt, mert gyermekkorukban a környezetük elsősorban ezt a nyelvet használta a családban.⁶⁹ Hasonlóan érvel Kuzio is, aki szerint a megkérdezettek hajlamosak voltak az „anyanyelv” kérdésre adott választ az etnikai identitásuk egyfajta tesztjeként értékelni, ezért magasabb lett az ukrán ajkúak száma a valóságnál.⁷⁰

A népszámlálás adatai alapján Ukrajna lakosságának 56,84%-a anyanyelvén kívül még legalább egy nyelven „szabadon beszél”-t. Ez az arány a városban élők körében 63,23%, a falusi lakosok között 43,92% volt.⁷¹ Mivel az adatok között a csecsemők és az aggyastyánok nyelvtudása is szerepelt, Lozyns'kyi becslései szerint a felnőtt népesség 80%-a beszélt anyanyelve mellett még (legalább) egy nyelvet szabadon. Az ország lakosságának 87,84%-a beszélt ukránul, 67,71%-a pedig oroszul 2001-ben (3. táblázat). Az orosz nemzetiségűek 58,76%-a rendelkezett ukrán nyelvtudással, az ukránoknak pedig az 58,07%-a beszélt szabadon oroszul a census adatai szerint.⁷²

⁶⁷ Arel, Dominique: Interpreting „Nationality” and „Language” in the 2001 Ukrainian Census. *Post-Soviet Affairs* 18. (2002) № 3. 213–249.

⁶⁸ Уо. 240.

⁶⁹ Колодій Антоніна: Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. In: Pereima, Marta – Ruble, Blair (eds.): *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство* (Інститут Кеннана, Київ, 2003) 142.

⁷⁰ Kuzio, Taras: Census: Ukraine, More Ukrainian. *Jamestown Foundation, Russia and Eurasia Review* 4. February 2003.

⁷¹ Лозинський, Роман: *Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд)* (Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 2008) 246. *Уо. 254.

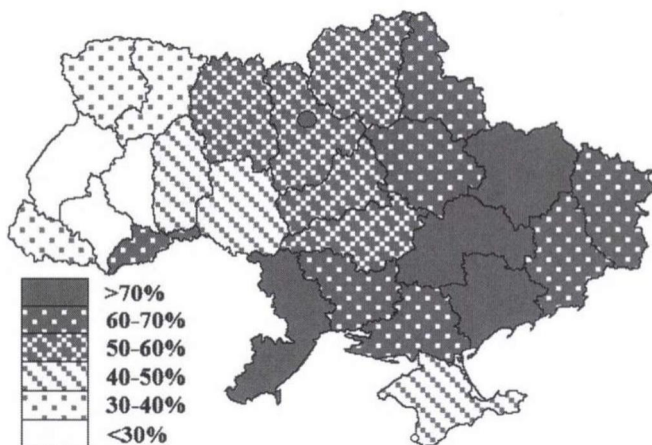
⁷² Уо. 202., 216.

3. táblázat. Az ukrán és az orosz nyelvet „szabadon beszélők” száma és aránya Ukrajnában a 2001-es census adatai alapján⁷³

		beszél ukránul		beszél oroszul	
		fő	az összlakosság %-ában	fő	az összlakosság %-ában
összesen		42 374 848	87,84	31 698 051	67,71
ebből	anyanyelvként	32 577 468	67,53	14 273 670	29,59
	másodnyelvként	9 797 380	20,31	17 424 381	36,12

Jóval több volt az anyanyelvük mellett még egy nyelvet (rendszerint az ukránt) beszélők aránya az ország keleti (főként oroszok lakta) területein, mint a (túlnyomórészt ukrán) nyugati széleken (1. ábra).

1. ábra. Az anyanyelvük mellett még (legalább) egy nyelvet „szabadon beszélők” aránya Ukrajnában a 2001-es census adatai alapján

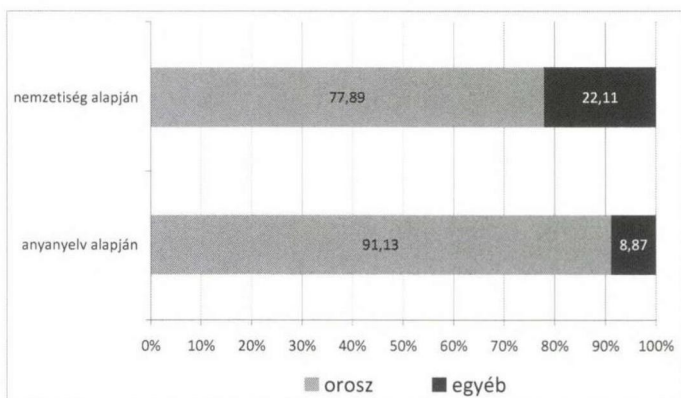
A térképet Molnár József készítette

Лозинський: Мовна ситуація в Україні, 2008, i. m., 246. alapján

⁷³ Forrás: Лозинський: Мовна ситуація в Україні, 2008, i. m., 199–200. és 214–215.

A census adatai rámutatnak arra, hogy számos nemzetiség (köztük az ukránok) képviselőinek jelentős része nem az etnikumának megfelelő nyelvet, hanem az oroszot tekinti anyanyelvének (4. táblázat). Ennek következtében az orosz anyanyelvűek száma és aránya messze meghaladja a magukat orosz nemzetiségűnek vallókat. A nem ukrán nemzetiségű és anyanyelvű polgárok közül messze kiemelkedett az orosz nemzetiségűek és anyanyelvűek száma. Ukrajna etnikai kisebbségei között 77,89%, a nyelvi kisebbségi között pedig 91,13% volt az oroszok aránya (2. ábra). Jól látható, hogy Ukrajnában a kisebbségi kérdés csaknem egyet jelent az orosz közösség ügyével; az oroszok mellett a többi etnikai vagy nyelvi csoport aránya, súlya – beleértve a magyarokat is – nem számottevő. Ahogy Kulyk megállapítja⁷⁴, az ukrán és az orosz nyelven kívül más nyelvek az országos szociológiai kutatásokban sem jelennek meg.⁷⁵

2. ábra. Ukrajna kisebbségi állampolgárai nemzetiség és anyanyelv szerint a 2001-es census adatai alapján

Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/> (2018-09-12)

⁷⁴ Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m., 153.

⁷⁵ Lásd még Cserniczkó István – Hires-László Kornélia: Ifjúságkutatások Ukrajnában és Kárpátalján. In: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség: Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYS 2015 kutatás eredményei* (Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2017) 184–185.

4. táblázat. Nemzetiség és anyanyelv összefüggései Ukrajnában
a 2001-es census adatai alapján

NEMZETISÉG ÉS ANYANYELV	FŐ	%
ukrán nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	31 970 728	66,27
orosz nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	328 152	0,68
ukrán anyanyelvű nemzeti kisebbségek	278 588	0,58
UKRÁN ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	32 577 468	67,53
orosz nemzetiségű orosz anyanyelvűek	7 993 832	16,57
ukrán nemzetiségű orosz anyanyelvűek	5 544 729	11,49
orosz anyanyelvű nemzeti kisebbségek	735 109	1,52
OROSZ ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	14 273 670	29,59
kisebbségek, akiknek anyanyelve és nemzetisége megegyezik	1 129 397	2,34
kisebbségek, akik valamely más kisebbség nyelvét tekintik anyanyelvüknek	260 367	0,54
KISEBBSÉGI ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	1 389 764	2,88
UKRAJNA ÖSSZESEN	48 240 902	100

Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/> (2018-09-12)

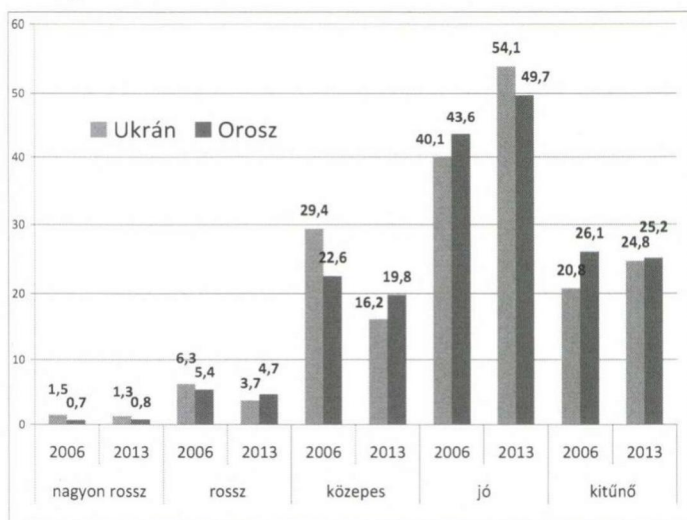
Különböző szociológiai kutatások is az ukrainai kétnyelvűség széleskörű elterjedtségét rögzítik. Egy 2006-ban országos reprezentatív mintán végzett kutatás szerint például a megkérdezettek 55,5%-a vallotta ukrán, 32,0%-a orosz, 1,4%-a pedig egyéb anyanyelvűnek magát, miközben az ukrán–orosz kettős anyanyelvűek aránya 11,1% volt.⁷⁶ 2013-ban egy hasonló kutatás során ezeket az adatokat nyerték a kutatók: az adatközlők 50,9%-a ukrán, 21,2%-a orosz, 4,7%-a egyéb anyanyelvű volt, és 23,2% vallotta egyszerre ukrán és orosz anyanyelvűnek magát.⁷⁷

⁷⁶ Бестерс-Дільгер (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 2008, і. м., 358.; Besters-Dilger (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine*, 2009, і. м., 371–395.

⁷⁷ Бестерс-Дільгер Юліане: Регіональна мовна диференціація України: ознаки стійкості і змін (на матеріалі Всеукраїнського опитування 2013 року). *Мова і суспільство*, 5, 2014, 71.

Az említett kutatások során az adatközlők nyelvtudására is rákérdeztek. 2006-ban a válaszadók 60,9%-a értékelte úgy, hogy ukrán nyelvismeretének szintje jó vagy kitűnő; orosz nyelvtudásáról 69,7% nyilatkozott ugyanígy.⁷⁸ 2013-ban 78,9% vélte úgy, hogy jól vagy kiválóan beszél az államnyelvet, s ugyanezt a választ adta az orosz kapcsán 74,9%.⁷⁹ Sokkal alacsonyabb volt az ukrán és orosz nyelvet nagyon rosszul és rosszul beszélők aránya (3. ábra).

3. ábra. Az ukrán és az orosz nyelv ismeretének foka önbevallás alapján Ukrajnában egy 2006-ban és 2013-ban végzett kérdőíves kutatás adatai alapján

Forrás: Бестерс-Дільгер (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 356.; Besters-Dilger (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine*, 2009, i. m., 371–395.; Бестерс-Дільгер: *Регіональна мовна диференціація України*, 2014, i. m.

⁷⁸ Бестерс-Дільгер (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 356.; Besters-Dilger (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine*, 2009, i. m., 371–395.

⁷⁹ Бестерс-Дільгер: *Регіональна мовна диференціація України*, 2014, i. m., 75–76.

5. táblázat. A családi nyelvhasználat, a gondolkodás nyelve, valamint a boltokban/közterületeken és a kollégákkal való érintkezés nyelve (%-ban)

	Nyelvhasználat a családban	A hétköznapi gondolkodás nyelve	Az utcai, bolti és közterületi nyelvhasználat	A kollégákkal való beszélgetés és a munkahelyi nyelvhasználat
Kizárólag ukránul	28,8	29,3	24,1	22,3
Főként ukránul, de ritkán oroszul is	8,7	8,6	11,7	12,1
Kevert nyelven, melyben mind ukrán, mind orosz szavak használatosak (szurzsikban)	19,7	15,7	17,8	17,1
Főként oroszul, de ritkán ukránul is	14,3	10,7	15,6	17,1
Kizárólag oroszul	28,0	35,0	30,7	30,2
Egyéb nyelven	0,5	0,7	0,1	0,5

Összeállítva Вишняк Олександр: Динаміка мовної ситуації в Україні. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 75–85. alapján.

Néhány országos reprezentatív mintán végzett szociolingvisztikai kutatás eredményei lehetővé teszik számunkra, hogy részletesebb képet nyerjünk az ukrán és az orosz nyelv használati köréről.

A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-ban egy országos kutatás keretében feltárta, hogy Ukrajna különböző régióiban más-más nyelv használata dominál a mindennapokban. Nyugat-Ukrajnában és az ország középső részén egyértelműen az ukrán a leggyakrabban használt nyelv. Északkeleten kissé az orosz felé billen a mérleg nyelve, és sokan használják a szurzsikot.⁸⁰

⁸⁰ Az ukrán értelmező szótárak szerint a *szurzsik* [суржик] szó első jelentése: rozs és búza,

Kelet- és Dél-Ukrajnában azonban az ukrán nyelv használati aránya nagyon alacsony, az orosz messze a leggyakrabban használatos nyelv. Az 5. táblázat ennek a szociológiai kutatásnak az adatai alapján vázolja fel az ukrán–orosz kétnyelvűség mértékét, az ukrán és az orosz nyelv funkcionális megterheltségét. Az adatok alapján egyértelmű, hogy Ukrajnában mind az orosz, mind az ukrán nyelv használata széles körű, a társadalom jelentős része mindkét nyelvet használja.

Az 5. táblázatban látható szurzsik úgynevezett kontaktusváltozat: olyan nyelvváltozat, mely a nyelvi érintkezések hatásaként több nyelv elemeit tartalmazza, de egyik nyelv sztenderd változatával sem azonos.⁸¹ A szurzsik nyelvváltozat az ukrán–orosz kétnyelvűség, a szoros ukrán–orosz társadalmi és nyelvi kapcsolatok következményeként jött létre. Alapját az ukrán nyelv rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani szerkezet, gyakran oroszos kiejtés, hangsúly jellemzi. Sok ukrán állampolgár ezt a sztenderd ukrán és orosz közötti nyelvváltozatot sajátította el otthon alapnyelvként, és ezt használja a mindennapokban.⁸² A változat presztízse alacsony, az ukrán nyelvművelők kedvelt célpontja, használóival rendszerint alacsony iskolázottságot, műveletlenséget, bizonytalan identitást társítanak.⁸³ Többen úgy vélik, hogy a szurzsik – a pidzsín nyel-

vagy rozs és árpa, esetleg árpa és zab keveréke. (Масенко, Лариса: *Нариси з соціолінгвістики* (Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2010) 68.; Масенко, Лариса: *Суржик: між мовою і язиком* (Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2011) 4–6.) A jelenség nagyon hasonló a belarusz–orosz nyelvi keveredés következtében létrejött, *traszjanka* néven emlegetett változathoz (Масенко, Лариса: *Суржик як соціолінгвістичний феномен. Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах*, 2002, № 3. 11–13.; Масенко: *Нариси з соціолінгвістики*, 2010, i. m., 69.; Масенко: *Суржик*, 2011, i. m., 6–7.).

⁸¹ Haugen, Einar: Norm and deviation in bilingual communities. In: Hornby, Peter (ed.): *Bilingualism: Psychological. Social and Educational Implications* (New York: Academic Press, 1977) 97.; Kontra Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból* (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990) 13.

⁸² Масенко: *Суржик*, 2011, i. m., 6.

⁸³ Bernsand, Niklas: Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology. *Berliner Osteuropa Info*, 17, 2001, 38–47.; Bernsand, Niklas: Othering Surzhyk in Implicit Metalinguistic Discourse. In: B. Törnquist-Plewa (ed.): *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus* (Malmö: Sekel Bokförlag, 2006) 77–115.; Bilaniuk, Laada: A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism*, 8, 2004, № 4. 409–425.

vekhez hasonlóan – az egykori gyarmatosító nyelv (az orosz) szókészletén alapul az ukrán fonetika, morfológia és szintaxis egyszerűsített normáinak megőrzése mellett.⁸⁴ Goodman kódkeverésként jellemzi a jelenséget.⁸⁵ Bilaniuk árnyaltabban közelít a kérdéshez.⁸⁶ Felhívja a figyelmet arra, hogy ez a változat önmagában is változatos és rétegzett, s ő kevert nyelvnek (mixed language⁸⁷) tekinti a szurzsikot.

6. táblázat. Nyelvhasználat Ukrajnában különböző szituációkban egy 2006-os, reprezentatív mintán végzett kutatás adatai szerint

Milyen nyelven...?	Főként ukránul	Ukránul és oroszul	Főként oroszul	Szurzsikban
Beszélnek egymással a szülei	37,9	20,0	36,2	4,4
Beszélnek egymással a nagyszülei	40,5	19,1	31,8	5,8
Beszél otthon a családjával	38,2	16,2	40,5	3,4
Beszél barátaival	32,6	25,4	37,9	3,5
Szokott veszekedni, vitatkozni	24,6	17,7	44,3	5,7
Számol	34,5	16,2	45,8	2,0
Szólít meg Őnnel egykorú ismeretlent	33,1	19,5	43,4	3,1
Beszél a boltban	34,3	16,6	44,8	3,6
Válaszolnak Őnnel a bolti eladók	27,5	25,7	41,5	4,4
Beszél a munkahelyén	32,8	18,7	39,0	3,1
Fordul az állami szervek hivatalnokaihoz	40,5	16,4	39,0	2,2
Ők milyen nyelven válaszolnak	37,0	26,8	32,5	1,6

Forrás: Бестерс-Дільгер (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 355–356.

⁸⁴ Масенко: *Суржик*, 2011, i. m., 7–11.

⁸⁵ Goodman, Bridget: *The Ecology of Language in Ukraine. Working Papers in Educational Linguistics*, 24, 2009, № 2. 28.

⁸⁶ Bilaniuk: *A typology of surzhyk*, 2004, i. m.

⁸⁷ Lásd pl. Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004) 202–206.

Egy 2006-ban a 18 éven felüli lakosság 2015 fő reprezentatív mintáján végzett kérdőíves kutatás során arra a kérdésre, hogy az adatközlő lakóhelyén a többség milyen nyelven beszél, 31,9% azt válaszolta, hogy ukránul, 34,6% pedig azt: oroszul. A megkérdezettek 22,8%-a szerint a többség egyaránt használta mindkét nyelvet. 9,7% megítélése szerint a településén élők többsége a szurzsikot használta, s mindössze 1% szerint volt hallható más nyelv a leggyakrabban a helységben (6. táblázat).⁸⁸

Ukrajna nyelvi helyzetének számszerű mutatóit elsősorban a *Портал мовної політики*⁸⁹ [A nyelvpolitika portálja] című honlapon közzétett két összefoglaló jellegű közlemény adataira alapozva mutatjuk be. Az egyik a „Становище української мови в Україні в 2014–15 роках” [Az ukrán nyelv helyzete Ukrajnában a 2014–15-ös években] címmel a „Прощип свободи” [A szabadság tere] néven működő önkéntes társadalmi szervezet által végzett felmérés.⁹⁰ A másik vizsgálatot Stanislav Svidlov végezte, és tette közzé a nyelvpolitikai honlapon.⁹¹

Az ország 22 megyeszékhelyén 2015-ben végzett szociológiai adatfelmérés eredményeiből kiderül, hogy a közigazgatási központok egyik részében az ukrán, ám nagyjából másik felében az orosz nyelv használata dominál az otthonokban (4. ábra).

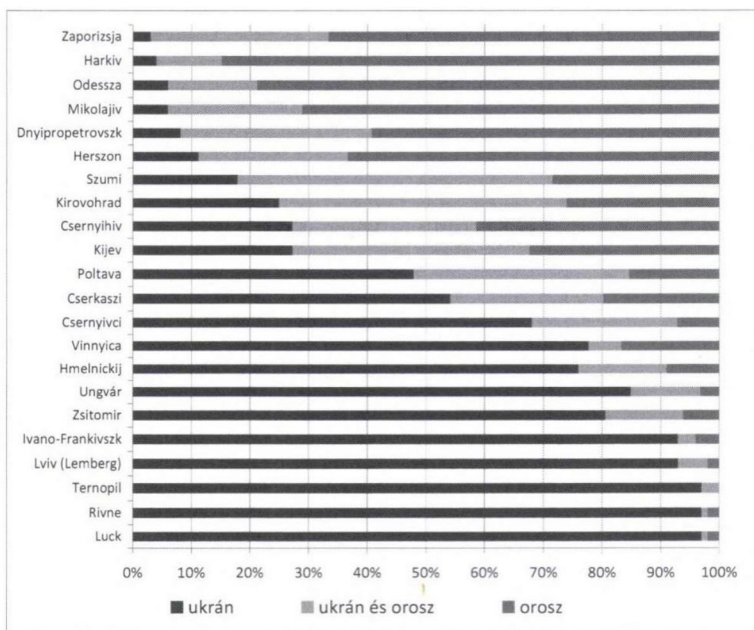
⁸⁸ Бестерс-Дільгер (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 357.

⁸⁹ <http://language-policy.info> (2018-06-12)

⁹⁰ В Україні триває повзуча русифікація. <http://dobrovol.org/article/334/> és В Україні триває повзуча русифікація – результати дослідження. <http://language-policy.info/2015/07/v-ukrajini-tryvaje-povzucha-rusyfikatsiya-rezulytaty-doslidzhennya/> (2018-06-12)

⁹¹ Свідлов, Станіслав: Частка української мови на книжковому ринку України. *Портал мовної політики*, Juny 10, 2015. <http://language-policy.info/2015/06/chastka-ukrajinskoji-movy-na-knyzhkovomu-rynku-ukrajiny/> (2018-09-12); Свідлов Станіслав: Частка україномовних пісень в ефірі українських радіостанцій. *Портал мовної політики*, Juny 21, 2015. <http://language-policy.info/2015/06/chastka-ukrajinomovnyh-pisen-v-efiri-ukrajinskyh-radiostantsij/> (2018-09-12)

4. ábra. Milyen nyelvet használnak otthon a megyeszékhelyek városaiban 2015 márciusában (Donyeck, Luhanszk és a Krím nélkül)

Forrás: <http://language-policy.info/2015/07/v-ukrajini-tryvaje-povzucha-rusyifikatsiya-rezultaty-doslidzhennya/> (2016-01-04)

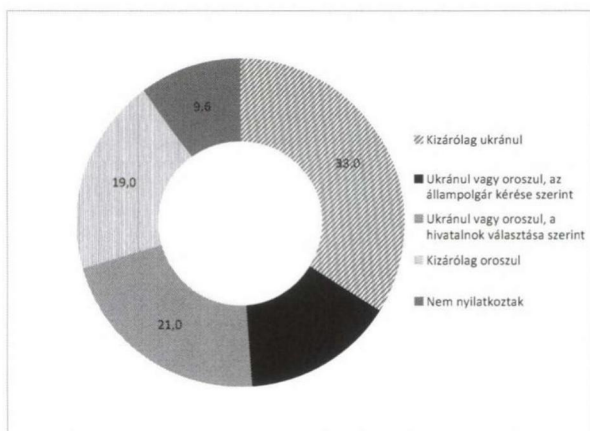
A kétnyelvűség nem csupán a privát vagy informális szférában természetes Ukrajnában, hanem az államhatalmi szervekkel és a helyi önkormányzatokkal való kapcsolattartásban, azaz a formális szituációkban is (5. ábra).⁹² Még a legmagasabb rangú politikusok, állami tisztségviselők körében sem ritka Ukrajnában, hogy nem beszélnek (jól) az államnyelvet.⁹³ „Van-e legalább egy oligarcha, akik anyanyelveként beszéli az ukránt?” – teszi fel ezzel kapcsolatban a retorikai kérdést Yuri Shevchuk, az USA-ból hazatért ukránnyelv-tanár, és gyorsan meg is válaszolja: „Nincs.”

⁹² Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m., 148.

⁹³ Uo. 145.

Majd így folytatja: „Az ukrán politikai Olympuson rendelkezik-e presztízzsel az ukrán? Használják-e [az ukránt a vezető politikusok], amikor a kamerák és mikrofonok ki vannak kapcsolva? Nem!”⁹⁴ A szociológiai kutatások adatai szerint mind országos szinten, mind pedig az egyes régiók vonatkozásában egyforma az ukrán és az orosz nyelv használati aránya a családban, illetve az állami hivatalokban.⁹⁵

5. ábra. Milyen nyelven érintkeznek az államhatalmi szervek és helyi önkormányzatok munkatársai a lakossággal az adatközlő lakóhelyén, %-ban (országos összesítés)

Forrás: Вишняк Олександр: Динаміка мовної ситуації в Україні. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 153.

Az ország – egyéb tényezők mellett⁹⁶ – nyelvi, nyelvhasználati szempontból is két nagy részre szakadt. Nyugaton egyértelműen az ukrán nyelvűek

⁹⁴ «Двомовність для України – це поцілунок смерті» — інтерв'ю з професором Колумбійського університету Юрієм Шевчуком. <https://hromadske.ua/posts/yurii-shevchuk-pro-movnu-situaciju-v-ukraini> (2018-09-06)

⁹⁵ Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m., 151.

⁹⁶ Karácsonyi Dávid – Kocsis Károly – Kovály Katalin – Molnár József – Póti László: East-

és az ukrán nyelv használata dominál, de ahogy kelet felé haladunk, egyre nagyobb az orosz ajkúak és az orosz használók aránya. A nyelvi megosztottsággal párhuzamosan politikai szempontból is gyakorlatilag kettészakadt az ország.⁹⁷

Az ukránosító nyelvpolitika Ukrajnában az oktatás területén bizonyult a legsikeresebbnek.⁹⁸ Miközben az 1989/1990-es tanévben még a közoktatásban tanulóknak mindössze 48%-a járt ukrán tannyelvű iskolába, és 51%-a tanult orosz nyelvű intézményben,⁹⁹ negyedszázad alatt az ukrainai oktatási rendszer szinte egynyelvű ország képét mutatja. Ezt igazolják a 2013/2014-es, illetve 2014/2015-ös tanév adatai is. Miközben (a Krím és a szakadárók uralta keleti területek nélkül) a 2013/2014-es tanévben az ukrainai iskoláknak 85,6%-a volt ukrán tannyelvű, ez az arány a következő tanévre 91,6%-ra emelkedett. Az összes általános és középiskola 81,8%-a tanult ukrán nyelven 2013/2014-ben, ez az arány 2014/2015-re 90,8%-ra nőtt (6. ábra).

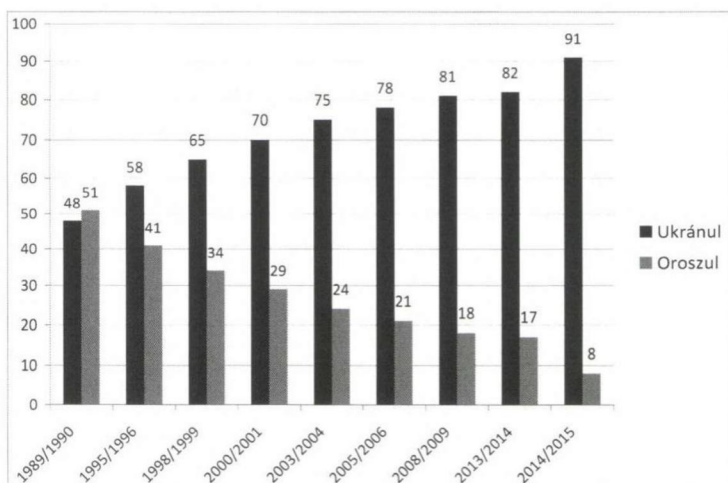
West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2, 2014, 99–134.

⁹⁷ Arel, Dominique – Khmelko, Valerii: The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *The Harriman Review*, 9, 1996, № 1–2. 81–91.; Khmelko, Valerii – Wilson, Andrew: Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In: Taras Kuzio (ed.): *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation* (London: Armonk, 1998) 64–76.; Хмелько Валерій: Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА* 32. Соціологічні науки, 2004, 3–15.; Хмелько Валерій: Через що політикам вдається розколювати Україну. *Дзеркало тижня*, № 24, 24 червня 2006 р.

⁹⁸ Малинкович, Владимир: Степень украинизации образования на Украине, 2005. <http://www.igpi.ru/info/people/malink/1111152776.html> (2018-06-02); Ажнюк, Богдан: Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, і. м., 343–366.; Bilaniuk, Laada – Melnyk, Svitlana: A Tense and Shifting Balance: Bilingualism and Education in Ukraine. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11, 2008, № 3–4. 340–372.; Polese: Language and Identity in Ukraine, 2011, і. м.; Kremen, Vasyl (ed.): *National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine* (Kyiv: Pedahohichna dumka, 2017).

⁹⁹ Shamshur, Oleg – Izhevskaya, Tatiana: Multilingual Education as a Factor of Inter-Ethnic Relations: The Case of the Ukraine. *Current Issues in Language in Society*, 1994, № 1. 29–39.

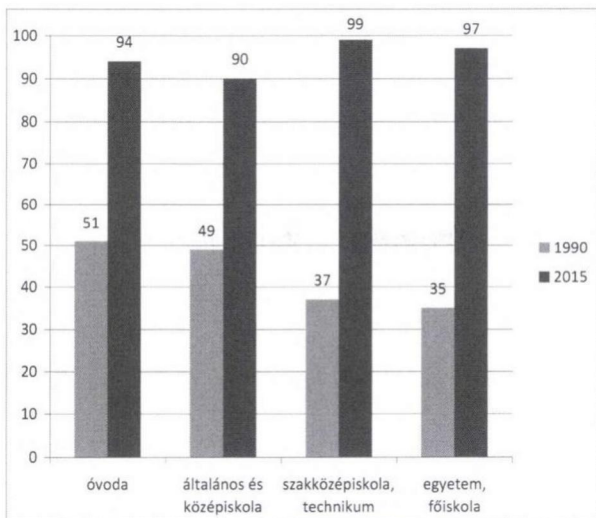
6. ábra. Az Ukrajna iskoláiban ukrán, illetve orosz nyelven tanulók arányának változása 1989 és 2015 között (%-ban)

Összeállítva az alábbiak alapján: Bilaniuk – Melnyk: A Tense and Shifting Balance, 2008, i. m., Shamshur – Izhevskaya: Multilingual Education as a Factor of Inter-Ethnic Relations, 1994, i. m., Stepanenko: Identities and Language Politics in Ukraine, 2003, i. m.; Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин (Київ, 2009) 82. és Становище української мови в Україні в 2014–15 роках, i. m.

A 7. ábrán még inkább látszik, milyen nyelvi helyzetet örökölt 1991-ben Ukrajna a széthulló Szovjetuniótól, illetve milyen eredményeket ért el az ország az oktatás ukránosítása terén. Miközben az utolsó teljes szovjet iskolai évben az még csak az óvodások és az iskolások fele, a hallgatók harmada tanult ukránul, 2015-re ez az arány kétszeresére nőtt.

7. ábra. Az egyes oktatási szinteken ukrán nyelven tanulók százalékos aránya Ukrajnában 1990-ben és 2015-ben

Forrás: Kremen (ed.): National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine, 2017, i. m., 125.

A 6. és 7. ábra adatai fényében válik értelmezhetővé a 2017. szeptember 5-én hozott új oktatási törvény, amelynek 7. cikkelye előírja, hogy az országban az oktatás nyelve az államnyelv.¹⁰⁰

A 2013/2014-es tanévben az első osztályba beiratkozott gyerekeknek 80,4%-a tanult ukrán nyelven; a 2014/2015-ös tanévben már az első osztályosok 88,9%-a kezdte meg ukrán tannyelvű intézményben a tanulmányait; a 2017/2018-as tanévre ez az arány 91,1%-ra emelkedett, a 2018/2019-es tanévben pedig (2018. szeptember 1-jei adatok alapján) a kis első osztályosok 95,2%-át írtatták szülei ukrán nyelvű iskolába.¹⁰¹

¹⁰⁰ Закон України «Про освіту». <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (2018-09-12)

¹⁰¹ Fedinec Csilla – Csernicskó István: A 2017-es ukrán oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma. *Regio*, 25, 2017, 3. sz. 278–300.

Helyenként azonban arról is olvashatunk beszámolókat, hogy az oktatás ukránosítása csupán felületi sikereket hozott. Vlasenko például arról tudósít, hogy Kijev ukrán tannyelvű iskoláinak jelentős részében az ukrán nyelv csak a tanórákon használatos, az órákon kívül a tanárok és a tanulók egymással és egymás között inkább oroszul beszélgetnek.¹⁰²

Jóval kevésbé sikerült az ukránosítás az állam- és közigazgatásban. Miközben a törvényeknek, rendeleteknek, alsóbb szintű jogszabályoknak kizárólag ukrán nyelven létezik hivatalos változata, az orosz nyelv a szóbeli érintkezésben továbbra is széles körben használatos. 2015-ben önkéntesek 23 megyeszékhely polgármesterének hivatalát, valamint a megyei önkormányzatok vezetőinek irodáját hívták fel telefonon, az államnyelvet használva. A városvezetők munkatársainak 82,6%-a, a megyei önkormányzatok elnökeinek hivatalában pedig a telefont felvettek 86,4%-a válaszolt ukrán nyelven; 17,4%, illetve 13,6% orosz nyelven beszélt a telefonálóval.¹⁰³

A kétnyelvűség a tömegtájékoztatási eszközökre is jellemző. Kulyk szerint hiába van minimum kvóta meghatározva arra, hogy a műsoridő 75 százalékában kell ukrán nyelvű tartalmat szolgáltatni az országos sugárzású rádió- és tévéadóknál, ezt nem mindig tartják be.¹⁰⁴ Igazolja ezt 5 országos kereskedelmi és 1 közszolgálati rádióadóban elhangzó zeneszámoknak a nyelvi elemzése: a dalok legnagyobb része orosz nyelvű, az ukrán szövegű számok aránya 5% alatti (8. ábra). Árnyaltabb a kép, ha nem összevont adatokat vizsgálunk, hanem a 10 legnépszerűbb kereskedelmi rádióban játszott zeneszámok nyelvét adónként elemezzük. A Svidlov által közölt összefoglaló szerint az ukrán nyelven elhangzó zeneszámok aránya 1 és 9% közötti; az orosz nyelvű dalok részesedése a műsoridőből ezzel szemben 4 és 94 százalék közötti.¹⁰⁵ A 10 közül mindössze 3 rádió nem sugároz más nyelven (elsősorban angolul) popzenét, a többi rádióban azonban 62 és 95% közötti ezeknek az aránya.¹⁰⁶

¹⁰² Моніторинг: Українська мова завоює ефір. Найбільш русифіковані – інтернет, преса та сфера послуг (Інфографіка). http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/89186/Monitoring_Ukrajinska_mova_zavojovuje_jefir_Najbilsh_rusyfikovani (2018-09-12)

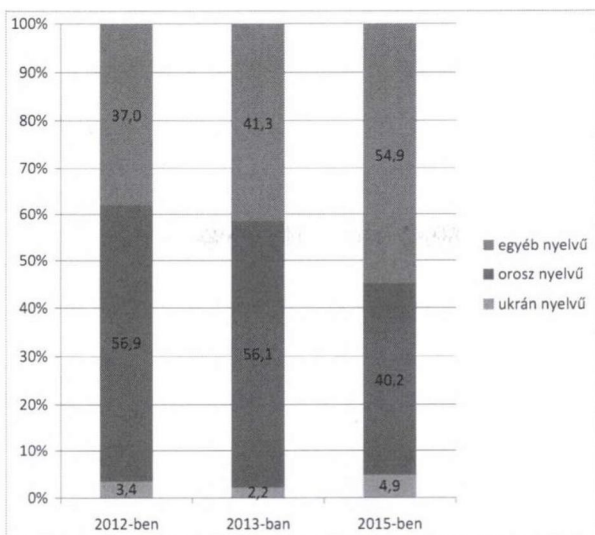
¹⁰³ Власенко, Вікторія: Мовна диверсія. *Портал мовної політики*, 2016. január 13. <http://language-policy.info/page/2/> (2018-09-12)

¹⁰⁴ В Україні триває повзуча русифікація. <http://dobrovol.org/article/334/> (2018-12-30)

¹⁰⁵ Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m., 145.

¹⁰⁶ Свідлов: Частка україномовних пісень в ефірі українських радіостанцій, 2015, i. m.

8. ábra. 5 kereskedelmi és 1 közszolgálati rádióban sugárzott zeneszámok megoszlása a dalszövegek nyelve szerint (hétköznap 16 és 20 óra között)

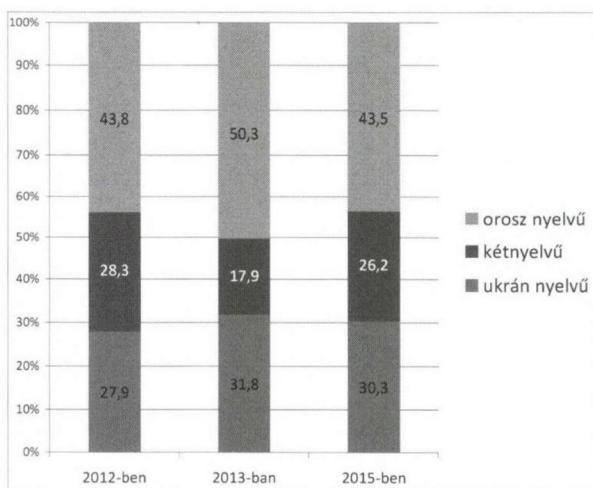
Forrás: <http://language-policy.info/2015/07/v-ukrajini-tryvaje-povzucharusyfikatsiya-rezultaty-doslidzhennya/> (2018-01-04)

A 8 legnagyobb nézettségi aránnyal rendelkező országos televíziós csatorna műsorainak vizsgálata alapján az elemzők első látásra meglepő eredményre jutottak. Az orosz nyelvű műsorok enyhe dominanciája mellett a sugárzott műsorok negyede kétnyelvű: együtt és egyszerre van jelen az adásban az államnyelv és az egykori Szovjetunióban a „népek közötti érintkezés eszköze”-ként emlegetett orosz (9. ábra).

A kétnyelvű tévéműsorok a gyakorlatban úgy működnek, hogy például a híradóban az ukrán nyelven elhangzó kérdésre a riportalany oroszul felel; a politikai vitaműsorokba meghívott közéleti szereplők egy része az államnyelvet, más része az oroszot használja, s vannak, akik hol az egyik, hol a másik nyelven szólnak meg; a sportközvetítések két riportere közül az egyik rendszerint ukránul, a másik pedig oroszul kommentálja az eseményeket stb. Bilaniuk az ukrán–orosz tévéműsorok kétnyelvűségét

„nem alkalmazkodó” bilingvizmusnak nevezi.¹⁰⁷ Ezzel arra utal a kutató, hogy – mivel Ukrajna gyakorlatilag kétnyelvű, ahol a lakosság legnagyobb része az ukrán és az orosz nyelvet egyaránt beszéli – mindenki megengedheti magának, hogy a saját nyelvén szólaljon meg akár a televízióban vagy a rádióban is, nem kell alkalmazkodni a beszédpartner nyelvéhez.

9. ábra. A 8 legnézettebb országos televíziós csatorna adásainak nyelve főműsoridőben (hétköznap 18 és 22, hétvégén 12 és 16 óra között)

Forrás: <http://language-policy.info/2015/07/v-ukrajini-tryvaje-povzucharusyfikatsiya-rezultaty-doslidzhennya/> (2018-01-04)

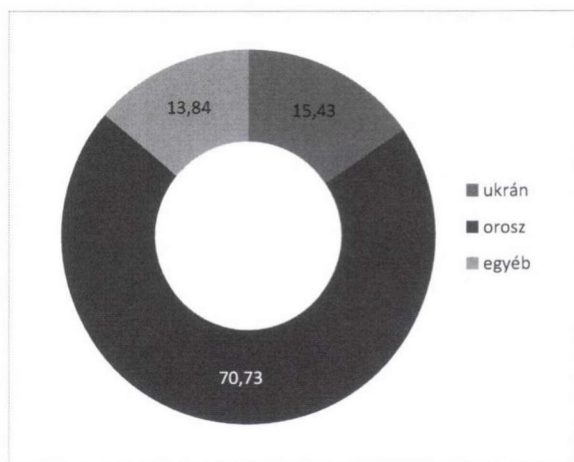
A méltóság forradalma után hatalomra jutott politikai elit intézkedései következményeként jelentősen nőtt az ukrán nyelv jelenléte a televízióban és a rádióban. Az újabb, 2018-as felmérések szerint az országos tévécsatornákon már 64%-os, a rádiókban pedig 54%-os az államnyelven sugárzott műsorok aránya, a kétnyelvű (ukrán–orosz) és orosz nyelvű adásidő pedig ennek megfelelően jelentősen csökkent.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Bilaniuk: Language in the balance, 2010, i. m.

¹⁰⁸ Uo.

A nyomtatott sajtóban (a megjelenés példányszáma alapján) megközelítőleg 10% volt az ukrán nyelvű sajtótermékek aránya.¹⁰⁹ Svidlov számításai szerint a 2015 júniusában az Ukrajnában forgalomban lévő könyvek között messze az orosz nyelvű kötetek voltak többségben (10. ábra).¹¹⁰ A kelet-ukrajnai konfliktus következtében megváltozott politikai helyzetben 2018-ra a könyvkiadásban 75%-ra, a nyomtatott sajtóban 28%-ra emelkedett az államnyelvi kiadványok aránya.¹¹¹

10. ábra. A 2015 júniusában a Yakaboo.ua online könyvárúház katalógusában elérhető könyvek (címek) megszólása nyelv szerint

Forrás: Свідлов: Частка української мови на книжковому ринку України, 2015, i. m.

A közterületi reklámok nyelvét viszont az államnyelv uralja. 2014-ben a nyilvános helyen kihelyezett óriásplakátok 68%-a, 2015-ben viszont már 79%-a volt ukrán nyelvű.¹¹² Az utas-szállításban is az államnyelv dominanciáját rögzítették a felmérések 2015 nyarán, mind a vasúti és autóbusz-közlekedésben, mind a városi fuvarozásban (11. ábra).

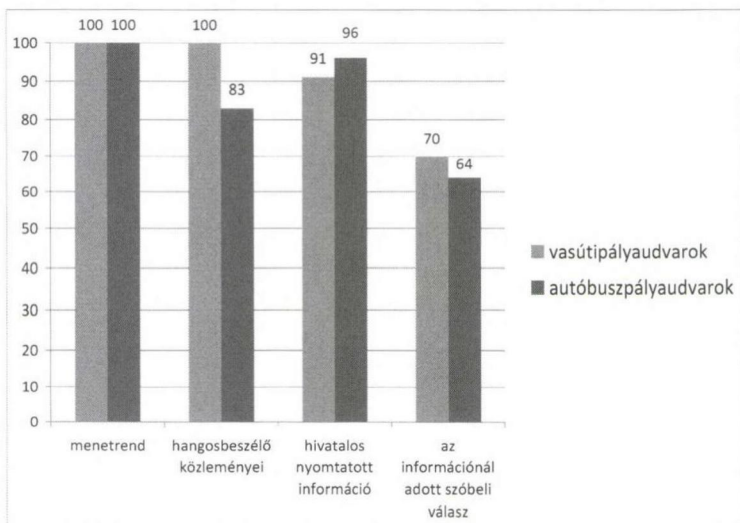
¹⁰⁹ Bilaniuk: Language in the balance, 2010, i. m.

¹¹⁰ Моніторинг: Українська мова завойовує ефір, i. m.

¹¹¹ В Україні триває повзуча русифікація, i. m.

¹¹² Уо.

11. ábra. Az ukrán nyelv előfordulási aránya a megyeszékhelyek és a 300 ezernél több lakossal rendelkező városok vasúti és autóbusz-pályaudvarain (a Krím és a megszállt területek kivételével 2015 első felében)

Forrás: <http://language-policy.info/2015/07/v-ukrajini-tryvaje-povzucharusyfikatsiya-rezultaty-doslidzhennya/> (2016-01-04)

Korlátozottan van jelen viszont az ukrán nyelv a digitális térben. Az Ukrajnában legnépszerűbb internetes keresőprogram keresései között a nyugat-ukrajnai megyékben a legmagasabb az ukrán nyelven indított keresések aránya, de itt is csupán minden harmadik nyelve az ukrán.¹¹³ A W3Techs: Web Technology Surveys adatai szerint 2013 márciusában az Ukrajnát jelölő .ua regisztrációjú honlapok 78,9%-a volt orosz, 10,6%-a angol és csupán 10,4%-a ukrán nyelvű.¹¹⁴ A 21. században sokat mondó adat az is, hogy a Steam internetes áruházban hány számítógépes játék érhető el ukrán nyelven. Svidlov összesítése szerint 2015 júniusában összesen 5494 internetes játék volt megvásárolható az online áruház kínálatában, s kö-

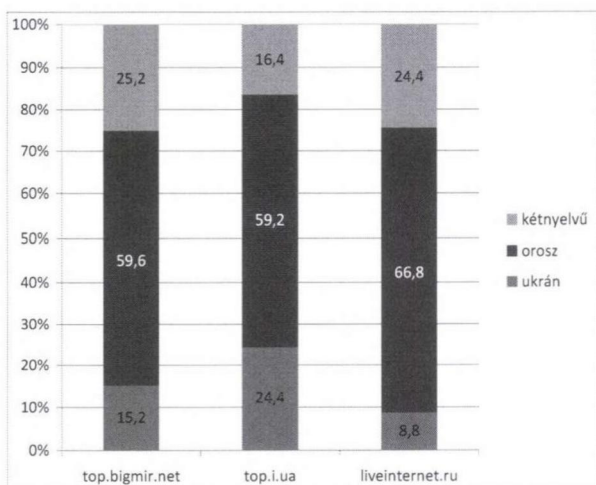
¹¹³ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/5/54/Mapa_Ukraine_yandex-ukr-2.jpg (2018-01-28)

¹¹⁴ Свідлов: Частка української мови на книжковому ринку України, 2015, i. m.

zöttük mindössze 132-nek (2,4%) volt ukrán nyelvű változata; viszont csupán 43 rendelkezett hivatalos ukrán verzióval, 89-et amatőrök láttak el ukrán fordítással.¹¹⁵

A leglátogatottabb ukrainai honlapok abszolút többsége orosz nyelvű, az ukrán nyelvű web-oldalak arányát még a kétnyelvűek is megelőzik (12. ábra).

12. ábra. A 250 leglátogatottabb ukrainai honlap megoszlása nyelvek szerint három különböző internetes rangsor összesítése alapján 2015 első felében

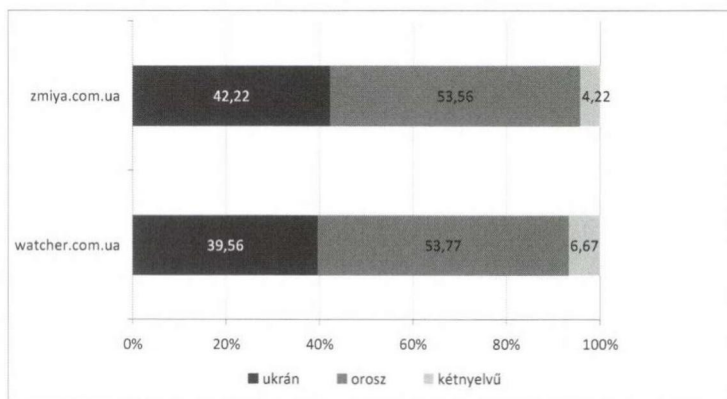
Forrás: Свідлов, Станіслав: Становище української мови в «українському» інтернеті. Портал мовної політики November 17, 2015. <http://language-policy.info/2015/11/stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-interneti/>

Az ukrainai illetőségű Facebook felhasználók között is magasabb a bejegyzéseiket oroszul vezetőik aránya, mint azoké, akik ukrán nyelven vannak jelen a legnagyobb közösségi hálón (13. ábra). Újabb elemzések azt is feltárták, hogy míg a nyilvánosság előtt zajló hivatalos diskurzusok hajlamosak a többnyelvűség negatív értékelésére, az ukrán–orosz nyelvi kontaktusok hatásainak (szókölcsönzés, kódváltás stb.) elítélésére, a nyelvtisztaság

¹¹⁵ Моніторинг: Українська мова завойовує ефір, і. м.

támogatására, a kevésbé kontrollált online digitális térben megnyilvánulók jóval toleránsabbak, nyitottabbak a nyelvi hibriditásra és heterogenitásra, és a nyelvről vallott nézeteik gyakran ellentétesek a hivatalos, a kormány által támogatott ukránosítás kezdeményezésekkel.¹¹⁶

13. ábra. A 450 legaktívabb ukrainai Facebook-felhasználó bejegyzéseinek nyelvi megoszlása két független összesítés szerint 2015 első felében

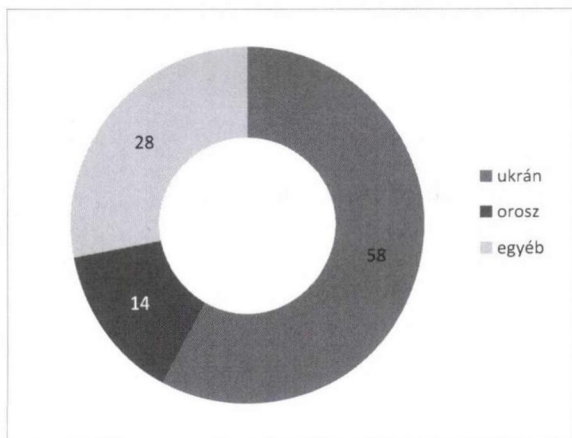

Forrás: Свідлов: Частка української мови на книжковому ринку України, 2015, i. m.

A szolgáltató szféra többnyelvűsége is teljesen természetes Ukrajnában. 2015 nyarán az ország megyeszékhelyein és legalább 300 ezer lakost számláló városaiban vizsgálták meg a nyelvek használatát. Minden városközpontban 10-10 étteremben, kávézóban vizsgálódtak. A felkéréselt több száz vendéglátó-ipari egységnek mindössze 63%-ában találtak ukrán nyelven is olvasható étlapot. Az ukrán nyelvű rendelésre az éttermek 53%-ában államnyelven, 40%-ában oroszul reagáltak, 7%-ában pedig a vendég kérésére áttértek az ukránra. A kiírások, feliratok legnagyobb része ukrán nyelvű volt (14. ábra).

¹¹⁶ Tovares, Alla: Negotiating „thick” identities through „light” practices: YouTube metalinguistic comments about language in Ukraine. *Multilingua*, 2019. <https://doi.org/10.1515/multi-2018-0038>

14. ábra. A megyeszékhelyek és a 300 ezernél több lakossal rendelkező városok központjaiban működő 10-10 étteremben, kávéházban található kiírások nyelve (a Krím és a megszállt területek kivételével, 2015 első felében)

Forrás: <http://language-policy.info/2015/07/v-ukrajini-tryvaje-povzucharusyfikatsiya-rezultaty-doslidzhennya/> (2018-01-04)

Haraszivka annak nézett utána a Google internetes kereső segítségével, hogy három ukrainai nagyvárosban milyen szabadidős tevékenységeket kínálnak online, és ezeket milyen nyelve(ke)en teszik.¹¹⁷ A kutató ukrainai IP-címről ukrán, majd orosz nyelven indított kereséseket arról, hogy milyen szabadidős tevékenységeket lehet folytatni hétvégén Kijevben, Harkivban és Lvivben (Lembergben). Az orosz nyelven indított keresés Kijevben 16-szor, a kelet-ukrainai nagyvárosban, Harkivban 27-szer több találatot adott, mint az ukrán nyelvű. A nyugat-ukrainai Lvivben csaknem négyszer több volt az ukrán nyelvű keresésre érkező találat, mint az oroszra. Mindhárom város és mindkét nyelvű keresés esetében igaz azonban, hogy az első 10 találat között egyaránt voltak mind ukrán, mind pedig orosz nyelvű találatok. Az első 100 kiadott találat tartalomelemzése alapján Haraszivka megállapítja, hogy Kijevben az ukrán és az orosz

¹¹⁷ Гарасівка, Наталія: Соціолінгвістичні експерименти з дядьком Гуглом. *Портал мовної політики*. 20 July, 2018. <http://language-policy.info/2018/07/sotsiolinhvistychni-eksperymenty/> (2018-09-06)

nyelven kínált programok között nagyjából azonos arányban voltak a városban élők számára ajánlott események (például baba–mama találkozók, a fővárosi közlekedés helyzetéről szervezett vitafórum, gyümölcszedési akció) és a turistákat megcélzó ajánlatok (koncert, kiállítás, múzeum).¹¹⁸ Harkivban az orosz nyelvű keresésre adott találatok vegyesek voltak: azok is találhattak programot, akik a városban élnek, s azok is, akik csak egyetlen hétvégére érkeztek. Az ukrán nyelven folytatott keresés eredményei között azonban az első 100 találatban szinte kivétel nélkül olyan programok szerepeltek, amelyekkel a Harkivba látogató turistákat célozták meg. Lvivben fordított a helyzet: Galícia székhelyén az orosz nyelven kínált programok között voltak túlsúlyban a városba látogató turistáknak ajánlottak.

A globális 21. századi világban nem kerülhető meg az angol mint „a” világnyelv kérdése akkor sem, ha Ukrajna nyelvi helyzetéről esik szó. Hornberger úgy látja, hogy az 1991-ben függetlenné vált és az identitását kereső Ukrajnában a helyi, a nemzeti és a globális diskurzusok átfedik egymást, rivalizálnak egymással, és ez a versengés érzékelhető a nyelvi tájképben is.¹¹⁹ Szerinte mindez úgy jelenik meg a felszínen (azaz a nyilvános térben), mint az ukrán, az orosz és az angol nyelv közötti vetélkedés, ami egyben a cirill és a latin betűs feliratok szintjén is folyik.¹²⁰ Kelet-Ukrajna városainak nyelvi tájképének elemzése alapján Bever úgy véli, hogy az elsősorban orosz nyelvű régió nyelvi tájképében egyre gyakrabban megjelenő angol nyelv (és vele a latin betűs írás) egyfajta kompromisszum az ukránosítani szándékozó központi hatalom és az orosz nyelv dominanciáját fenntartani szándékozó helyi lakosság egymással szemben álló nyelvi ideológiái között.¹²¹ Az angol terjedését Ukrajnában egyrészt a globalizáció hatásával, másrészt pedig a nemzetközi piac ukrainai terjeszkedésével, a multik és világmárkák megjelenésével magyarázza.¹²² Négy ukrainai nagyváros (Kijev, Dnyipro[petrovszk],¹²³ Lviv/Lemberg és Odessza)

¹¹⁸ В Україні триває повзуча русифікація, i. m.

¹¹⁹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/5/54/Мапа_Ukraine_уandex-ukr-2.jpg (2018-01-28)

¹²⁰ <http://language-policy.info/2016/01/zavdyaky-ukrajintsyam-rosijska-mova-stala-druhoyu-za-populyarnistyu-v-interneti/> (2018-01-28)

¹²¹ Свідлов: Частка української мови на книжковому ринку України, 2015, i. m.

¹²² Tovares: Negotiating „thick” identities, 2019, i. m.

¹²³ Гарасівка, Наталія: Соціолінгвістичні експерименти з дядьком Гутлом. *Портал*

nyelvi tájképét elemző munkájában L'nyavskiy-Ekelund arra a következtetésre jutott, hogy az angol arrafelé „a hatalom, a presztízs, a globalizáció és a nyugati világhoz tartozás nyelve”, majd leszögezi, hogy „a kapitalizmus Ukrajnában már nem csak oroszul beszél, mint korábban”, hanem sokkal inkább angolul.¹²⁴ Az ukrainai nagyvárosok nyilvános terében tehát már nemcsak az ukrán és orosz nyelv vetélkedése követhető nyomon, hanem egyre markánsabban van jelen az angol nyelv is.

A kétnyelvűséghez való viszony

Hosszan sorolhatnánk még a fentiekhez hasonló példákat, amelyek mind azt igazolják, hogy Ukrajna kétnyelvű. Kulyk összefoglalása szerint az ukrán társadalom nemzetiesítő törekvéseit és a többségi nyelv szerepének növelését korlátozta az orosz és más nyelvek beszélőinek el-lenállása, valamint a nemzetközi szervezeteknek és egyes szomszédos államoknak a kisebbségi jogokra való hivatkozása.¹²⁵ Az elemző úgy véli, éppen ezért a függetlenség elnyerése után „az ukrán társadalom átalakulása korántsem volt nyelvi szempontból olyan radikális, mint más, a függetlenségüket korábban elnyert államokban. A legnagyobb változás az állami nyelvpolitika területén ment végbe, amely immáron nem az orosz, hanem az ukrán nyelvet támogatja”. Ugyanakkor – állítja Kulyk – még a nyelvpolitika terén bekövetkezett átalakulás sem volt oly mértékben radikális, hogy az megrengette volna az orosz nyelv pozícióit, és az ukrán nyelv teljes körű uralmát eredményezte volna.¹²⁶ Véleménye szerint a következtetlen állami nyelvpolitika a függetlenség negyedszázada alatt nem hozott érdemi változást az ország nyelvi helyzetében, csupán a nyelvi gyakorlat és a nyelvhasználati preferenciák korlátozott átalakulását érte el.¹²⁷

мовної політики. 20 July, 2018. <http://language-policy.info/2018/07/sotsiolinhvistychni-ekspertymenty/> (2018-09-06)

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Hornberger, Nancy: English in the global ecology of languages: The value of multilingualism. *BESIG Business Issues*, 2, 2003. 2–6.

¹²⁶ Uo. 2.

¹²⁷ Bever, Olga: *Linguistic Landscapes of Post-Soviet Ukraine: Multilingualism and Language Policy in Outdoor Media and Advertising* (Tucson: University of Arizona, 2010) 211–215.

Kulyk mellett más elemzők is felhívják arra a figyelmet, hogy az ukrán nyelvpolitika negyedszázadát az inkonzekvens lépések jellemzik. Stepanenko szerint: „Az ellentmondásos állami nyelvpolitika hivatalosan az »egy állam, egy nyelv« modellre orientált, de ugyanakkor a hatóságok valójában a »nyelvi egyensúly« politikáját folytatják Ukrajna két fő nyelve között”.¹²⁸ Polese úgy látja, hogy a nyelvpolitika következtelen alkalmazása a konfliktusok elkerülését szolgálja: „úgy tűnik, hogy a törvények vagy rendeletek csupán részleges alkalmazása az ukrán identitás könnyebb elfogadását segíti azok számára, akik esetleg nem tudják elfogadni az állam által kínált identitásmarkerek teljességét”.¹²⁹ Sevcsuk és Tracs szerint „Miközben az államapparátust a gazdasági és szociális problémák megoldása nyugtalanítja, a nyelvi kérdést elég gyakran az ellenzékkel való meggyezés céljaira játszották ki”.¹³⁰

A törvények következtelen alkalmazása, a politikai taktikázás azonban nem hozta meg a társadalmi békét, hanem fokozta a nyelvi kérdéssel kapcsolatos elégedetlenséget. A két nagy nyelvi tábor – az ukrán és az orosz beszélői – gyökeresen ellentétesen látják a két nyelv helyzetét az országban.¹³¹ Goodman egyszerűsítve úgy jellemzi az ukrainai nyelvpolitika irányait, hogy „az ukrán történelmet az »oroszosítás« vagy »ukránosítás« hullámai jellemzik [...] A hivatalos nyelvpolitika Ukrajnában általában vagy az orosz, vagy az ukrán nyilvános használatának előmozdítását célozta, a másik kizárásával vagy lejáratásával”.¹³² Taranenko szerint: „Az ukránpárti és az oroszbarát szellemi és ideológiai elitnek a mai nyelvi helyzet és nyelvpolitika kezelésére irányuló elképzelései összeegyeztethet-

¹²⁸ Uo. 213–214.

¹²⁹ Dnyipropetrovszk (ukránul: Дніпропетровськ) városát az ukrainai ún. dekomunizációs törvény alapján 2016. február 4-én *Dnyipro* (ukránul: Дніпро) névre nevezte át az ukrán parlament. Lásd: Fedinec Csilla – Csernicskó István: Az Ukrajnából száműzött Lenin. Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? *Regio*, 24, 2016, 1. sz. 73–124.

¹³⁰ L'nyavskiy-Ekelund, Svetlana: *Ukrainian Language Policy: The Status of Russian in English Language Medium Ukrainian and Russian Newspapers and in the Linguistic Landscape of Four Regions* (Lund: Lund University, 2016) 93–96.

¹³¹ Bowring: *The Russian Language in Ukraine*, 2014, i. m.; Stepanenko: *Identities and Language Politics in Ukraine*, 2003, i. m.

¹³² Goodman, Bridget: *The Ecology of Language in Ukraine. Working Papers in Educational Linguistics*, 24, 2009, № 2. 20.

lenek”.¹³³ Az ellentétes álláspontok képviselői között azonban nem folyik érdemi párbeszéd: a nyelvi helyzetről folyó diskurzusban vagy csak az egyik, vagy kizárólag a másik oldal véleménye jelenik meg.¹³⁴

Az orosz nyelv helyzetét nem ingatta meg tehát ez az inkonzekvens nyelvpolitika, az ukrán és az orosz nyelv státuszának megítélése azonban átalakult a függetlenség éveitől. A szociológiai felmérések adatai alapján az állampolgárok nagyobb része egyetért azzal, hogy az ukrán legyen az ország egyetlen államnyelve, és arról is széleskörű konszenzus van, hogy az ukránnak szimbolikus szerepe van a nemzetépítésben; mindközben azonban a lakosság többsége azzal is egyetért, hogy az orosz nyelvnek hivatalos státuszt kell biztosítani azokban a régiókban, ahol ezt a többség szeretné.¹³⁵

Az ukrán nyelvészek jelentős része azonban az ismertett kétnyelvűségi helyzetet úgy értékeli, hogy az egykori gyarmatosító nyelve, az orosz veszélyezteteti az ukrán nyelv jövőjét.¹³⁶ Sokan ezért törvényszerűnek tartják, hogy a hosszú elnyomás után az állami függetlenséget kivívott ukrán nép a történelem során rákényszerített aszimmetrikus kétnyelvűséget követően ukrán egynyelvűségre törekszik.¹³⁷ Pavlenko rámutat: „Ukrajnában gyakran ismétlik, hogy az ukrán »kis« nyelv, amely eltűnhet állami támogatás nélkül [...], miközben az orosz nem igényel támogatást, mivel

¹³³ Taranenko: Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement, 2007, i. m., 138.

¹³⁴ Черненко, Ганна: Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання (на прикладі мовної ситуації в Україні). *Мовознавство*, 2, 2011, 50.

¹³⁵ Összefoglalóan lásd: Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m.

¹³⁶ Például Кресіна, Ірина – Явір, Віра: Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 190–204.; Мацюк, Галина: *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики* (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009); Майборода, Олександр – Панчук, Май: Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 205–234.; Масенко, Лариса: *(У)мовна (У)країна* (Київ: Темпора, 2007) stb.

¹³⁷ Шемшученко, Юрій – Горбатенко, Володимир: Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. In: Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m., 2008. 168.

nem »veszélyeztetett« nyelv».¹³⁸ A széles körben elterjedt kétnyelvűség körülményei között szükségszerűen megjelenik a nyelv elvesztése, az anyanyelv jellegzetes sajátosságainak elvesztése fölötti nyelvvédő, nyelvművelő aggodalom is. „Amikor bármely nyelv folyamatosan keveredik egy másikkal, saját regenerációja mechanizmusa elkezd elhalni, tehát magának a létezésnek a képessége is” – olvashatjuk például, s ebben az olvasatban: „A kétnyelvűség Ukrajna számára a halál csókja».¹³⁹

Az ország nyelvi helyzetét posztkoloniálisnak¹⁴⁰ értékelők¹⁴¹ úgy látják, a „nemzetek közötti érintkezés” nyelveként a gyarmatosítók által Szovjet-Ukrajnára erőltetett orosz nyelvvel szembeni küzdelem a nemzeti és nyelvi függetlenség szükségszerű velejárója.¹⁴² Az ország nyelvi helyzetének posztkoloniálisnak való értelmezése politikusoknál sem szokatlan. A narancsos forradalom egyik egykori hőse, Jucsenko szerint például „A kétnyelvűség Ukrajnában – az ország gyarmati függőségének következménye».¹⁴³

Nahorna szerint a nyelvi helyzet megoldására irányuló olyan kísérletek, amelyek ukránosítással, illetve az orosz államnyelvi státusba emelésével próbálkoznak, szükségképpen a társadalom további polarizálódását eredményezik.¹⁴⁴ A politológus úgy látja, az ukrainai nyelvi helyzet érdemi rendezéséhez csak akkor lehet hozzáfogni, ha majd az ukrán nyelv teljes mértékben betölti államnyelvi szerepét az egész ország területén.¹⁴⁵ Nahorna szerint tehát akkor lehet majd a kisebbségek nyelvi jogaival ér-

¹³⁸ Pavlenko, Aneta: Language rights versus speakers' rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts. *Language Policy*, 10, 2011. 50.

¹³⁹ «Двомовність для України – це поцілунок смерті» — інтерв'ю з професором Колумбійського університету Юрієм Шевчуком. <https://hromadske.ua/posts/yurii-shevchuk-pro-movnu-situaciyu-v-ukraini> (2018-09-06)

¹⁴⁰ A posztkolonializmusról lásd pl. Tolcsvai Nagy Gábor: *Linguistic Postcolonialism In Central Europe* (Nitra: Constantin the Philosopher University in Nitra, Nitra, 2015). Ukrajna kapcsán Rjabcsuk: *A két Ukrajna*, 2015, i. m., 85–103.

¹⁴¹ Масенко, Лариса: *Мова і суспільство: постколоніальний вимір* (Київ: Видавничий дім „Киево-Могилянська академія”, 2004); Шишкін, Віктор: Мова як складник державотворення. *Мовознавство*, 2–3, 2013, 221–231.

¹⁴² Кулык, Володымыр: Языковые идеологии в украинском политическом и интеллектуальном дискурсах. *Отечественные записки*, 1, 2007, 296–316.

¹⁴³ Ющенко: Чия мова, 2010, i. m.

¹⁴⁴ Нагорна: *Політична мова і мовна політика*, 2005, i. m. 268–269.

¹⁴⁵ Уо. 272–273.

demben foglalkozni, ha az ukránok – a nyugat-európai nemzetek többségéhez hasonlóan – valóban ukrán nemzetállamot hoztak létre.

A kisebbségek fokozatos asszimilálásához azonban gazdaságilag prosperáló, politikailag stabil államot kellett volna létrehozni és jól működtetni. Ez idővel kialakíthatta volna a polgárok lojalitását, elősegíthette volna a fokozatos és önkéntes asszimilációt. Ezt azonban a korrupt, tehetetlen és megosztott politikai elit elmulasztotta, és elősegítette az identitás manipulatív befolyásolását, a nyelvkérdés átpolitizálását az országban.¹⁴⁶ Az ukrán nemzetépítő nacionalizmus egyébként sem erősíti feltétlenül és minden tekintetben az állampolgári hűséget.¹⁴⁷ Az egynyelvű nemzet központi legitimációs ideológiája és az államilag támogatott etnonacionalizmus önmagában is problémát jelenthet a nemzetesítő államnak: ha a lakosság egy része elutasítja a ráerőszakolt nyelvet és identitást, akkor értelmét veszti az ukrán nyelvnek mint a nemzeti egység és azonosságtudat szimbólumának hangsúlyozása.¹⁴⁸

A szuverén Ukrajna nem követte sem a kétnyelvűséget kodifikáló belarusz modellt, sem pedig a szintén a Szovjetunió felbomlása után függetlenné vált három balti állam példáját.¹⁴⁹ Maszenko szerint Belarusz „igen”-t mondott az oroszra, és teljesen eloroszosodott, Lettország viszont egyértelműen „nem”-et mondott, és saját nemzeti nyelve fejlesztésébe kezdett. Ukrajna folyamatosan „nem tudom”-mal felel a kihívásra, teret adva ezzel a nyelvi kérdés manipulálásának, vallja Maszenko.¹⁵⁰ A következő nyelvpolitika tehát nem volt képes fel- és megoldani a nyelvi helyzetben rejlő konfliktusokat.

¹⁴⁶ Zhurzhenko: *A Divided Nation?*, 2014, i. m., 260.

¹⁴⁷ Shulman, Stephen – Bloom, Stephen: Does Nation Building Increase the Strength of Citizen Loyalty? Theoretical and Empirical Investigations of Ukrainian Nationalism. *Polity*, 46, 2014, 354–380.

¹⁴⁸ Pavlenko: Language rights versus speakers' rights, 2011, i. m., 49.

¹⁴⁹ Maksimovtsova, Ksenia: *Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press*. Working Papers № 2. (Bielefeld–St. Petersburg, 2013); Polese: Language and Identity in Ukraine, 2011, i. m., 41.; Zhurzhenko: *A Divided Nation?*, 2014, i. m., 253.

¹⁵⁰ Масенко, Лариса – Горобець, Олена: Офіційна двомовність не об'єднує країну, а сприяє її розпаду. *Портал мовної політики*, Juny 15, 2015. <http://language-policy.info/2015/06/larysa-masenko-ofitsijna-dvovmnist-ne-ob-jednuje-krajinu-a-spryaje-jiji-rozpadu/> (2018-09-06)

Kézenfekvő példa lehetne Ukrajna számára Finnország, ahol a területet uraló egykori állam nyelve, a svéd ma a finn mellett hivatalos nyelv. Az ország 1917-es függetlenné válása után a finn értelmiség – annak ellenére, hogy a svéd anyanyelvűek aránya kicsi az országban – nem vállalta azt a felelősséget, hogy a svédet a kisebbségi nyelvek egyikeként kezelje, s ne vegyen tudomást a történelmi hagyományokról és a valós nyelvi helyzetéről. A finnek a svéd nyelv elleni küzdelem helyett a finn nyelv támogatását helyezték előtérbe.¹⁵¹ Az ukrán nyelvet féltők szeme előtt azonban Finnország helyett inkább Írország példája lebeg.¹⁵² „A függetlenségüket kikiáltó írek, az angol nyelvűek nyomásának engedve, az angolt »második államnyelvnek« neveztek ki. Alig ötven év alatt ez gyakorlatilag kiirtotta az ír (gael) nyelvet, melyen ma Írországban körülbelül a lakosság 5%-a beszél az ország nyugati vidékein” – írta a narancsos forradalom révén az államelnöki székbe jutott Jusczenko az ukrán mint kizárólagos államnyelv mellett agitáló cikkében.¹⁵³ Az ország hivatalos nyelvének támogatása terén kifejtett politika vonatkozásában pedig sokak számára Franciaország,¹⁵⁴ illetve a franciák mellett esetleg Olaszország, Lettország és Észtország a minta.¹⁵⁵

Ukrajnában tehát a kétnyelvűség megítélése – elsősorban a negatív történelmi tapasztalatok miatt – negatív,¹⁵⁶ és az ukrán egynyelvűség kodifikálása a vezető kulturális elit fő elvárása.¹⁵⁷ „Milyen nyelven beszél a patriotizmus?” című írásában Maszenko kijelentette: „az egyén lehet kétnyelvű, de kétnyelvű nép nem létezik. A népet, a modern terminológia szerint a nemzetet saját nemzeti nyelve egyesíti közösséggé és különbözteti meg másoktól”.

¹⁵¹ Laihonon, Petteri: A finn nyelvpolitika. *Magyar Nyelvjárások*, XLVII, 2009, 119–143.

¹⁵² Ажнюк: Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови, 2008, i. m., 343.; Bowring: The Russian Language in Ukraine, 2014, i. m., 57–58.; Руда: Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі, 2012, i. m., 20.; Шишкін: Мова як складник державотворення, 2013, i. m., 229.

¹⁵³ Ющенко: Чия мова, 2010, i. m.

¹⁵⁴ Чередниченко, Олександр: Захист офіційної мови в національній державі: досвід Франції. *Мовознавство*, 5, 2013. 28–36.

¹⁵⁵ Радевич-Винницький, Ярослав: Актуальний історизм і проблема мовних прав в Україні. *Мовознавство*, 5, 2013. 64.

¹⁵⁶ Масенко: (У)мовна (У)країна, 2007, i. m.; Pavlenko: Language rights versus speakers' rights, 2011, i. m., 52.

¹⁵⁷ Csernicskó István – Máté Réka: Bilingualism in Ukraine: Value or Challenge? *Sustainable Multilingualism*, 10, 2017. 14–35.

Majd így zárja tanulmányát: „Az orosz anyanyelvű patrióta, aki nem akar ukránul beszélni, saját individuális jogát védi annak a nyelvnek a használatához, amely számára a legkényelmesebb; az ukrán anyanyelvű hazafi azonban nem csupán saját egyéni jogait védelmezi a nyelv megválasztásához, hanem az egész ukrán közösség jogát a méltó létezésre a szabad népek sorában”.¹⁵⁸

Ez a primordiális, az ukrán nyelv és a (szabad és független) ukrán nemzet és ukrán állam közé egyenlőségjelet vizionáló nemzeti romantikus nézőpont egyre erősebben dominál Ukrajnában. Egy 2015. július 1-jén Kijevben „A nyelv egyesít minket” címmel tartott fórumon elfogadott kiáltvány szerint „az ukrán nyelvnek egyesítő tényezővé kell válnia Ukrajna valamennyi állampolgára számára”. A nyilatkozat szerint „az államnyelv egységesítő és nemzetalkotó tényező, mely nélkül nem létezhet sem ukrán demokratikus állam, sem az ukránok modern politikai identitása”.¹⁵⁹

Éppen ezért a nyelvi helyzet kanadai, belga, svájci vagy spanyol megoldása sem reális Ukrajnában. A kanadai állam kétnyelvű modellje helyett inkább Quebec hivatalos egynyelvűségét tekintik példaértékűnek. Quebec francia egynyelvűségre váltó nyelvpolitikájának tanulságát így foglalta össze az egyik ukrainai szerző: „A radikális törvénykezés – betartása esetén – az emberek nagy tömegét képes rávenni arra, hogy el-sajátítsák az »alacsony presztízsű« és »szükségtelen« [francia] nyelvet”.¹⁶⁰ A belgiumi flamand–vallón viták, de különösen Katalónia elszakadási törekvései tovább erősítik a többnyelvű modellekkel szembeni ukrán félelmeket. Az Ukrajnát jellemző válsághelyzetre való tekintettel vezető nyelvészek akár azt is megfontolandónak tartják, hogy az ország ukránosítása, az ukrán nyelv dominanciájának megteremtése érdekében egy időre fel kell függeszteni a demokrácia és az emberi jogok felsőbbségét, hiszen a nemzet érdeke szentesíti az antidemokratikus tetteket.¹⁶¹

¹⁵⁸ Масенко Лариса: Якою мовою говорити патріотизм? *Портал мовної політики*, November 1, 2016. <http://language-policy.info/2016/11/yakoyu-movoyu-hovoryt-patriotyzm/> (2018-09-06)

¹⁵⁹ <http://language-policy.info/2015/07/oprylyudneno-rezolyutsiyu-mizhnarodnoho-forumu-na-pidtrymku-ukrajinskoji-movy/> (2018-09-12)

¹⁶⁰ Лакінський Євген: Мовна політика Квебеку. *Портал мовної політики*, August 8, 2015. <http://language-policy.info/2015/08/movna-polityka-kvebeku/> (2018-09-12)

¹⁶¹ Масенко, Лариса: Українська революція і «російськомовні патріоти»: Україні потрібен мовний закон. <http://language-policy.info/2018/08/ukrajinska-revoljutsiya-i-rosijskomovni-patrioty-ukrajini-potriben-movnyj-zakon/> (2018-09-06)

Shyshkin – aki 2006 és 2015 között az ukrán Alkotmánybíróság egyik bírója volt – úgy véli: „Egyetlen hivatalosan két- vagy többnyelvű ország sem lehet példa más állam számára, itt nincs univerzalizmus, és nem is lehet. Minden állam unikális saját társadalmi életében. Ami az ukrán nyelvet illeti Ukrajnában, mindehhez hozzáadódik még egy tényező – a posztkoloniális állapot [...], ezért az ukrainai nyelvi helyzet bármilyen összevetése, többek között az államnyelv, hivatalos nyelv, regionális nyelv vagy bármilyen más nyelv státusát illetően, melyeken a nemzetiségi etnoszok beszélnek Ukrajnában, nem lehet adekvát egyetlen más állam helyzetével sem”.¹⁶² Az ukrán államnyelvi státusát államszervező és nemzetépítő tényezőnek tekintő jogász határozottan elveti a svájci és a kanadai hivatalos többnyelvűséget Ukrajna számára, arra hivatkozva, hogy nem létezik sem a „svájci”, sem pedig a „kanadai” nyelv és etnikai nemzet.¹⁶³

„Az egyetlen államnyelv feltétele a fejlett európai állam létezésének. Két államnyelv bevezetése Ukrajnában nem szolgálja a konszolidációt. Konszolidálódni csak egyetlen valami mentén lehet” – írta Juscsenko „*Akié a nyelv, azé a hatalom*” című cikkében.¹⁶⁴ A 2010-es elnökválasztáson megbukott narancsos politikus szerint „A kétnyelvűség az eurázsiaiáság tipikus megnyilvánulása”. „Az államnyelvi státus biztosítása más nyelvek számára visszafordíthatatlanul kedvez nem csupán az ukrán nyelv gyors kiszorításának a hivatalos használatból, hanem használati köre további szűkítésének is” – olvasható a Juscsenko utasítására az államelnöki hivatalban kidolgozott nyelvpolitikai koncepcióban.¹⁶⁵

A fentiek fényében nem meglepő, hogy jogalkotói szinten is próbálkoznak a hivatalos két- és többnyelvűség kriminalizálásával. A kijevi parlamentben 2017. január 19-én beregisztrált nyelvtörvénytervezet 1. cikkelyének 3. bekezdésében például ez olvasható: „A hivatalos többnyelvűség nemzeti szinten való bevezetésére irányuló törekvések [...] olyan cselekedetek, amelyek az etnikumközi ellentétek szítására, az ország nyelvi meg-

¹⁶² Шишкін: Мова як складник державотворення, 2013, i. m., 229–230.

¹⁶³ Уо. 229.

¹⁶⁴ Ющенко: Чия мова, 2010, i. m.

¹⁶⁵ Концепція державної мовної політики. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161/2010> (2018-09-12)

osztására, az alkotmányos rend és Ukrajna területi egységének megsértésére irányulnak.”¹⁶⁶

A kétnyelvű nemzet modelljének elfogadását már a fegyveres konfliktus kirobbanása előtt nehezítette az ukrán és az orosz kultúra és nyelv hasonlósága, az etnikai határok átjárhatósága,¹⁶⁷ valamint Oroszország földrajzi közelsége, ahol a politikusok egy része folyamatosan megkérdőjelezi, hogy az ukrán önálló etnikum.¹⁶⁸ Korostelina szerint Oroszország „elítéli az ukrán nacionalizmust, közösnek tekinti a történelmet, és a kultúra egységességét és egységét hirdeti”, ezzel szemben Ukrajna „elnyomó és agresszív ellenségként pozicionálja Oroszországot”.¹⁶⁹ Putyin orosz elnök például 2015 augusztusában az annektált Krím-félszigeten tett látogatása során kijelentette: „Úgy vélem, hogy az oroszok és az ukránok összességében egy nép”.¹⁷⁰ Porosenko ukrán államfő erre így reagált: „Nekünk semmilyen testvéri népeink nincsenek háború idején. Az egységes ukrán nép létezik, amely Európába igyekszik, és az orosz nép, amely mély válságban van”.¹⁷¹

A kétnyelvűség nem kis részben a negatív történelmi tapasztalatok miatt stigmatizált Ukrajnában.¹⁷² Maszenko például „anomáliás helyzet”-ként

¹⁶⁶ Проект Закону «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» № 5669. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60952 (2018-09-12)

¹⁶⁷ Bilaniuk: Language in the balance, 2010, i. m., 113.; Brubaker, Rogers: Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states. *Ethnic and Racial Studies*, 34, 2011, № 11. 1785.; Zhurzhenko: A Divided Nation?, 2014, i. m., 253.

¹⁶⁸ Екельчик, Сергей: *История Украины. Становление современной нации* (Киев: Издательство «К.И.С.», 2010) 286–288.

¹⁶⁹ Korostelina, Karina: War of textbooks: History education in Russia and Ukraine. *Communist and Post-Communist Studies*, 43, 2010. 129–137.

¹⁷⁰ Путин: Украина будет вместе с Россией строить свое будущее. <http://korrespondent.net/world/russia/3552364-putyn-ukrayna-budet-vmeste-s-rossyei-stroyt-svoe-budushee> (2018-09-12)

¹⁷¹ Порошенко: Во время войны братских народов нет. <http://korrespondent.net/ukraine/3553787-Porosenko-vo-vremia-voyny-bratskykh-narodov-net> (2018-09-12)

¹⁷² Arel: Language Politics in Independent Ukraine, 1995, i. m.; Ажнюк: Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови, 2008, i. m.; Bilaniuk – Melnyk: A Tense and Shifting Balance, 2008, i. m.; Pavlenko: Language rights versus speakers' rights, 2011, i. m., 52.; Руда: *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі*, 2012, i. m., 13.

jellemzi az ukrainai kétnyelvűséget.¹⁷³ Shevchuk¹⁷⁴ „szizofrén állapot”-ként, „betegség”-ként¹⁷⁵ tekint az országban kialakult bilingvizmusra. Shumlianskyi rámutat, hogy az ukrainai politikusok és pártok hagyományosan vagy az ukrán, vagy az orosz nyelvűek oldalára pozícionálják magukat, és egyetlen olyan politikus vagy párt sem akad, aki megvédené az orosz–ukrán kétnyelvű tömegek nyelvi jogait.¹⁷⁶ Ilyen körülmények között szó sem lehet a kétnyelvűség kodifikálásáról állami szinten.¹⁷⁷

A két konkurens álláspont (ukrán egynyelvűség versus intézményes kétnyelvűség) között sokáig jelen volt a centrista nézőpont is az országban.¹⁷⁸ Ennek képviselői a nyelvi és etnikai konfliktusok elkerülése érdekében úgy vélték, Ukrajna számára az a legjobb, ha megőrzi azt a szovjet korszakból örökölt helyzetet, melyben az ukrán csak felemásan tölti be az államnyelvi funkcióit, s ahol az orosz gyakorlatilag hivatalos nyelvként használatos az ország jelentős részén.¹⁷⁹ 2014 tavasza óta azonban ez a megoldás nem valós alternatíva. Egyebek mellett azért sem, mert az Oroszország által elcsatolt Krímen és a fegyveres konfliktus keleti zónájában ragadt ukrán állampolgárok többsége orosz anyanyelvű, ezekben a régiókban az orosz nyelv használata dominált, ez pedig – a vészhelyzetben felerősödő nemzeti érzelmekkel párosulva – egyértelműen növelte az ukrán nyelvűek súlyát és az ukrán nyelv használati arányát a Kijev által kontrollált területen.

¹⁷³ Masenko, Larisa: Language situation in Ukraine: Sociolinguistic analysis. In: Besters-Dilger (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine*, 2009, i. m., 101.

¹⁷⁴ Шевчук, Юрій: *Мовна шизофренія. Quo vadis, Україно?* (Івано-Франківськ: Discursus, 2015).

¹⁷⁵ Шевчук, Юрій – Власик, Ганна: Двомовність як хвороба. Професор Колумбійського університету називає українську мовну ситуацію «мовною шизофренією». *Портал мовної політики*, July 5, 2015. <http://language-policy.info/2015/07/dvovmnist-yak-hvoroba-profesor-kolumbijskoho-universytetu-nazyvaje-ukrajinsku-movnu-sytuatsiyu-movnoyu-shyzofrenijeyu/> (2018-09-12)

¹⁷⁶ Shumlianskyi: *Conflicting abstractions*, 2010, i. m., 139–140.

¹⁷⁷ Масенко – Горобець: Офіційна двомовність не об’єднує країну, а сприяє її розпаду, 2015, i. m.

¹⁷⁸ Stepanenko: *Identities and Language Politics in Ukraine*, 2003, i. m., 121–122.

¹⁷⁹ Кулик: Языковые идеологии в украинском политическом и интеллектуальном дискурсах, 2007, i. m., 308–315.; Kulyk: What is Russian in Ukraine? 2014, i. m., 126.; Шумлянський, Станіслав: „Мовне питання” після парламентських виборів: від політичної кон’юктури до державної політики. *Політичний менеджмент*, 3, 2006. 97–104.

Miközben természetesen egyetérthetünk azzal, hogy valamennyi ukrán állampolgártól elvárható az államnyelv ismerete és használata bizonyos helyzetekben, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az alábbiakat sem:

a) A hivatalos nyelv megtanulásának joga fontos jog.¹⁸⁰ Azonban az ukrán állam nem teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató iskolákban magas szinten el lehessen sajátítani az államnyelvet.¹⁸¹ A nyelvoktatás hatékonyságának növelése helyett az oktatáspolitikai a mélyvíztechnikának nevezett oktatási programot (submersion programme) vagy – például a 2017-ben elfogadott új oktatási törvény révén – annak enyhébb változatát, az átírányítást (transitional programme) ajánlja a kisebbségek számára.¹⁸² A nyelvi emberi jogok és az oktatási jogok szakértői egyik programot sem támogatják.¹⁸³

b) Azt természetesnek tekinti a nemzetközi jog és az ukrán jogrend, hogy Donyeck és Luhanszk megyében vagy Harkiv városában (ahol a lakosság 75%-a, 69%-a, illetve 66%-a orosz anyanyelvű) minden orosz anyanyelvűnek ismernie és (bizonyos helyzetekben) kötelezően használnia kell az államnyelvet. Azonban nyelvi emberi jogi szempontból nehezen védhető álláspont az, amely természetesnek tartja, hogy az ott élő ukránoknak sem tanulniuk, sem ismerniük nem kell a helyi többség nyelvét. A 2001-es census adatai szerint a Csernyivci megyében található Hertsa járásban 92% volt a román anyanyelvűek aránya; Kárpátalja Beregszászi járásában a lakosok 80%-a volt magyar anyanyelvű; Odessza megyében a Bolgrádi járásban a többség (58%) bolgár anyanyelvűnek vallotta ma-

¹⁸⁰ Skutnabb-Kangas, Tove: Education of Minorities. In: Joshua A. Fishman (ed.): *Handbook of Language and Identity* (Oxford: Oxford University Press, 1999) 58.

¹⁸¹ Beregszászi Anikó – Csernicskó István: Kidobott pénz vagy megtérülő befektetés? Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban. *Magyar Nyelvőr*, 141, 2017, 3. sz. 292–309.; Csernicskó István: *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv* (Ungvár: PoliPrint, 2012).

¹⁸² Kulyk, Volodymyr: Combining identity and integration: comparative analysis of schools for two minority groups in Ukraine. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 43, 2013, № 5. 622–645.

¹⁸³ Skutnabb-Kangas, Tove: *Language, Literacy and Minorities*. A Minorities Rights Group Report (London, 1990) 13.; Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek* (Budapest: Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997) 25.; Skutnabb-Kangas, Tove – Dunbar, Robert: Indigenous Children's Education as Linguistic Genocide and a crime Against Humanity? A Global View. *Gáldu Čála, Journal of Indigenous Peoples Rights Geaidnu/Kautokeino*, 2010, № 1.

gát.¹⁸⁴ Az említett helyeken élő románoknak, magyaroknak, bolgároknak kötelező tudniuk ukránul, de a mellettük élő ukránok számára még csak nem is ajánlja senki a helyi nyelvek elsajátítását.

„A különböző nyelveket nem valamely nyelvi jellemzőjük miatt, hanem beszélőik hatalmi viszonyai alapján illetnek meg különböző politikai jogok” – vallja Skutnabb-Kangas.¹⁸⁵ Az ukrán politikai elit természetesnek és szükségszerűnek, a történelmi sérelmek méltó feloldásának tartja ezt az egyenlőtlenséget.

A 2012-es nyelvtörvény elfogadását megelőző években a kutatási eredmények arra utaltak, hogy reális esély van egy olyan kompromisszumos megoldásra, amely az ukránt tartja meg egyetlen államnyelvként, és az ország bizonyos területein egyes nyelvek regionálisan hivatalos nyelvi státuszt kaphatnak.¹⁸⁶ Az állami nyelvpolitika alapjairól címmel 2012-ben megszavazott törvény¹⁸⁷ épp ezt – az ország két nagy nyelvi tábora közötti – kompromisszumos megoldást kodifikálta.¹⁸⁸ Ám az ukrán politikai és értelmiségi elit jelentős része regionális szinten is elutasítja a két-nyelvűséget.¹⁸⁹

¹⁸⁴ <http://www.ukrcensus.gov.ua/eng/notice/news.php?type=2&id1=21> (2018-09-06)

¹⁸⁵ Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*, 1997, i. m., 9.

¹⁸⁶ Besters-Dilger (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine*, 2009, i. m.; Майборода та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні*, 2008, i. m.; Мельник, Світлана – Черничко, Степан: *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації* (Ужгород: ПоліПрінт, 2010).

¹⁸⁷ Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI (2012). <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (2018-09-06)

¹⁸⁸ Kulyk, Volodymyr: One Nation, Two Languages? National Identity and Language Policy in Post-Euromaidan Ukraine. *PONARS Eurasia Memo*, № 389. September 2015.; Кулик: Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні, 2017, i. m.; Csernicskó István – Fedinec Csilla: Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*, 23, 2015, 560–582.; Tóth Mihály – Csernicskó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez* (Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2014).

¹⁸⁹ Мацюк: *Прикладна соціолінгвістика*, 2009, i. m.; Масенко: (У)мовна (У)країна, 2007, i. m.; Масенко Лариса – Орел Майя: Нам потрібен мовний кордон із Росією. Сучасна мовна політика в Україні очима соціолінгвіста. *Портал мовної політики*, December 26, 2014. <http://language-policy.info/2014/12/nam-potriben-movnyj-kordon-iz-rosijeyu-suchasna-movna-polityka-ukrajini-ochyma-sotsiolinhvista/> (2018-09-06)

A kétnyelvűség ellenzői azzal érvelnek, hogy az orosz hivatalos nyelvként kodifikálása valójában egynyelvűséget eredményez: az oroszok nem fogják elsajátítani és használni az államnyelvet. Moser egyik interjújában az ukrainai nyelvi szituáció kapcsán kijelentette: „A jelenlegi helyzetben, bármennyire is paradoxon, a hivatalos egynyelvűség lényeges feltétele az ország gyakorlati többnyelvűségének”.¹⁹⁰ Meggyőződése szerint a két államnyelv Ukrajnában nem a svájci vagy a finn, hanem a belarusz modellt jelentené.¹⁹¹ Gyakran valóban kevesebb kétnyelvű egyén van a jogilag kétnyelvű, mint az úgynevezett egynyelvű országokban, ezért nem mindig érzékeljük, hogy a két- vagy többnyelvű államok nem feltétlenül a két- és többnyelvűség támogatására jöttek létre, hanem gyakran azért, hogy garantálják ugyanazon nemzet két vagy több (hivatalos) nyelvének fenntartását és használatát.¹⁹²

Az ukrán nyelvre alapozó nemzetépítés tehát negyedszázad alatt sem vezetett sikerre. Egy évtizeddel ezelőtt Batt az ukrán nemzeti identitás kérdéseit tárgyalva azzal érvelt, hogy „Ukrajna nem nemzetállam és nem is lehet az”, és „nemcsak azért, mert mély történelmi gyökerekkel rendelkező jelentős orosz kisebbség él a területén, de azért sem, mert az ukránok maguk sem alkotnak koherens és egységes nemzetet. A legnyilvánvalóbb jele ennek az a tény, hogy az ukránok nagy része az orosz nyelvet használja első nyelve, az ukrán helyett.”¹⁹³ Ma már egyre többen használják az ukrán nyelvet a mindennapokban, ám a kétnyelvűség máig élő, széles körben elterjedt jelenség az országban.

Felmerül a kérdés: van-e olyan minta, amely Ukrajna számára példaként szolgálhat a nyelvi kérdés rendezése során? A más államok által al-

¹⁹⁰ Мозер, Міхаель – Портнов, Андрій: За теперішніх обставин офіційна одномовність, як не парадоксально, є важливою передумовою для фактичної багатомовності країни. *Historians.in.ua*, 14 June 2012.

¹⁹¹ Мозер, Міхаель – Левкова, Анастасія: Дві державні мови в Україні – це крок не до Швейцарії чи Фінляндії, а до Білорусі. *Портал мовної політики*, December 4, 2016. <http://language-policy.info/2016/04/mihael-mozer-dvi-derzhavni-movy-v-ukrajini-tse-krok-ne-do-shvejtsariji-chy-finlyandiji-a-do-bilorusi/> (2018-09-06)

¹⁹² Mackey, William: *Bilingualism as a World Problem/Le bilingüisme: phénomène mondial* (Montreal: Hervest Hoose, 1967) 11.; Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999) 49.

¹⁹³ Batt, Judy: National identity and regionalism. In: Taras Kuzio (ed.): *Dynamics of Post-Soviet Transformation. Contemporary Ukraine* (New York: M.E. Sharpe, New York, 1998) 57–58.

kalmazott modell ukrainai adaptálása több okból is nehezen képzelhető el. Az ukrán nyelv támogatásának hívei és az intézményes kétnyelvűség pártolói ugyanis gyökeresen ellentétes modelleket tekintenek példaértékűnek. Másrészt nincs általános konszenzus és könnyen adaptálható minta a nyelvi jogok kodifikálása és a nyelvi helyzet rendezése területén.

Kymlicka a nemzetközi kisebbségi sztenderdek kapcsán megfogalmaz négy, a nyugat-európai demokráciák és a nemzetközi szervezetek körében az 1990-es években a posztszocialista államokra vonatkozóan kialakult előfeltevést: (1) a nyugati demokráciákban léteznek bizonyos közös normák vagy modellek; (2) ezek a nyugati országokban jól működnek; (3) ezek alkalmazhatók Kelet- és Közép-Európára, és ott is jól fognak működni, ha elfogadják őket; (4) a nemzetközi közösségnek szerepe van e normák előmozdításában és bevezetésében. Hangsúlyozza azonban, hogy ezek mindegyike erősen vitatható, már csak azért is, mert maguk a nyugati államok sem egységesek saját kisebbségeik helyzetének kezelésében, és arról is vita folyik, vannak-e egyáltalán kodifikált nemzetközi normák a nyelvi jogok területén.¹⁹⁴ Pavlenko azt írja: „A kezdeti nyugati próbálkozások, hogy megtanítsák az újonnan feltörekvő országoknak, hogy a »jó liberális demokráciák« miként döntenek a nyelvpolitikai dilemmákban, gyorsan ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy a Nyugat nagyon messze van az etnolingvisztikai kérdések »megoldásától«, és hogy valójában nincs a nyelvi jogoknak normatív elmélete».¹⁹⁵ Ukrajnának tehát a saját útját kellene megtalálnia.

Aki nincs velünk, az ellenünk

A többnyelvű országokban az egyes (többségi, illetve kisebbségi) közösségek képviselőinek sokféle, és igen eltérő, az adott közösségek és nyelveik jövőjét meghatározó céljaik lehetnek, s különösen így van ez az olyan politikával átitatott kérdéskör esetében, mint amilyen például az iskolai oktatás nyelve.¹⁹⁶ „Alapvető érdekellentétéről van tehát szó, a nyelvme-

¹⁹⁴ Kymlicka, Will: Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 14, 2015, № 4. 4–5.

¹⁹⁵ Pavlenko: Language rights versus speakers' rights, 2011, i. m., 44.

¹⁹⁶ Skutnabb-Kangas, Tove: *Linguistic Genocide in Education, or Worldwide Diversity and Human Rights?* (Mahwah–New Jersey–London: Lawrence Erlbaum Associates, 1998).

tartás vagy a nyelvcseré dilemmájáról, a kétnyelvűsödés céljának és jellegének teljesen eltérő megítéléséről: úgy tartani meg az anyanyelvet, hogy ahhoz a környezeti nyelvek és más nyelvek megfelelő szintű ismerete társuljon, vagy azért mondani le az anyanyelvről (az anyanyelv elsődlegességéről), hogy sikeresebb legyen az érvényesülés? Emiatt válik az anyanyelvi oktatás az oktatáspolitiká, a nyelvpolitika, a kisebbségpolitika fő kérdésévé, az ezzel kapcsolatos jogok, korlátozások és hátrányos helyzetek pedig a többségi társadalom demokratikus jellegének fokmérőjévé.¹⁹⁷

Így van ez ma Ukrajnában is. A nemzeti érzelmű ukrán értelmiségi elit arra hivatkozva követeli az államnyelv erőteljes és határozott támogatását, illetve az oktatás teljes ukránosítását, hogy a cári Oroszországban és a Szovjetunióban elnyomták az ukrán közösség jogait, és korlátozták az ukrán nyelv használatának lehetőségét, egyebek mellett az oktatásban is, s ennek máig ható következményei vannak. Amint azt a fentiekben láthattuk, mindezt nem minden alap nélkül teszik. Elgondolkodtató azonban, hogy az ukrán értelmiségiek saját jogaik kiterjesztése érdekében mások jogainak visszaszorítását természetesnek és szükségszerűnek tartják. Arról azonban egyetlen szót sem ejtenek, hogy a Szovjetunióhoz tartozó Ukrán SZSZK-ban nemcsak az ukránok, hanem például a bukovinai románok vagy a kárpátaljai magyarok nyelvhasználati jogait is korlátozta a kommunista hatalom. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, Hricenko például egyazon tanulmányon belül ítéli el azt a szovjet oktatáspolitikát, amely orosz tannyelvű iskolába terelte az ukrán anyanyelvű fiatalok millióit, illetve tesz hitet a 2017 szeptemberében elfogadott ukrán oktatási törvény mellett, amely jelentős mértékben visszaszorítja az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásához fűződő jogokat, és sok ezer nem ukrán anyanyelvűt kényszerít arra, hogy az államnyelven végezze iskolai tanulmányait.¹⁹⁸

A hatalom és a többségi nemzet képviselőinek többsége nem nézi jó szemmel, hogy az országban élő egyes kisebbségek megpróbálják védeni eddig kivívott jogukat. A központi sajtóban közvetített propaganda kö-

¹⁹⁷ Bartha Csilla – Péntek János: Bevezetés. In: Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben: Kárpát-medencei körkép* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2011) 9.

¹⁹⁸ Гриценко, Павло: Мова як індикатор угорсько-українських відносин сьогодення. *Стратегічні пріоритети*, 46, 2018, № 1. 26–37.

vetkeztében a többségi társadalom jelentős része a kiélezett politikai helyzetben, egy gazdasági válsággal, valamint fegyveres konfliktussal sújtott országban nem azzal foglalkozik, hogy mit tesz vagy nem tesz a politikai elit a helyzet megoldása érdekében, hanem a kisebbségeket és azok bármilyen, a vélt vagy valós egység megbontására alkalmasnak látszó törekvését az állam integritására leselkedő veszélyként érzékeli. Kijev a hivatalos nyelv- és oktatáspolitikával szemben megfogalmazott ellenvéleményt az Ukrajnával szembeni lojalitás hiányának tekinti, külső erők aknamunkájaként jeleníti meg, és azt kommunikálja, hogy éppen ez az oka az agresszív és korlátozó jellegű nyelv- és oktatáspolitikának. Jogász szakértők szerint Ukrajna nyelvpolitikai irányváltásra kényszerült az Oroszország részéről vele szemben kifejtett agresszió (vagyis a Krím megszállása, a kelet-ukrajnai szakadár köztársaságok burkolt katonai és politikai támogatása, valamint a hibrid háború) miatt.¹⁹⁹ Valójában azonban felcserélik az okot és az okozatot. A kisebbségek – köztük a kárpátaljai magyarok – nem az ukrán államiság vagy az ukrán nemzet és nyelv ellen, hanem a jelenlegi kijevi politikai hatalomnak a kisebbségi közösségek hagyományosan meglévő jogait fenyegető lépéseivel szemben fogalmaznak meg kritikát, a demokratikus jogállam kereteit kihasználva.

A Kijev által követett magatartásforma nem kivételes. Cseresnyési szerint: „Az államok a nyelvi asszimilációval való szembeszegülést és a normától való eltérést hagyományosan a hatalommal szembeni lojalitás hiányának tekintik, ezért, ha egy országnak van explicit nyelvpolitikája, akkor az általában agresszív és korlátozó jellegű.”²⁰⁰

A nemzetközi tapasztalatok szerint a politikai és gazdasági válságok sora, a nemzetbiztonsági fenyegetettség, a társadalmi bizonytalanság gyorsan háttérbe szoríthatja az emberi jogokról, a kisebbségek és nyelveik támogatásáról szóló diskurzusokat.²⁰¹ A központi hatalom és a többségi társadalom ilyen helyzetben a kisebbségeket és azok bármilyen, a vélt vagy valós egység megbontására alkalmas szándékát, törekvését az állam integritására leselkedő veszélyként érzékeli, a kisebbségi eliteket pedig ötodik

¹⁹⁹ Markovskiy, Volodymyr – Demkiv, Roman – Shevczenko, Vyacheslav: Ukrajna nyelvpolitikájának alakulása az őshonos népek és nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatása területén. *Regio*, 26, 2018, 3. sz. 69–104.

²⁰⁰ Cseresnyési: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*, 2004, i. m., 151.

²⁰¹ Kymlicka: *Multiculturalism and Minority Rights*, 2015, i. m., 12.

hadoszlopnak tekinti. Válságok idején a többségi nemzetek körében gyakran felerősödik a történelmi tapasztalatokra alapozott ellenségkép a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban. Csehországban a német, Szlovákiában és Romániában a magyar, Bulgáriában a török, Horvátországban a szerb, Észtországban, Lettországon és Litvániában az orosz kisebbség és a vele azonosított nyelv válik gyanússá, fenyegetővé.²⁰² Jó példája mindennek a 2014 utáni Ukrajna is, ahol előbb a narancsos, majd a méltóság forradalma révén hatalomra jutott politikai elit a nemzet egységére és a külső veszélyre hivatkozva tesz lépéseket az ukrán nyelv helyzetének megerősítéséért, a kisebbségi nyelvek – köztük a legnagyobb veszélyforrásnak tartott, az „agresszor nyelvének” tekintett orosz – háttérbe szorításáért. Az orosz nyelv és beszélőinek megbélyegzése a legfelsőbb szinteken is természetes. Ukrajna elnöke például nemrégiben olyan nyelvnek nevezte az orosz, „amelyet a Verhovna Rada hivatalosan olyan állam nyelvévé nyilvánított, amely agressziót alkalmaz Ukrajna ellen”.²⁰³

A 2013-as méltóság forradalma nemcsak különböző szociális és politikai háttérű embereket hozott össze Kijev központi terén. Az európai integrációt támogató emberek sokszínű nyelvi gyakorlatának is kirakata volt ez a forradalom, hiszen együtt vettek részt benne ukránul és oroszul beszélők a két nyelv sztenderd és nem sztenderd változatait használókkal és a kisebbségi nyelvek hordozóival.²⁰⁴ Az ukrán főváros központjában zajló tömegmegmozdulás így 21. századi, sajátosan ukrain Bábelt eredményezett. Furcsa módon azonban a közösen megélt forradalmi élmény nem legalizálta az orosz nyelvű hazafiakat, hanem még inkább problematizálta a nemzeti identitás és a nyelvi gyakorlatok közötti kapcsolatokat,²⁰⁵ és felerősítette azt a nemzetállami ideológiát, amely közvet-

²⁰² Uo. 21.

²⁰³ Idézi Maksimovtsova, Ksenia: Language Policy in Education in Contemporary Ukraine: A Continuous Discussion of Contested National Identity. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 16, 2017, № 3. 13.

²⁰⁴ Bilaniuk, Laada: Purism and pluralism: Language use trends in popular culture in Ukraine since independence. In: Michael Flier – Andrea Graziosi (eds.): *The battle for Ukrainian: A comparative perspective* (Cambridge: Harvard University Press, 2017) 343–363.

²⁰⁵ Kulyk, Volodymyr: Language and identity in Ukraine after Euromaidan. *Thesis Eleven*, 136, 2016, 1. 90–106.

len kapcsolatot feltételez az ukrán állam iránti lojalitás és az ukrán nyelv (kizárólagos) használata között.²⁰⁶

Shevchuk szerint a *nyelvi skizofrénia* az a jelenség, amikor a gyarmatosító nyelv folyamatosan élőszködik a gyarmatosított nyelven és kultúrán.²⁰⁷ Az Amerikából hazalátogató Shevchuk azt is megkérdőjelezi, hogy az orosz nyelvűek jó hazafiak lehetnének: „A Keleten folyó hibrid háború a kultúra, a civilizáció frontján is kitört. Korábban eléggé világosan látható volt, ki híve és ki ellensége az ukránoknak a nyelv és a kultúra kérdése terén. Most azonban megjelent az »új« patrióták meglepő fogalma, akik szeretik Ukrajnát, de nem szeretik az ukrán nyelvet. Ez a fogalom benem erős kétségeket ébreszt»²⁰⁸

Metaforikus párhuzamot idézve Gileád és Efraim lakosainak a bibliai Bírák Könyvéből (112: 56) ismert véres konfliktusa (lásd: *Sibboleth/Szibboleth*), illetve az ukrainai háború között, Shevchuk egyértelműen foglal állást az ukrán–orosz kétnyelvűség mindenféle megnyilvánulásával szemben: „A nyelvi skizofrénia megfosztja az ukrán nyelv védelmező szerepét azokban az egzisztenciális helyzetekben, amikor az életed veszélyben van, és a nyelved alapján meg tudod különböztetni a sajátokat az ellenségtől»²⁰⁹

Maszenko is gyanakodva méregeti az ukrainai társadalom oroszul beszélő részét: „Oroszország számára az Ukrajnával folytatott nyelvi és kulturális háborúban aratott győzelem előfeltétele volt a jelenlegi fegyveres beavatkozásnak, valamint a Krím és Donbász egy része megszállásának. S a szovjet birodalom újjáélesztésére vonatkozó terveiben a Kreml számít Ukrajna népességének azon részére, melyet az ukrán tömegtájékoztatási eszközök fölötti kontroll révén sikerült »kikristályosítania«»²¹⁰

²⁰⁶ Tóvares: Negotiating „thick” identities through „light” practices, 2019, i. m., 4–5.

²⁰⁷ Шевчук, Юрій – Палажій, Галина: Мовна шизофренія – нова, потужна форма русифікації. *Портал мовної політики*, September 19, 2015. <http://language-policy.info/2015/09/yuriy-shevchuk-movna-shyzofreniya-nova-potuzhna-forma-rusyfikatsiji/#more-1780> (2018-09-12)

²⁰⁸ Шевчук, Юрій – Власик, Ганна: Двомовність як хвороба. Професор Колумбійського університету називає українську мовну ситуацію «мовною шизофренією». *Портал мовної політики*, July 5, 2015. <http://language-policy.info/2015/07/dvovmnist-yak-hvoroba-profesor-kolumbijskoho-universytetu-nazyvaje-ukrajinsku-movnu-sytuatsiyu-movnoyu-shyzofrenijeyu/> (2018-09-12)

²⁰⁹ Шевчук – Палажій: Мовна шизофренія, 2015, i. m.

²¹⁰ Масенко, Лариса: Мовознавча солідарність по-українськи. *Портал мовної полі-*

Sokan az orosz anyanyelvűek által a fronton Ukrajnáért hullatott véráldozatot is kevésnek tartják. Az egyik nyelvpolitikai portálon nyilvánosságra hozott Tweet-bejegyzés szerzője a szeparatisták ellen harcoló orosz ajkúak kapcsán kifejti: „Valamiképp rá kellene vezetni őket arra a meggyőződésre, hogy az ő moszkvai nyelvük nem egy ideál, hanem sokkal inkább személyes bűnük Ukrajna ellen; azon Ukrajnával szemben, amelyért, szó szerint, véruket ontják”.²¹¹ A bejegyzés szerzője szerint az orosz anyanyelvű ukránokat meg kellene győzni arról is, hogy az orosz nyelvű Ukrajna nem érdemel véráldozatot. Majd felteszi a kérdést: [az oroszul beszélő ukránok] „mikor hagyják már el végre mindörökre a csupán második generáció óta anyanyelvükké vált moszkvai orosz beszédet? Ez lesz eredendő bűnük megváltása, ami drágább Ukrajna számára, mint a kiontott vérük.”

Civil mozgalmak is rendre az ukránosítást kérik számon a politikai elit tagjain. A 2015. november 9-ére (az ukrán nyelv és írásbeliség napjára) az elnöki hivatal elé hirdetett megmozdulás egyik fő követelése az ukrán nyelv különleges státuszának biztosítása, jelszava pedig ez volt: „Ukránosítás – ellenállás a megszállással szemben”.²¹² November 9. apropóján egy másfél perces videóban a kelet-ukrajnai harcokban részt vett önkéntes egyenruhások mondták el gondolataikat az ukrán nyelvpolitikáról.²¹³ A rövidfilm szereplőinek szavai jelzik, hogyan látja az ukrán nemzeti oldal az ukrán és az orosz nyelv szerepét, a nyelvpolitika céljait és feladatait a háborús időkben. Az első megszólaló elmondta: „Orosz nyelvű családban nőttem fel. A Majdan után váltottam az ukrán nyelv használatára, mert rájöttem: ha ukránul beszélünk, ez a legjobb ellenállás az orosz agresszióval szemben”. A következő szereplő a Nemzeti Gárda egyenruhájában fejtette ki véleményét. Szerinte mindaddig, amíg egy nyelven beszélünk az ellenséggel, ők „azt gondolják, egyformák vagyunk, és katonákat

мики, September 24, 2015. <http://language-policy.info/2015/09/larysa-Maszenko-movoznavcha-solidarnist-po-ukrajinsky/#more-1821> (2018-09-12)

²¹¹ Мацюк, Ромко: Гріх. Портал мовної політики, 12 November, 2015. <http://language-policy.info/2015/11/roman-matsyuk-hrih/> (2018-09-12)

²¹² Що можна зробити у День української писемності та мови. <http://language-policy.info/2015/11/scho-mozhna-zrobyty-u-den-ukrajinskoji-pysemnosti-ta-movy/> (2018-11-08)

²¹³ Військові та волонтери закликають спілкуватися українською. <http://language-policy.info/2015/11/vijskovi-ta-volontery-zaklykayut-spilkuvatysya-ukrajinskoyu-video/> (2018-11-10)

hoznak újra és újra, hogy »felszabadítsanak« bennünket, és magukhoz csatoljanak». A szintén egyenruhában a kamera elé állt soron következő önkéntes meglátása szerint „ellenségeink [...] nyíltan hangoztatják, hogy ahol jelen van az orosz nyelv, ott jelen van az orosz érdek”. A megszólaló szerint „helytállhatunk az első vonalban, de elveszíthetünk egy másik háborút: a harcot a nyelvünkért, az ukránságunkért”. Végül így foglalják össze az üzenet lényegét: „Ha nem akarsz, hogy az orosz katonák eljöjjenek, és »felszabadítsanak« téged és szeretteidet, használd ellenük a leghatalmasabb fegyvert: beszélj ukránul! Vált ukránra! Követelj a hatalomtól határozott támogatást az ukrán nyelvnek! Emlékezz: az ukrán nyelv a békénk záloga, az ukrán nyelv a mi biztonságunk!”

Az ország területén élő kisebbségek – annak ellenére, hogy az adott állam állampolgárai – így válnak a hatalmi elit által generált és irányított diskurzusban külső hatalmak ügynökeivé, kiszolgálóivá, hazaárulóvá, nyelvük pedig negatív bélyeggé, amely alapján könnyen célponttá lehetnek.²¹⁴ Ha felemelik szavukat érdekeik védelmében, akkor az ukrán nyelv és nemzet elkötelezett hívei azonnal figyelmeztetnek: „Ha azt halljuk, »tiltás«, »erőszakos ukránosítás«, az azt jelenti, hogy bizonyos fokig elfogult személy beszél, akinek fenntartásai és ellentétes ideológiai attitűdjei vannak az ukrán államépítés programjával szemben”.²¹⁵

Érdekes és figyelemre méltó az is, hogy az ukrainai városok nyelvi tájképében az orosz kiírásokat az ukrán nyelvű feliratok mellett fokozatosan együtt felváltó angol nyelvű táblák, reklámok, közterületi feliratok kapcsán egyetlen elemző sem figyelt fel arra a jelenségre, hogy miközben az ukrainai nemzetépítés egyik kiemelt projektje a minél erősebb pozíciók kivívása az ukrán nyelv számára, s ennek fontos terepe a nyilvános tér ukránosítása, az ukrán hatóságokat és a közvéleményt (egyelőre?) nem aggasztja az angol egyre erősebb térhódítása Ukrajnában. Ebből is látszik, hogy a nemzetépítési folyamatban az orosz nyelvvel és kultúrával, illetve a szomszédos Oroszországgal szemben folyik az ukrán identitás meghatározása és megerősítése. Ebben a folyamatban az angol nem a veszélyeztetett ukrán nyelvet fenyegető globális világnyelvként, hanem

²¹⁴ Öllös László: *Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai?* (Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004) 31–37.

²¹⁵ «Двомовність для України – це поцілунок смерті», i. m.

a nyugati integráció és a szovjet világból való kiszakadás egyik szimbólumaként jelenik meg.

Vezető ukrán nyelvészek (például Shevchuk, Maszenko és mások) a 2013–2014-es forradalmi hatalomátrendeződés után nem csupán az „egy állam – egy nyelv” homogenista ideológiáját tűzték zászlajukra, hanem a sztenderdista ideológia alapján az ukrán nyelven belüli változatosságot (azon belül is elsősorban az orosz–ukrán kétnyelvűség hatásait) is elítélik, és a nyelvtisztaság purista mozgalmának élére álltak.²¹⁶ Ebben az ukrán egynyelvűségért folytatott küzdelemben azonban az a kognitív disszonancia sem zavarja az elkötelezett értelmiségieket, hogy az államnyelv uralmáért indított mozgalom összekapcsolódik Ukrajnának a soknyelvű, a nemzeti szuverenitás bizonyos fokú feladását megkövetelő Európai Unióba történő integrációs törekvésekkel.

Összegzés

A nyelvpolitika „egy személy vagy valamely csoport kifejezett és nyilvánvaló erőfeszítése [...] a résztvevők [nyelvi] gyakorlatának vagy meggyőződésének módosítására”.²¹⁷ Az ukrainai nyelvpolitika egyik fő célja az 1991-es függetlenné válás óta az, hogy átalakítsa az ország lakosságának nyelvi gyakorlatát: a cél az, hogy az ukrán–orosz kétnyelvűséget fokozatosan ukrán egynyelvűséggé változtassa.

Brubaker és munkatársai szerint ez a fajta politika „egyenesen következik abból a nacionalista alapállásból, amelyet a domináns »államalkotó« nemzetekkel azonosuló egyének széles körben vallanak, nevezetesen hogy a nemzetállam lényegénél fogva egy adott nemzeté és azért a nemzetért van”.²¹⁸ A domináns csoport tagjai számára azért is természetesnek tűnhet ez a fajta szemlélet, mert országuk neve rendszerint magában foglalja a többségi etnikum nevét, és ez mintegy implicálja számukra, hogy ez a nemzet az államiság birtokosa, ők vannak otthon. Innen csupán egy lépés az a szemlélet, mely szerint saját államukban csak a domi-

²¹⁶ Lásd Tovares: *Negotiating „thick” identities through „light” practices*, 2019, i. m., 5.

²¹⁷ Spolsky, Bernard: *Language Management* (New York: Cambridge University Press, 2009) 4.

²¹⁸ Brubaker, Rogers – Fleischmidt Margit – Fox, John – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban* (Budapest: L'Harmattan, 2011) 261.

náns csoport nyelve lehet az egyetlen államnyelv, hivatalos nyelv. Így válik a nyelv a kommunikáció és az identitásjelzés eszközéből politikai és nemzeti szimbólummá. „Ez az elgondolás – ami olyan magától értetődőnek tűnik, hogy nem is igényel különösebb átgondolást vagy indoklást – a hétköznapi nyelvi ideológia egyik központi eleme”.²¹⁹

Ez az ideológiai alap a 20. és 21. század fordulóján is jogi megerősítést nyerhet. Ukrajna Alkotmánybíróságának egy 1999. december 14-én kiadott állásfoglalása például a következőket állapítja meg: „Ukrajna Alkotmánya az ukrán nyelvet ruházza fel az államnyelv státuszával (10. cikkely első rész). Ez teljességgel megfelel az ukrán nemzet államszervező szerepének, melyet Ukrajna Alkotmányának preambuluma fogalmaz meg; megfelel azon nemzet szerepének, amely történelmileg él Ukrajna területén, lakosságának abszolút többségét alkotja, és amely az állam hivatalos elnevezését adja.”²²⁰

A 2006-ban Kijevben kidolgozott és az állam elnöke által jóváhagyott nyelvpolitikai koncepció hasonló szellemben fogant: „Ukrajnában a nyelvpolitika prioritása az ukrán nyelvnek mint azon ukrán nemzet identitása meghatározó tényezőjének és legfőbb jegyének a megszilárdítása és fejlesztése, amely történetileg él Ukrajna területén, lakosságának abszolút többségét alkotja, az állam hivatalos elnevezését adja, és az ukrán államiság alapvető rendszeralkotó összetevője.”²²¹

Az ukrán parlamentben regisztrált nyelvtörvénytervezetekben is találhatunk hasonló, az ukrán nyelvnek szimbolikus, szakrális szerepet tulajdonító törvényi kezdeményezést. A 2017. január 19-én 5669. számmal benyújtott tervezet 1. cikkelye például a következőképpen fogalmaz: „1. Az ukrán nyelv meghatározó tényezője és legfőbb jele az ukrán nemzet identitásának, amely történelmileg, évszázadok óta él Ukrajnában, Ukrajna lakosságának abszolút többségét adja, hivatalos nevet adott az ál-

²¹⁹ Уо.

²²⁰ Рішення Конституційного Суду України У справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 року № 10-рп/99. <http://www.ccu.gov.ua/docs/406> (2019-01-05)

²²¹ Концепція державної мовної політики в Україні (Київ: Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2006).

lamnak, és rendszeralkotó összetevője az ukrán államiságnak. 2. Az ukrán nyelv állami (hivatalos) státuszának forrása az ukrán nemzet önrendelkezése. 3. Az ukrán nyelv szerves része Ukrajna mint egységes állam alkotmányos alapjainak. [...] Az ukrán nyelvvel szembeni nyilvános megálló vagy tiszteletlen magatartás az Ukrajna állami szimbólumainak megvalósításával azonos mértékben megengedhetetlen.”²²²

A nyelvpolitika, a nyelvhasználat jogi szabályozása így kap szerepet a nyelvi ideológiák megerősítésében és újratermelésében.²²³

Spolsky szerint a többnyelvű szituációkban három feltétel befolyásolja a nyelvek közötti választást: (1) a beszélő nyelvtudása (egy nyelv ismeretének hiánya általában megakadályozza, hogy ezt a nyelvet válassza valaki kommunikációs eszközül); (2) a vágy, hogy a beszélő az erősebb (jobban ismert) nyelvét válassza; (3) a szándék, hogy a beszélő a választása révén élvezhesse azt az előnyt, amit a hallgatóság nyelvi igényeihez igazodásával ér el.²²⁴ Amint a fenti elemzésben láthattuk, Ukrajnában a népesség nagy része beszéli mind az ukrán, mind pedig az orosz nyelvet. Ezért a legtöbb hétköznapi helyzetben az emberek többsége azt a nyelvet használhatja, amely a dominánsabb nyelve, legyen ez akár az ukrán, akár az orosz. A kutatási adatok azt mutatják, hogy az állampolgárok élnek is ezzel a lehetőséggel, ezért az ukrán és az orosz nyelv előfordulási gyakorisága egyaránt magas. A Spolsky által említett első és második szempont alapján tehát Ukrajna kétnyelvűsége akár hosszú távon is stabil maradhat. A nyelv választást befolyásoló harmadik tényező (amely a nyelvek hasznosságától, kommunikációs értékétől és presztízstől függ) gyökeres átalakulásához az ukrán függetlenség eddigi negyedszázada nem volt elegendő. Az orosz továbbra is hasznos, nagy kommunikációs értékkel és magas presztízzsel bíró nyelv, ezért máig sokan ezt preferálják az ukránnal szemben vagy az államnyelv mellett. Annak ellenére, hogy a hivatalos nyelvpolitikai kodifikáció terén történt elmozdulás az ukrán nyelv presztízsenek és státuszának megerősítésére, ez nem hozta meg a nyelvi helyzet totális átrendeződését. S bár Shohamy szerint a nyelvtörvények „a de-

²²² Проект Закону «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» № 5669 (2018). http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60952 (2018-12-12)

²²³ Määttä, Simo K.: The European Charter for Regional or Minority Languages, French Language Laws, and National Identity. *Language Policy*, 4, 2005. 167–168.

²²⁴ Spolsky, Bernard: *Language Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) 43.

mokratikus államokban használt leghatékonyabb eszközök”,²²⁵ a 2012-es nyelvtörvény hiába kodifikálta a hivatali kétnyelvűséget regionális szinten, a nyelvi helyzetbe kódolt konfliktus továbbra is fennmaradt. A nyelvi helyzet bizonytalanságát csak növeli, hogy 2018. február 23-án Ukrajna Alkotmánybírósága – egy 2014-ben, tehát négy évvel ezelőtt benyújtott beadvány alapján – procedurális (és nem tartalmi) okok miatt határozatával hatályon kívül helyezte a 2012-es nyelvtörvényt.²²⁶ 2019 januárjában tehát sem az 1989-es, sem a 2012-es nyelvtörvény nem hatályos már az országban, így a nyelvi jogok területén jogbizonytalanság uralkodik.

Összefoglaló kötetében Shohamy úgy érvel, hogy a nyelvpolitika az egyének és csoportok nyelvi ideológiáin alapul, akik/amelyek általában politikai, társadalmi és gazdasági célokkal rendelkeznek.²²⁷ Pavlenko viszont megállapítja, hogy a posztszovjet térségben a nyelvpolitika a (változó) domináns etnikai és politikai csoportok érdekeit szolgálja.²²⁸ Pavlenko úgy látja, hogy a nyelvi helyzet a posztszovjet térségben (többek között Ukrajnában) a Szovjetunió összeomlása óta tipikus posztkoloniális nyelvi rezsim.²²⁹ Blommaert és Verschueren az újonnan függetlenné vált nemzetek (mint például a moldávok, kazahok vagy szlovákok) nyelvpolitikai radikalizmusát az általuk elszenvedett hosszú elnyomással magyarázza.²³⁰ Ez az ukrán nemzetre is érvényes megállapításnak tűnik. Az ukrán politikai elit nem lát értéket és kiaknázható erőforrást az egész országban széles körben elterjedt ukrán–orosz kétnyelvűségben. A történelmi múlt eseményeiből azt a következtetést vonják le, hogy az orosz nyelv és a kisebbségek nyelvei veszélyt jelentenek az ország biztonságára. A jelenlegi súlyos krízis körülményei között azonban ez a politika nem szolgálja sem a társadalmi konszolidációt, sem a megbékélést, és nem visz közelebb a krí-

²²⁵ Shohamy, Elana: *Language policy: Hidden agendas and new approaches* (London: Routledge, 2006) 60.

²²⁶ Рішення Конституційного Суду України У справі за Конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28.02.2018 р. № 2-п/2018. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18> (2019-01-05)

²²⁷ Shohamy: *Language policy*, 2006, i. m.

²²⁸ Pavlenko: *Multilingualism in Post-Soviet Countries*, 2008, 300.

²²⁹ Uo.; Pavlenko: *Language rights versus speakers' rights*, 2011, i. m.

²³⁰ Blommaert, Jan – Verschueren, Jef: *The role of language in European nationalist ideologies. Pragmatics*, 2, 1992, № 3. 373.

zis megoldásához. Kijev láthatóan nem hisz abban, hogy „A nyelvi jogok biztosítása hozzájárulhat az egyes közösségek boldogulásához, megsértésük viszont konfliktusokhoz vezethet. A jogegyenlőség nyelvi téren csak a másság jogának elismerésével valósítható meg”.²³¹

Attól függően, milyen nyelvi ideológiák felől közelítünk, az összetett ukrainai nyelvi helyzet megítélése különböző lehet. Az egyik oldalról úgy tűnhet, hogy az ukrainai kisebbségek (élükön az oroszokkal) a „modern” és „liberális” nyelvi ideológiákért küzdenek: a nyelvi pluralizmusért, az etnikai és nyelvi diverzitás fenntartásáért, a kisebbségek jogaiért; ebből a szemszögből az ukránok viszont „elavult”, „nacionalista” ideológiákat képviselnek, hiszen homogén nemzetállamot építenek, ukrán egynyelvűségre töreksenek, akik megfosztják a kisebbségeket nyelvi jogaiktól. Másik nézőpontból viszont úgy is értékelhető az ukrainai helyzet, hogy az oroszok mindent megtesznek a szovjet korszakból fennmaradt privilegiált helyzetük, társadalmi és nyelvi dominanciájuk fenntartásáért, a szovjet rendszerből átörökölt aszimmetrikus kétnyelvűség bebetonozásáért; innen nézve viszont az ukránok szabadulni szeretnének a posztkoloniális ballasztoktól, melyek sorában az évszázadokon át erőltetett orosz nyelv az egyik fő szimbólum, és valóban független államot, modern és szabad politikai nemzetet építenek, ahol az egykori birodalmi *lingua franca*, az orosz helyett az ukrán nyelvnek van központi szerepe.

Ám – újabb perspektívából – úgy is értékelhetjük a jelenlegi helyzetet, hogy a már több mint 25 éve független Ukrajnában az (elsősorban orosz ajkú) posztszovjet elit máig harcot folytat a (részben ukrán nyelvű) nemzetiesítő elittel, s a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális erőforrásokért vívott küzdelemben a nyelv a táborok mozgósítását szolgáló fontos szimbólum.

Tollefson értelmezésében a nyelvpolitika egy mechanizmus, amely úgy helyezi társadalmi struktúrába a nyelvet, hogy az adott társadalomban a nyelv révén válik meghatározottá, ki fér hozzá a politikai hatalomhoz és a gazdasági erőforrásokhoz.²³² A független Ukrajna példája annak, hogy a nyelvpolitika – szemben az optimisztikus definíciókkal, melyek szerint

²³¹ Kontra Miklós: Nyelvi jogok. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006) 1024.

²³² Tollefson, James W.: *Planning Language, Planning Inequality. Language Policy in the Community* (London–New York: Longman, 1991).

célja a társadalmi és gazdasági fejlődés elősegítése,²³³ a konfliktusok feloldása²³⁴ – gyakran hatékony eszköz a hatalom megszerzéséhez, illetve megtartásának megideologizálásához,²³⁵ akár konfliktusok gerjesztése árán is. Ukrajnában is pontosan ez a helyzet: a nyelvi kérdés manipulálása (amit a nyelvpolitika mázába csomagolnak) a hatalom megszerzésének és megtartásának fontos eszköze. Emellett a Szovjetunió által etnolingvisztikai alapon összegyűjtött területeken függetlenné vált ország egynyelvű nemzetállammá formálása ugyan fontos, de csak másodlagos cél.

²³³ Lásd pl. Grin, François: *Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003) 30.

²³⁴ Pl. Turi, Joseph G.: Typology of language legislation. In: T. Skutnabb-Kangas – R. Phillipson (eds.): *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination* (Berlin: Mouton, 1994) 111–119.

²³⁵ Tollefson, James W.: Historical-Structural Analysis. In: Francis M. Hult – David Cassels Johnson (eds.): *Research Methods in Language Policy and Planning: a Practical Guide* (Malden (MA): Wiley Blackwell, 2015) 140–141.

Ukrán kisebbségi önkormányzatiság Magyarországon

*Dobos Balázs**

A magyarországi ukrán kisebbséget – az újabb hivatalos terminológiával nemzetiséget¹ – a kérdéssel foglalkozó meglehetősen csekély számú szakirodalom többnyire a „mikro-”, a „szórvány-”, a „településhálózattal nem rendelkező” vagy a „települési koncentrációval nem jellemezhető” jelzőkkel illeti olyan más csoportokkal együtt, mint a bolgárok, a görögök, a lengyelek, az örmények és a ruszinok.² A lehatárolás egyik fő oka politikatörténeti, mert az ukránok az említett többi népcsoporttal együtt, Magyarország legújabbkori, 20. századi történelmének túlnyomó részében nem tartoztak a hivatalosan elismert közösségek közé. Az 1940-es évek végétől az 1980-as évek végéig, az államszocialista időszakban érvényesülő hivatalos megközelítés ugyanis csupán a „délszláv” gyűjtőnévvel illetett horvátokat, szerbeket és szlovénokat, a németeket, a románokat, valamint a szlovákokat ismerte el nemzetiségként és biztosított számukra, ha korlátozott mértékben is, bizonyos nemzetiségi jogokat.

Jelen elemzés szempontjából lényeges, hogy ha döntően felülről szervezve és ellenőrizve is, de ez a periódus az utóbbi nemzetiségek számára bizonyos szervezeti-intézményi kereteket teremtett és működtetett a nemzetiségi identitások ápolására, megőrzésére. A nemzetiségi oktatás és művelődés, illetve a korszak egyedüli és sajátos érdekképviselési szer-

* MTA TK Kisebbségkutató Intézet (Budapest). A tanulmány az NKFIH PD 116168. sz. projekt keretében készült.

¹ Magyarország Alaptörvénye, valamint ennek nyomán a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény a korábban használatos 'nemzeti és etnikai kisebbségek' terminusról áttért a 'nemzetiség' fogalom használatára.

² Kozma István: A magyarországi mikrokisebbségekről az előzmények és a 2001. évi népszámlálás tükrében. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003) 325.

vezetei, a nemzetiségi szövetségek idővel alkalmasak lehettek a nemzeti-ségi nyelvek és kultúrák iránt elkötelezett személyek, kisebb helyi-regiónális közösségek aktivizálására, intézményes bekapcsolására, azok valamifajta hálózatba tömörítésére is. A legnagyobb lélekszámú cigányság az államszocialista időszak nagy részében ugyanakkor korántsem rendelkezett a jogok és lehetőségek ekkora terjedelmével és egy rövidebb, átmeneti periódust leszámítva, a legalább etnikai csoportként való elismerés is csak a kései Kádár-korszakban, az 1970-es évek végén következhetett be. A magyarországi bolgárokkal, görögökkel és lengyelekkel szemben, amelyeknek legalább egy-egy egyesületük működhetett a század második felében, a ruszinoknak és az ukránoknak ilyenfajta nemzetiségpolitikai keretek identitásuk megőrzésére és fejlesztésére sokáig egyáltalán nem álltak rendelkezésre.

A fentiekből következően a magyarországi népszámlálások 1990-ig nem is ismerték az ukrán anyanyelv és nemzetiség kategóriáját. A censusok 1949 előtt csak a ruszint vagy a rutént tüntették fel lehetséges válassz kategóriaként, hogy aztán az is évtizedekre eltűnjön a népszámlálási kiadványokból. A népszámlálási klasszifikáció, és tágabban a hivatalos politikai elismerés kérdése nem kevés összefüggésben volt a modernkori magyar és ukrán állam- és nemzetépítő projektekkel, integrációs és asszimilációs törekvésekkel. Ezek eredményeként a rendszerváltás utánra az a helyzet állt elő, hogy a létrejött magyarországi ukrán szervezetek ugyan elfogadták a nyelvi és etnikailag rokon ruszin és az ukrán külön-külön való törvényi elismerését, miközben továbbra is meghatározó álláspont a körükben, hogy a két nemzetiség voltaképp egy és ugyanaz.³

Míg a ruszinok egyike a mai Magyarország területén évszázadok óta jelen lévő, legarchaikusabb kisebbségeknek, az ukránok a legrövidebb magyarországi múlttal bíró, döntően 19–20. századi bevándorlási folyamatok révén létrejött közösség.⁴ Ez irányú kutatások hiányában nem igen tudható viszont, „hogya a ma magukat ukránnak vallók közül hányan vannak az utóbbi évtizedekben és a legutóbbi években bevándoroltak, s mennyien a régebbi honosok, s az is kérdéses, hogy utóbbiak közül mennyien lehetnek, akik meggyőződésből és tudatosan vállalják az ukrán etnonimát, s mennyien azok, akik csak az elmúlt évtizedek névpolitikája, szóhaszná-

³ L. például Simon Mónika et al.: *Magyarországi ukránok*. (Budapest: Kortánc Egyesület, 1998).

⁴ Kozma: A magyarországi mikrokisebbségekről, 2003, i. m., 342.

lati zűrzavara miatt vallják magukat ukránnak.”⁵ Jellemző, hogy kisebbséggé szerveződésük relatíve új és manapság is tartó folyamat, amit jól érzékeltet egyebek mellett az a körülmény, hogy az ország területén szétszórtnak elhelyezkedő ukrán családi-baráti körök, kisebb közösségek főként az 1990-es években jó ideig nem is tudtak egymásról. A „mikrokisebbség” elnevezés ugyanakkor annyiban félrevezető is lehet, hogy bár az ukrán közösség létszáma a múltban még valóban alatta maradt a hivatalosan elismert nemzetiségeknek, napjainkban, a népszámlálási adatok szerint egyesekét már meghaladja. Kétségtelen viszont, hogy nagyságrendjük ellenére – a nemzetiségek előbbi körével ellentétben – nemigen határozzák meg alapvető mértékben egy-egy település etnikai arculatát.

A fentiekkel összefüggésben, a mai Magyarország területén élő ukránokat vizsgáló kevés számú kutatást így leginkább a migráció, az Ukrajna és Magyarország közötti vándorlási folyamatok feltárása és elemzése határozza meg,⁶ amelyekben szükségszerűen előtérbe kerültek a Magyarországot migrációs célszágnak tekintő kárpátaljai magyarok, a magyar állampolgársággal nem rendelkező ukrainai bevándorlók, tanulási vagy munkavállalási céllal itt tartózkodók és nyugdíjasok, kevesebb figyelmet szentelve a magyar állampolgársággal (is) rendelkező ukrán kötődésű személyeknek. Jelen tanulmány célja, hogy az ukrán kisebbség főbb jellemzőinek és a kisebbségi elismeréshez vezető út fontosabb állomásainak felvázolását követően megvizsgálja a kisebbség önszerveződésének folyamatait, amelyek túlnyomórészt egybeestek az egykori szocialista blokk és a Szovjetunió felbomlásának, Ukrajna függetlenné válásának, valamint

⁵ Uo. 338.

⁶ L. például Caglar, Ayse et al.: *Circular Migration Patterns. Migration between Ukraine and Hungary* (Florence: European University Institute, 2011); Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet* (Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010); Kincses Áron (szerk.): *Ukrán állampolgárok Magyarországon* (Budapest: Kincses-Kovács Kft., 2011); Kováts András (szerk.): *Bevándorlás és integráció. Magyarországi adatok, európai indikátorok* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2013); Melegh Attila – Kovács Éva – Gödri Irén: „Azt hittem, célt tévesztettem.” A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban (Kutatási jelentések 88.) (Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 2010/1); Örkény Antal – Székelyi Mária: Hat migráns csoport összehasonlító elemzése. In: uők (szerk.): *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja* (Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – ELTE Eötvös Kiadó, 2010) 49–95.

a demokratizálódás útjára lépett Magyarország tágabb politikatörténeti és kisebbségpolitikai eseményeivel. Fő célja egyfelől annak áttekintése, hogy miként élt a fokozatosan öntudatra ébredő, szerveződő és mobilizálódó ukrán kisebbség a biztosított jogszabályi keretekkel és intézményi lehetőségekkel, leginkább a kisebbségi, utóbb nemzetiségi önkormányzatok formájában testet öltő kulturális autonómia szervezeti kereteivel, miként reagált a felmerülő hiányosságokra, problémákra és kihívásokra. Mindközben zajlott egy, az iméntivel szorosan összefonódó, egymásra kölcsönösen ható folyamat is, a jogszabályi feltételek és keretek dinamikus és folyamatos változása, a kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati választójogi szabályok újabb és újabb korrekciója, amelyet az ukrán kisebbség is igyekezett befolyásolni, miként az ugyancsak visszahatott magára a közösségre is. Végezetül, ha csak főbb vonalakban is, de felvázolja azokat a sokrétű működési területeket, amelyeket az utóbbi két évtizedben a kiépülő ukrán kisebbségi önkormányzatok elláttak Magyarországon.

Az ukrán kisebbség a népszámlálások tükrében, 1990–2011

A kérdéssel foglalkozó szakértők körében vita van arról, hogy a módszertani változások miatt egyáltalán összehasonlíthatók-e, és ha igen, mennyiben az 1990 utáni népszámlálási adatok, különösen a hasonló módszerrel dolgozó, de több ponton eltérő két legutóbbi, 2001-es és 2011-es census. Ennek ellenére megállapítható, hogy a magukat valamely kategóriában ukránnak vallók létszáma a rendszerváltás után jelentős növekedésnek indult: míg az 1990-es népszámlálás még együttesen mindössze 674 ruszin és ukrán anyanyelvű személyt mutatott ki, a 2000-es évek elejére a vonatkozó népszámlálási kategóriák leginkább egyikében az ukrán kötődésűek száma mindkét esetben megközelítette a 7400-at (1. ábra).⁷

⁷ A KSH – amúgy többek által vitatott – módszertana nemzetiségi kötődésűnek tekint minden olyan személyt, aki a nemzetiségi hovatartozást tudakoló, önkéntes alapon megválaszolható kérdések legalább egyikében megjelölte a nemzetiséget. 2001-ben a nemzetiségen és anyanyelven kívül a kultúrához, hagyományokhoz való kötődésre, valamint a családi, baráti körben használt nyelvre kérdeztek rá, és mindegyik esetében három-három válasz is megadható volt. 2011-ben a kulturális értékekhez való kötődés kikerült a kérdéssorból, de a nemzetiségre két kérdésben is rákérdeztek. Ezek mellett az anyanyelv és a családi, baráti körben használt nyelv esetében két-két választ is meg lehetett adni.

Az ukrán ezzel 2001-ben összesítésben a hatodik (a cigányok, a németek, a szlovákok, a horvátok és a románok után), tíz évvel később pedig a hetedik (az előbbieket és a szerbek után) legnagyobb lélekszámúnak minősült az elismert népcsoportok körében.

Az eredményekből látható, hogy a kisebbséghez tartozás legfontosabb köteléke a nemzetiségi hovatartozás, amit árnyal az a becslés, amely szerint a legutóbbi, 2011-es népszámlálás alkalmával az ukrán kötődésűek mintegy fele más nemzetiséget – túlnyomórészt a magyart – is megjelölte, és az ukránt első helyen csak kevesebb mint 35%-uk deklarálta.⁸ A nemzetiséghez képest némileg alacsonyabb presztízzsel bír az anyanyelvi kötődés, amelynek terén – akárcsak a családi, baráti körben használt nyelv vonatkozásában – már csökkenés figyelhető meg, amelynek a háttérben állhat a kisebbségek egy jelentős körére jellemző nyelvi asszimiláció, de a népszámlálások eltérő módszertana is⁹ azzal együtt, hogy a nyelvi adatok vonatkozásában az ukránok továbbra is a kedvezőbb anyanyelvi mutatókkal rendelkezők közé tartoznak. A kisebbség létszámának szinten tartásában az utóbbi évtizedekben komoly szerepe van a bevándorlásnak: míg 2001-ben az ukrán kötődésűeknek csak 7,8%-a élt a születési helyén és 49,6%-uk külföldön született, addig 2011-re a születésük óta azonos településen élő ukránok aránya lecsökkent 5,2%-ra, a külföldön születetteké viszont 81,4%-ra emelkedett.¹⁰ Az adatokat tanulmányozva az ukrán kisebbség identitáskategóriáin belül bekövetkezett változásokat így többen leginkább a viszonylag újabb keletű migrációnak tulajdonít-

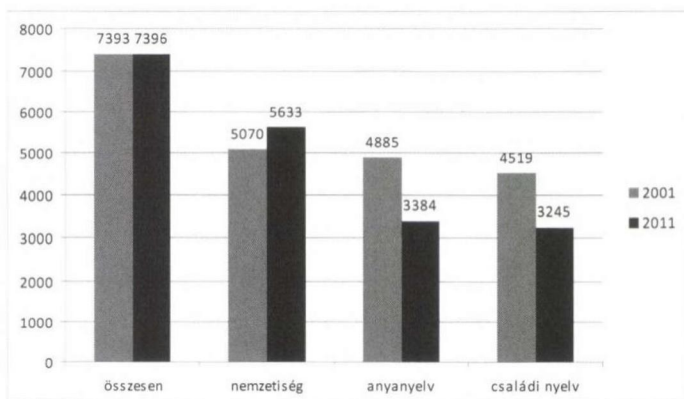
⁸ Morauszki András – Papp Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014, 3. sz. 85–86.

⁹ Kapitány Balázs vetette fel annak a lehetőségét, hogy az ukrán anyanyelvűek számának csökkenése mögött akár az is állhat, hogy míg 2001-ben három, addig 2011-ben már csak két válaszlehetősége volt a megkérdezetteknek, és a korábbi esetben a magyarországi oroszok és a ruszinok is megjelölhették még az ukránt. A lehetőségek szűkülése eredményezhette 2011-re a visszaesést. L. Kapitány Balázs: A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai viszonyai és perspektívái 1990–2011 között. *Kisebbségkutatás*, 2015, 3. sz. 76.

¹⁰ Tóth Ágnes – Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statistikai Szemle*, 2013, 12. sz. 1262–1264.

ják,¹¹ amit alátámasztani látszik az is, hogy 2011-ben az ukrán kötődésűek több mint 37%-a más ország állampolgára volt, túlnyomórészt Ukrajnáé.¹²

1. ábra. az ukrán kisebbség létszáma identitáskategóriánként, 2001–2011

Forrás: Csordás Gábor (összeáll.): 2011. évi népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2014) 13–18.

A közösségen belül határozott többséget alkotnak a nők, akiknek aránya a 2001-es 58%-ról 63%-ra nőtt.¹³ A korösszetétel viszonylag kedvező: a döntő többséget az aktívkorúak teszik ki (75,4%), miközben az idősek

¹¹ Kozma: A magyarországi mikrokisebbségekről, 2003, i. m., 354.; Morauszki – Papp: Nemzetiségi revival?, 2014, i. m., 88.; Tátrai Patrik: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 2014, 5. sz. 511. A 2009-es MTA-ICCR „Bevándorlók Magyarországon” kutatás kimutatta például, hogy az ukrán migránsok körében a legnagyobb a transznacionális stratégiát követők aránya (44%), azoké, akik elsősorban gazdasági okokból nem tekintik végső állomásnak Magyarországot, és a magyar állampolgárság megszerzése is inkább a továbbvándorlás eszköze számukra. L. Örkény – Székelyi: Hat migráns csoport, 2010, i. m., 92.

¹² Népszámlálás 2011. Országos adatok. 2.1.6.3 A hazai nemzetiségekhez tartozók állampolgárság és nemek szerint, 2011. www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_2_1_6_3.xls (2018-08-21)

¹³ Népszámlálás 2001. 24. A Magyarországon bejegyzett kisebbségek adatai. 2.1. A népesség korév és nemek szerint, a nemek aránya. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/24/tables/loadukr2_1.html (2018-08-21); Népszámlálás 2011. Országos adatok.

száma és aránya nagyjából változatlan maradt (16,3%), a 14 éven aluliaké viszont csökkent 2001-hez képest 10,1%-ról 8,3%-ra. Regionális megoszlásukat tekintve meglehetősen szétszórtnak helyezkednek el az ország területén: 2011-ben mintegy 400 településen élt legalább három ukrán kötődésű személy. Ugyanakkor kifejezetten urbánus népcsoportnak tekinthetők: közel 79%-uk a fővárosban, megyeszékhelyeken, megyei jogú és egyéb városokban élt. Száz főt meghaladó ukrán közösség volt kimutatható Nyíregyházán (465), Debrecenben (262), Miskolcon (122), továbbá tíz fővárosi kerületben (II., III., IV., VII., VIII., IX., X., XI., XIII., XIV.). A Budapestre koncentrálódás az esetükben így meghaladja az országos átlagot (28%), amely mellett további 11,5%-uk él a környező Pest megyében. A centrumban való erőteljes jelenlét mellett az ukrán kötődésű személyek növekvő számban és az összlétszámukhoz képest közel 31%-ban élnek az északkelet-keleti határ menti és a határhoz közel eső megyékben, Borsod-Abaúj-Zemplénben, Szabolcs-Szatmár-Beregben és Hajdú-Biharban, ahol szintén kimagasló az érintett megyeszékhelyekre, kisebb részben a határ menti szabolcsi városokba (Kisvárdra, Záhony stb.) való koncentrálódásuk.

A gazdaságilag aktív népesség részesedése az ukrán közösségen belül meghaladja az országos átlagot (53,1%), és ezen belül nőtt a foglalkoztatottak, de a munkanélküliek száma is, az utóbbi 320-ról 606 főre, ami a belső arányokat tekintve a cigányság után a második legmagasabb mutató. Csökkent viszont az inaktív keresők (22,9%) és az eltartottak aránya (24%).¹⁴ Végzettségüket tekintve az országos átlagot meghaladja a körükben mind az érettségivel (35,2%), mind pedig a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (30,8%).

A kisebbségi elismeréshez vezető út

A magyarországi ukránoknak a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényben való hivatalos elismerésének ügye elválaszthatatlan a rendszerváltás utáni Magyarország kisebbségpolitikájához.

2.1.6.4 A népesség nemzetiségi hovatartozását befolyásoló tényezők, 2011. www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_2_1_6_4.xls (2018-08-21)

¹⁴ Tóth – Vékás: A magyarországi nemzetiségek, 2013, i. m., 66.

kájának a szakirodalomban egyik leginkább vitatott kérdéskörének, nevezetesen a külhoni, kisebbségi magyar közösségek felé, valamint a belső kisebbségek felé irányuló szakpolitikák egymáshoz való viszonyának, a lehetséges alá- és fölérendeltségi relációk megítélésétől. A széles körben elfogadott nézet szerint ugyanis a magyarországi kisebbségpolitika mindig is alárendelt szerepet játszott a külhoni magyarokat célzó politikákhoz képest, és mind a hazai kisebbségi törvény napirendre kerülésének, elfogadásának, mind pedig a kisebbségi önkormányzatok létrejöttének egyeseknél akár az egyedüli,¹⁵ másoknál az egyik fő oka a külföldre irányuló példamutatás és nyomásgyakorlási szándék volt.¹⁶ Ennek jelenléte amúgy már az 1960-as évek végétől kimutatható a pártállam politikai vonalvezetésében azzal a megszorítással, hogy a példamutató nemzetiségpolitikának és a nemzetiségek összekötő „híd-szerepének” a hangsúlyozása elsősorban a Romániában, kisebb részt a Csehszlovákiában élő magyarok helyzetének javítását célozta, a Szovjetunióban élő magyarság ebből a szempontból viszont még évtizedekig tabu volt a budapesti vezetés számára.

Az állampárt, az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közköztartási és Kulturális Osztálya mellett 1984 óta működő Nemzetiségi Koordinációs Bizottság, amelynek elsődleges feladata a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos feladatok összehangolása volt, egy 1988. májusi ülésén áttekintette a kárpátaljai magyarok helyzetét, és ezzel együtt felvetette „az ukránok” irányába teendő különbö-

¹⁵ L. például Deets, Stephen: Reconsidering East European Minority Policy: Liberal Theory and European Norms. *East European Politics and Societies*, 2002, 1. sz. 39-40. Kymlicka, Will: National Cultural Autonomy and International Minority Rights Norms. *Ethno-politics*, 2007, 3. sz. 392. Majtényi Balázs: Mi lesz veled „bezzeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. *Fundamentum*, 2005, 3. sz. 109.; Tesser, Lynn M.: The Geopolitics of Tolerance: Minority Rights under EU Expansion in East-Central Europe. *East European Politics and Societies*, 2003, 3. 506.

¹⁶ L. például Butler, Eamonn: Hungary and the European Union: The Political Implications of Societal Security Promotion. *Europe-Asia Studies*, 2007, 7. 1131.; Edwards, Gwyneth E.: Hungarian National Minorities: Recent Developments and Perspectives. *International Journal on Minority and Group Rights*, 1998, 5. 349.; Krizsán Andrea: The Hungarian Minority Protection System: A Flexible Approach to the Adjudication of Ethnic Claims. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2000, 2. 249. Vermeersch, Peter: EU Enlargement and Minority Rights Policies in Central Europe: Explaining Policy Shifts in the Czech Republic, Hungary and Poland. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2003, 1. 13.

zók gesztusokat (ukrán tanszék, ösztöndíjasok) is.¹⁷ Jóval nagyobb hatású volt azonban az ukrán kisebbség megszerveződése és elismerése felé már az 1990-es első demokratikus választások után, 1991. május végén Magyarország és akkor még az Ukrán SZSZK által „a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról” szóló közös együttműködési nyilatkozat aláírása. A dokumentum jegyzőkönyve előírta egy Vegyesbizottság létrehozását, amelyben helyet kaptak Magyarország ukrán nemzetiségű állampolgárainak a képviselői is.¹⁸ A nyilatkozatban foglaltak megvalósítására utóbb kötelezettséget is vállaltak a felek az év végén immár a független Ukrajna vezetőivel aláírt alapszerződésben.

A kisebbségi elismerés tágabb politikai kontextusát így az 1990-es évek elején az a kölcsönös szándék jelentette, hogy mindkét ország törekedett a kedvező kétoldalú kapcsolatok kialakítására és az előremutató kisebbségi jogok rögzítésére. Ugyanakkor a kárpátaljai magyarok és a magyarországi ukránok létszáma, szocio-demográfiai jellemzői és politikai mobilizációja között ekkor jelentősek voltak a különbségek, a magyarországi ukránok akkoriban még éppen csak elindultak az önszerveződés útján. Képviselőiket elsőként az 1991 tavaszán Budapesten létrejött Magyar–Ukrán Társaság foghatta össze, majd hivatalosan a kisebbségi nyilatkozat aláírása után másfél hónappal, július 16-án, Budapesten, 15 fő részvételével megalakult a Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület. Az Egyesület céljai a „Magyarországon letelepedett ukránok, ruszinok tömörítése”, anyanyelvi művelődésük elősegítése, „az ukrán, ruszin kultúra ápolása és terjesztése”, a magyar néppel való barátság elmélyítése, kulturális rendezvények szervezése, valamint „az ukrán anyanemzettel és diaszpórával való kulturális kapcsolatok kiépítése” lettek.¹⁹ Az Egyesületet, mint kisebbségi szervezetet az Országgyűlés az év végétől anya-

¹⁷ Göndör Péter: Emlékeztető a Nemzetiségi Koordinációs Bizottság 1988. május 3-i üléséről (Budapest, 1988. június 1.). Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) M-KS 288. f. 36/1988/4. ö. e. Tu/102/7.

¹⁸ Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének alapelveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén. <http://www.regione.taa.it/biblioteca/normativa/bilaterali/Ungheria%20Ucraina1.pdf> (2018-08-21)

¹⁹ A Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület Alapszabálya (Budapest, 1991. május 28.). A későbbi elnök Hartyányi Jaroslava visszaemlékezése szerint „az Egyesület megalapításában úgy ukránok, mint magyar barátaink részt vettek. Akkor 12-14 alapító tag szorgoskodott az Egyesület létrehozásán. Jelenleg több mint 100 tagot számlálunk. Ez a taglétszám nem sok, de nem is kevés számunkra, mivel az Egyesületbe mi főleg uk-

gílag is támogatni kezdte, miközben az nem lett tagja a főbb kisebbségi szervezeteket 1991 elejétől tömörítő és a kisebbségi törvény már zajló előkészítésében meghatározó módon résztvevő ernyőszervezetnek, a Kisebbségi Kerekasztalnak. Ez utóbbinak csupán az 1991 májusában létrejött Magyarországi Ruszinok Szervezete lett a tagja. Az ukrán és ruszin identitások elismerése körül akkoriban fennálló zavart jól érzékelteti például, hogy mikor a Belügyminisztérium 1992 eleji törvénytervezete elsőként vette fel az „ukrán (ruszin)” népcsoportot mint anyanemzettel rendelkezőt a nemzeti kisebbségek felsorolásába, a február 6-ai kormányülés az átdolgozott változatban már a „ruszin (ukrán)” népcsoportot sorolta fel.²⁰ A sok vitát kiváltó tervezet elvetése után, a honos népcsoportok bővíthető felsorolásáról végül 1992. májusban született megállapodás a kormánydelegáció és a Kisebbségi Kerekasztal képviselői között: a Kerekasztalnak sikerült elérnie 13 kisebbség törvényi szerepeltetését, köztük a ruszinokét. Ez jelentette az általa tömörített összes kisebbséget a zsidóság kivételével, akik helyébe a magyarországi ukránok kerültek.²¹

Abban az időszakban, amikor Antall József kormányfő 1992. június közepén benyújtotta az Országgyűlésnek a kisebbségek jogairól szóló törvényjavaslatot, a magyarországi ukránokat lényegében egyedül összefogó és eredetileg deklaráltan csak kulturális céllal létrejött Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesületet épp vezetési válság jellemezte, és kis híján fel is bomlott.²² Ennek megoldására a szervezet rendkívüli közgyűlése július 8-án – nem sokkal a magyar–ukrán kisebbségi vegyesbizottság első ülése előtt –, Dmitro Tkacs budapesti ukrán nagykövet jelenlétében leváltotta tisztségéből az Egyesület addigi elnökét, Ruszin Emilt és a vezetésel ideiglenesen az egyik alelnököt, Hartyányi Jaroszlavát bízta meg.²³ Ez-

ránokat veszünk fel és a magyarok, mint alapító tagok vannak jelen.” Ukránok a Dunánál. *Hromada*, 1996, 1. sz.

²⁰ Törvénytervezet a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (Belügyminisztérium, 1992. január). Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (1992. február 6.).

²¹ Emlékeztető a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényjavaslat 1992. május 18-ai tárgyalásáról a kormány kijelölt delegációja és a Kisebbségi Kerekasztal között. MNL XXVII-A-1-II 1. d.

²² Az Ukrán Egyesület első öt éve, avagy a cél eléréséhez vezető lépcsőfokok leküzdése. *Hromada*, 1996, 12. sz.

²³ Jegyzőkönyv a Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület rendkívüli közgyűléséről 1992. július 8-án. Hartyányi Jaroszlavát utóbb a november 23-ai közgyűlés megerősítette az elnöki tisztségében.

zel és a további konszolidációs lépésekkel, a tagság létszámának jelentős bővülésével²⁴ a szervezet megindulhatott azon az úton, hogy a következő évekre a magyarországi ukránokat elsődlegesen tömörítő és az érdekvé-
viseletüket felvállaló szerveződéssé váljon, amelyet mint hiteles képviselőt a mindenkor magyar politikum elfogadott. A kisebbségi elismerés egyik utolsó állomása az volt, hogy nagyjából egy hónappal azt követően, hogy két rendelkezését leszámítva az 1993-as kisebbségi törvény az év október 20-án hatályba lépett, az Egyesület közgyűlése egyhangúan a Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesületre (MUKE) változtatta a szervezet nevét. A tagok a döntésnél elsősorban arra hivatkoztak, hogy a törvény is immár külön kezelte a két kisebbséget, az állami támogatás elosztásakor rendszeresen összekeverték az Egyesületet a Ruszinok Szervezetével, amely ezért ugyancsak kérte tőlük a név módosítását.²⁵

Az ukrán kisebbségi önkormányzatiság intézményesülése, 1998–2014

A kisebbségi törvény egyik legfontosabb szervezeti-intézményi következményeként, elviekben a célul kitűzött személyi elvű kulturális autonómia letéteményeseiként létrejövő, települési és fővárosi kerületi kisebbségi önkormányzatok első, 1994-es, majd 1995-ös pótválasztásán az ukrán kisebbség még nem állított jelöltet, amelynek egyaránt voltak a külső, jogszabályi feltételekre és a kisebbség jellemzőire, szervezettségének állapotára visszavezethető okai. Az akkori választási szabályok szerint ugyanis – a kisebbségeknek a választói névjegyzékkel szembeni elutasítása következtében – az ország területén lakóhellyel vagy tartózkodási hellyel rendelkező minden nagykorú magyar állampolgár választó és választható volt a kisebbségi önkormányzati választásokon, és a választás joga megillette a nem magyar állampolgárságú bevándoroltakat is.²⁶ A kisebbsé-

²⁴ Az Egyesület taglétszáma 1996 végére 130 főre emelkedett. L. Az Ukrán Egyesület első öt éve, avagy a cél eléréséhez vezető lépcsőfokok leküzdése. *Hromada*, 1996, 12. sz.

²⁵ Jegyzőkönyv a Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület 1993. november 15-i közgyűléséről.

²⁶ 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról. 2-3. §. A nem magyar állampolgárok részvétele a kisebbségi önkormányzatok választásán (ajánlás, szavazás) ilyenformán ellentmondott a kisebbségi törvény 1.§-ának, amely

gi önkormányzati választást öt, magát azonos kisebbséghez tartozónak valló választópolgár kezdeményezhette a település jegyzőjénél, és hasonlóan, kisebbségi képviselőjelöltté az válhatott, akit vagy egy jelölőszervezet színeiben, vagy függetlenként legalább öt választópolgár ajánlott az illető településről. Mint látható volt, az ukrán kisebbségnek leginkább az 1300 lakos feletti településeken nyílhatott reális lehetősége önkormányzat létrehozására, ahol az önkormányzat előírt létszáma öt fő volt, így az érintett településeken, beleértve a fővárosi kerületeket is, legkevesebb 25-25, magát ukránnak valló választópolgár jelölése volt szükséges a választás megtartásához. Még komolyabb akadályt láthatott a szerveződő ukrán kisebbség a törvény által előírt érvényességi küszöbben: a 10 ezer főnél nagyobb településeken és a fővárosi kerületekben – amelyek döntően otthont adtak az ukránoknak – legalább 100 választópolgár érvényes szavazatára volt szükség a kisebbségi önkormányzat megválasztásához.²⁷ Ezeket a választási előírásokat (mindenekelőtt a legkevesebb 25 jelölő választópolgár feltételét, a nem magyar állampolgárok kizárását, a magas érvényességi küszöböt), valamint ezekhez kapcsolódóan magának a kisebbségnek a csekély létszámát és a területi szétszórtságát mérlegelve jutottak akkor arra a következtetésre az ukrán kisebbségi vezetők, hogy „ez a létszám kevés ahhoz, hogy választásokat írjunk ki és önkormányzatot hozzunk létre. Nem mindenki rendelkezik magyar állampolgársággal. [...] A másik nehézség abban van, hogy Magyarországon nincsenek olyan települések, ahol nagyobb tömegben élnének ukránok.”²⁸ Egy további fő ok a kisebbségi önszerveződésnek már jelzett, még kezdeti és alakuló folyamatai voltak: „az ukránok nem indultak, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy Egyesületünk mindössze kétéves múltat tekintett vissza, és sem ideje, sem pedig módja nem volt arra, hogy moz-

kimondta, hogy a törvény hatálya csak a kisebbséghez tartozó magyar állampolgárokra terjed ki.

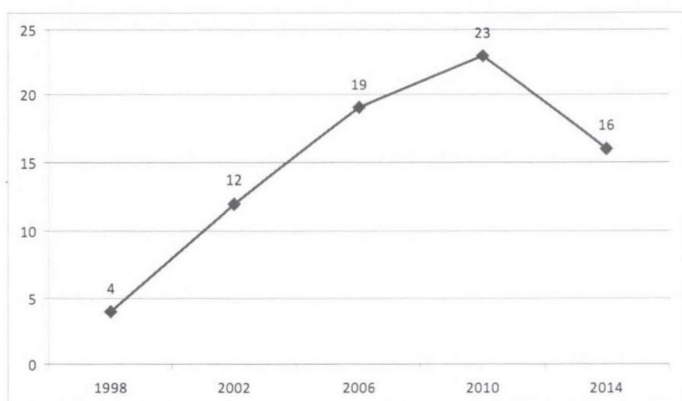
²⁷ 1990. évi LXIV. törvény 25. §. 50/A-50/C. §. 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 23. §.

²⁸ Ukránok a Dunánál. *Hromada*, 1996, 1. sz. Reálisan az sem merülhetett fel, hogy az ukrán kisebbség a közvetlenül választott típus mellett a másik két típusú, a kisebbségi települési (átalakult) önkormányzatot vagy a közvetett módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzatot hozzon létre. Ez utóbbiaknak előfeltétele volt ugyanis, hogy a települési önkormányzat képviselőinek több mint felét vagy legalább 30%-át egyazon kisebbség jelöltjeként választották meg.

gósítsa az országban szétszórta élő teljes ukrán kisebbséget. Akkor úgy értékeltük a helyzetünket, hogy ha el is indulnánk, minden bizonnyal sikertelen lenne az akciónk.”²⁹

Lévén, hogy mind helyi, mind országos önkormányzat hiányában, az első ciklusban az ukrán kisebbség képviselőjeként elfogadott MUKE több esetben hátrányt szenvedett a többi kisebbséghez képest,³⁰ az önszerveződési folyamatok előrehaladásával, 1998-ban már eredményesen választottak meg négy, közvetlen módon létrejövő kisebbségi testületet Budapest IV. és IX. kerületében, Komáromban és Szegeden, majd ezt követően, 1999 elején az Ukrán Országos Önkormányzatot is sikerült létrehozni. Az ezt követő választások alkalmával az ukrán kisebbségi önkormányzatok száma dinamikus növekedésnek indult (2. ábra, 1. táblázat).

2. ábra. A megválasztott ukrán kisebbségi önkormányzatok száma települési/fővárosi kerületi szinten, 1998–2014

Forrás: www.valasztas.hu

²⁹ A magyarországi ukránok választási sikere. *Hromada*, 1998, 11–12. sz.

³⁰ Kisebbségi választások – várakozások. (MTI, 1998. október 15.)

1. táblázat. A megválasztott ukrán kisebbségi önkormányzatok településenként és ciklusokként, 1998–2014

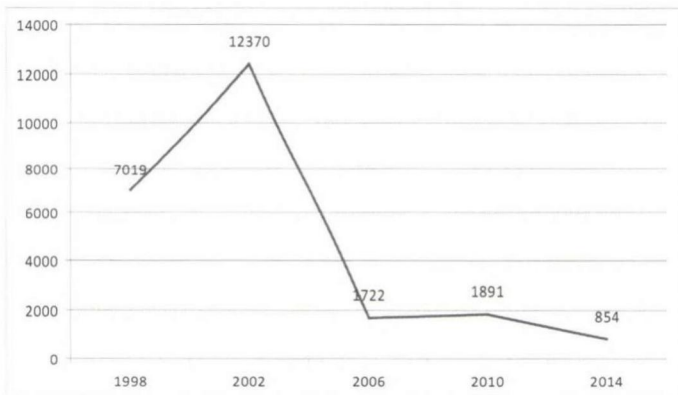
Megyék és főváros	Települések és fővárosi kerületek	1998	2002	2006	2010	2014
BAZ	Abaújkér			×	×	
BAZ	Abaújszántó			×	×	
Budapest	Budapest II.		×	×	×	×
Budapest	Budapest IV.	×	×	×	×	×
Budapest	Budapest VII.					×
Budapest	Budapest VIII.			×	×	×
Budapest	Budapest IX.	×	×	×	×	×
Budapest	Budapest X.					×
Budapest	Budapest XI.			×		×
Budapest	Budapest XV.				×	
Budapest	Budapest XVI.		×	×	×	
Budapest	Budapest XX.				×	×
Budapest	Budapest XXI.					×
BAZ	Encs			×		
BAZ	Forró				×	
BAZ	Ináncs				×	
BAZ	Kázmárk				×	
Komárom-Esztergom	Komárom	×	×	×	×	
Baranya	Komló		×	×	×	
BAZ	Méra			×	×	
BAZ	Miskolc		×	×	×	×
Szabolcs-Szatmár-Bereg	Nyíregyháza		×	×	×	×
Baranya	Pécs		×	×	×	
Csongrád	Szeged	×	×	×	×	×
Fejér	Székesfehérvár			×	×	
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok					×
Pest	Vác		×	×	×	×
Veszprém	Várpalota		×	×	×	×
Veszprém	Veszprém				×	×

A kisebbségi törvény eredetileg nem rendelkezett a kisebbségi önkormányzati középszintről: ennek hiányát rövidesen egy 1994-es törvénymódosítás igyekezett orvosolni, ha csak részlegesen, megyei szinten nem is, csak a fővárosban, ahol beiktatta a közvetett módon, elektorok útján létrejövő, kilencfős fővárosi kisebbségi önkormányzat intézményét. A feltételeknek megfelelő, kerületi szinten megválasztott két (négy évvel később már négy) testület birtokában így már 1999-ben, majd 2003-ban is tudott élni a lehetőséggel az ukrán közösség, mikor erre a két ciklusra létrehozta a Fővárosi Ukrán Önkormányzatot.

Az 1998-as és az azt követő 2002-es kisebbségi önkormányzatok egyik fő jellegzetessége volt, hogy mivel minden nagykorú magyar és bevándorolt választópolgár – a meggyőződése szerint – gyakorolhatta a választás jogát, ezért a legtöbb kisebbséghez hasonlóan, az ukránok esetében is, egészen a 2005-ös átfogó törvénymódosításig, a kapott érvényes szavazatok összesített száma ezekkel az ún. szimpátiaszavazatokkal együtt meghaladta a kisebbség becsült létszámát (3. ábra). Míg azonban más kisebbségek arról nyilatkoztak, hogy 1998-ra vagy 2002-re az önkormányzataik struktúrája nagyjából már lefedte az adott közösség területi elhelyezkedését, a 2002-es választások eredményeként létrejött ukrán testületek – a fővárost még egy egységnek számolva is – az azt megelőző 2001. évi népszámlálás ukrán nemzetiségű válaszadóinak csak mintegy 37%-át tudták elviekben tömöríteni.³¹ Ráadásul olyan, a népszámlálások szerint nagyobb létszámú, legalább 30–40 ukránnak otthont adó megyeszékhelyeken és nagyobb városokban, mint Debrecen, Kecskemét, Tatabánya, Győr, Szombathely, Békéscsaba, Dunaújváros és Cegléd egyetlen ciklusban sem tartottak ukrán kisebbségi önkormányzati választást, amelynek legvalószínűbb oka a szervezettség alacsony szintje vagy hiánya ezekben a városokban.

³¹ A legutóbbi, 2014-es nemzetiségi önkormányzati választások eredményeként a települési ukrán nemzetiségi önkormányzatok a 2011-es népszámlálás alkalmával magukat ukrán kötődésűeknek vallók mintegy 22%-át fedik csak le.

3. ábra. Az ukrán kisebbségi önkormányzati képviselőjelöltekre leadott érvényes szavazatok száma, 1998–2014

Mindezzel párhuzamosan az ukrán kisebbséget is elérte a többi kisebbséget eltérő mértékben jellemző, de végső soron a kisebbségi testületek közösségi legitimációját, valamint az egész kisebbségvédelmi-intézményi modellt erodálni képes etnobiznisz jelensége, amelynek keretében, különböző megfontolásokból, vélhetően vagy akár deklaráltan is nem az adott kisebbséghez tartozók indultak és kerültek megválasztásra a kisebbségi önkormányzatokba. A MUKÉ mint legnagyobb jelölőszervezet már 2002-ben kénytelen volt jelezni, hogy az újonnan színre lépett, miskolci székhelyű Kijevi Rusz Ukrán Hagyományőrző Egyesület színeiben, valamint függetlenül – a MUKÉ álláspontja szerint – olyan jelöltek is indultak, akik nem beszéltek ukránul, és ennek eredményeként részben oroszok, részben áttelepült kárpátaljai magyarok alakíthattak meg néhány ukrán önkormányzatot.³² A visszaélések kiküszöbölésére tervezett kisebbségi választói névjegyzék bevezetésével ugyanakkor az Ukrán Országos Önkormányzat nem értett egyet, arra hivatkozva, hogy az egyrészt elriaszthatja, távol tarthatja az ukránokat a közösségi életben való

³² OGY – emberi jogi bizottság. (MTI, 2003. április 15.) A későbbi választások alkalmával a testület szerint főként kárpátaljai magyarok és romák regisztrálták magukat ukránokként. L. Álrománok és álukránok az önkormányzatokban – hoppon marad a valódi kisebbség. *Népszava*, 2011. január 11.

részvételtől, másrészt pedig nem tartotta alkalmasnak a fenti „kakukktojások” kiszűrésére.

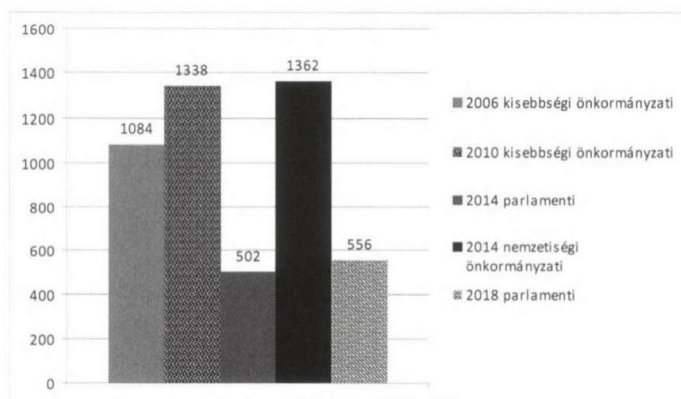
Az új törvény által megszigorított választási szabályok értelmében, a 2006-os kisebbségi önkormányzati választásokon már csak azok a magyar állampolgárságú választópolgárok vehettek részt mind választókként, mind pedig választható jelöltekként, akik szerepeltek a kisebbségi választói névjegyzékben. A választást akkor kellett kitűzni, ha az adott településen a választás kitűzésének napján a kisebbségi választói névjegyzékben szereplő választópolgárok száma elérte a 30-at. Jelöltet az immár egységesen ötfős települési kisebbségi önkormányzatokba ezután csak azok a jelölőszervezetek állíthattak, amelyeknek az alapszabálya a választást megelőző legalább három évben tartalmazta az adott kisebbség képviselőjének a szándékát. Ez a módosítás kizárta a korábban szintén sok visszaélésre alkalmat adó független jelölt intézményét. A jelöltnek nyilatkoznia kellett továbbá arról, hogy vállalja a kisebbség képviselői, ismeri a nyelvét, kultúráját és hagyományait, valamint hogy volt-e korábban más kisebbségi önkormányzat tagja vagy tisztségviselője. A szavazás, a korábbiaktól eltérően, az önkormányzati választásoktól eltérő, külön szavazóköri körben zajlott, és elkerülendő a lista első helyén szereplő jelöltek előnyben részesítő, ún. ábécé-preferencia esetleges torzító hatásait, a jelöltek immár a helyi választási bizottság által kisorsolt sorrendben szerepeltek a szavazólapokon. Érvényességi küszöböt már nem állapított meg, csupán eredményességit abban az esetben, ha ötnél kevesebb jelölt kapna szavazatot, amely esetben nem jöhetett létre a kisebbségi önkormányzat. A fővárosban elszaporodott etnobizniszt visszaszorítandó, a fővárosi és az újonnan bevezetett megyei szintű (egységesen területi) kisebbségi önkormányzatok létrehozását abban az esetben tette lehetővé a törvény, ha az adott megyében és a fővárosban pedig legalább tíz kerületben működik települési kisebbségi önkormányzat.³³ Ennek az volt a következménye, hogy az ukrán közösség a továbbiakban már nem tudott területi kisebbségi önkormányzatot életre hívni.

A kisebbségi választói névjegyzékek és a további szigorító szabályok bevezetése utáni első, 2006-os kisebbségi önkormányzati választásokon összesen 1084, magát ukránnak valló választópolgár regisztráltatta ma-

³³ 2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról.

gát, amely jócskán alatta maradt a népszámlálási eredményeknek (4. ábra). Ennek okai egyaránt lehettek a nem magyar állampolgárok kizárása a választásból, a külön regisztrációs eljárás többletterhének a távlatartó hatása vagy a közösség viszonylag alacsony politikai aktivitása. Azon a 19 településen és fővárosi kerületben, ahol végül kitűzték az ukrán választást, 941 ukrán szavazó élt, tehát elmondható, hogy a választók döntő többsége olyan településen regisztrált – átlagosan közel 50 fő –, ahol annak a 30 fős küszöb miatt „értelmét látták”. Magyarán ezeken a helyeken már volt a kisebbségi önkormányzatiságnak előzménye, többségében létezett egy kisebb-nagyobb helyi ukrán közösség vagy pedig – miként arra is láthatók az alábbiakban példák – egyéb okokból megszervezték őket.

4. ábra. Az ukrán kisebbségi választói névjegyzékek adatai, 2006–2018

Forrás: www.valasztas.hu

A korábbi félelmek jogosnak bizonyultak abban a tekintetben, hogy a kisebbségi választói névjegyzékek bevezetése az ukrán kisebbség esetében sem tudta elejét venni a választási visszaéléseknek. A Kijevi Rusz jelöltjeiből, főként a borsodi Encs és Abaújszántó térségében megválasztott testületeknek ugyanis a közösségi megalapozottsága meglehetősen kétséges volt. Abaújkéren a választást megelőző 2001. évi népszámlálás még egyetlen ukrán kötődésű személyt sem talált, Abaújszán-

tón pedig mindössze egy ukrán nemzetiségű személy élt, de Encsen és Mérán sem haladta meg az ukrán kötődésűek száma a hatot. Az Ukrán Országos Önkormányzat becslése szerint az így megválasztott testületek mintegy harmadának semmi köze nem volt az ukránokhoz.³⁴ Négy évvel később, 2010-ben ráadásul még tovább nőtt a kétes háttérű ukrán önkormányzatok száma, amelyekhez újabb Encs környéki települések csatlakoztak. A települési szintű választásoknak a közvetett, elektorok útján történő választás miatt közvetlen kihatása volt az Ukrán Országos Önkormányzat létrejöttére is: 2011 elején, az országos testületben a MUKE 13, a Kijevi Rusz pedig 8 mandátumot szerzett, és a botrányos alakuló ülésen csak a nagyobb frakció tagjai tették le ukránul az esküt, a többiek magyarul.

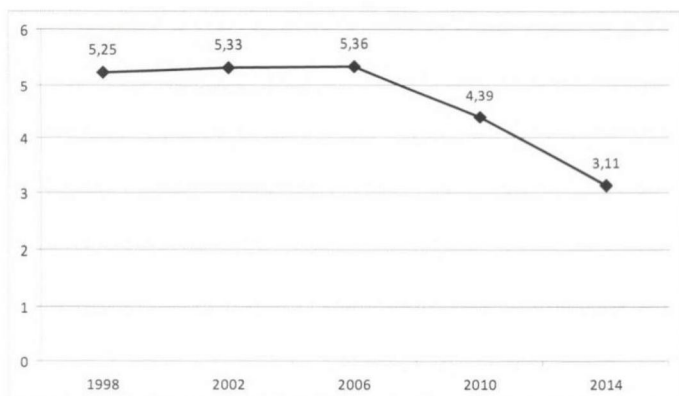
A megszigorított választási szabályok bevezetése utáni elszaporodása az etnobiznisz jelenségének azonban még sem bírt döntő jelentőséggel, az ukrán kisebbség főként a csekélyebb létszáma és alacsonyabb szervezeti foka miatt nem tartozik az élesen megosztott közösségek közé, szemben például a romákkal, az örményekkel vagy a románokkal. A választásokon induló jelöltjeinek átlagos száma rendre alig valamivel haladta meg a megválasztható képviselők számát: 1998 és 2006 között az öt, 2010-ben a törvényileg előírt létszámcsökkentés miatt a négy,³⁵ 2014-ben pedig a nemzetiségek jogairól szóló új törvény értelmében a három főt (5. ábra).³⁶ Az ukrán választók így a gyakorlatban – hasonlóan több más kisebbséghez – többnyire inkább csak megválaszthatták a jelölőszervezetek által indított jelölteket, de azok korlátozott száma miatt nem volt lehetőségük az alternatívák közötti választásra.

³⁴ Választás 2006 – ukrán kisebbség: az önkormányzatok közel harmada kakukktójás. (MTI, 2006. október 2.).

³⁵ 2010. évi LXII. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők számának csökkentése érdekében szükséges törvények módosításáról. 1. §.

³⁶ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. 51. §.

5. ábra. Az ukrán kisebbségi önkormányzati képviselőjelöltek átlagos száma települési szinten, 1998–2014

Az első, 1998-as kisebbségi önkormányzati választásokon még csak a végig meghatározó jelölőszervezet, a MUKE jelöltjei szereztek mandátumot (2. táblázat). 2002-től kezdődően, a függetlenekkel vagy a Kijevi Rusz jelöltjeivel együtt sem bontakozott ki választási verseny települési szinten, mivel az utóbbiak egyszerűen más településeken indultak, mint amelyek a MUKE bázisai voltak. Komolyabb verseny csupán a függetlenek között jöhetett létre Komlón 2002-ben, illetve több választás alkalmával a borsodi megyeszékhelyen, ahol a MUKE és a Kijevi Rusz jelöltjei versengtek. A független jelölés intézményének eltörlésével a korábbi függetlenek jellemzően beálltak egyik vagy másik táborba: a MUKÉ-hez Nyíregyháza, a Kijevi Ruszhoz a XVI. kerület, valamint Pécs és Komló.

A visszaélések visszaszorítása terén a fordulatot az új nemzetiségi törvény azon rendelkezése hozta, amely szerint 2014-től a települési kisebbségi önkormányzati választásokat csak azokon a településeken lehet kiűzni, ahol a legutóbbi népszámlálás nemzetiségre vonatkozó kérdéseinek összesített adatai alapján az adott nemzetiséghez tartozók száma a huszonöt főt elérte.³⁷ Az új szabály bevezetésével a regisztrált ukrán választók (2014-ben kivételesen a nem magyar állampolgárságúak is³⁸) kevesebb

³⁷ Uo. 56. § (1). 242. § (2).

³⁸ A nemzetiségi törvény korábbi rendelkezése értelmében, 2014-ben nem csupán azok

mint felének nyílt lehetősége részt venni a választásokon, és ennek eredményeként eltűntek a választási térképről a kétes háttérű borsodi települések, de olyan kisebb, valóban ukrán közösségek is, mint például a komáromi. Az előbbieik kiszorulásával a MUKE lett az egyedüli jelölőszervezet. Az érintett települések számának csökkenésével és a Kijevi Rusz kiesésével tovább csökkent az induló képviselők átlagos száma is.

2. táblázat. Az ukrán kisebbségi jelölőszervezetek jelöltjeinek és megválasztott képviselőinek száma, 1998–2014

Választás	MUKE		Kijevi Rusz		Független		Összes	
	Jelöltek	Képviselők	Jelöltek	Képviselők	Jelöltek	Képviselők		
1998	21	20	—	—	10	0	31	20
2002	39	37	5	2	32	21	76	60
2006	60	59	42	36	—	—	102	95
2010	58	56	43	36	—	—	101	92
2014	50	48	—	—	—	—	50	48

Az ukrán kisebbség politikai aktivitása, választói részvétele a kisebbségek körében a legalacsonyabbak, a passzívabb közösségek közé tartozik. Kozma István 2003-as megállapítása szerint „Magyarországon külön-külön vagy kisebb csoportokban, családokban keresik szerencséjüket, s egyelőre nem érintette meg őket a nemzeti alapú önszerveződés, önkormányzatiság gondolata.”³⁹ Szerény mértékű elmozdulás talán megfigyelhető, ha azt vesszük figyelembe, hogy a MUKE bázisait jelentő településeken 2006 és 2014 között a regisztrált ukrán választók száma az 550 körülitől folyamatosan növekedve a 700 felé mozdult el, miközben ez is messze van a népszámlálási bevallásoktól. A csekélyebb aktivitásnak a közösség sajátosságain túl ennek egyaránt lehetnek okai a fentebb bemutatott jogsza-

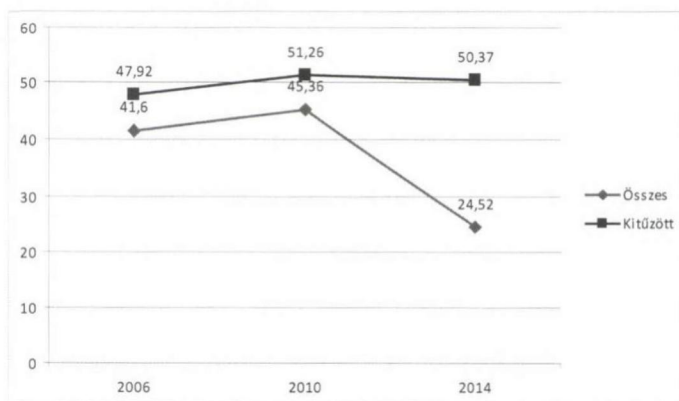
a nemzetiséghez tartozó és regisztrált magyar állampolgárok szavazhattak a nemzetiségi önkormányzati választásokon, akik szavazati joggal rendelkeztek a helyhatósági választásokon, hanem az ezeknek a feltételeknek megfelelő, Magyarországon lakóhellyel rendelkező európai uniós állampolgárok, továbbá a menekültként, letelepedettként és bevándoroltként elismert személyek is.

³⁹ Kozma: A magyarországi mikrokisebbségekről, 2003, i. m., 354.

bályi-intézményi változások is, amelyek legfőképpen a választási visszaélések elleni küzdelem jegyében folyamatosan szigorítottak a feltételeken.

Az aktivitás mértékét a regisztráltak számán és a népszámlálási adatok összevetésén túl jelzi tehát a tényleges szavazói részvétel is, amely azokon a településeken, ahol kitűzték az ukrán kisebbségi önkormányzati választást, rendre 50% körül mozgott 2006 után, a külön választói névjegyzékek bevezetésével (6. ábra). A szavazói részvétel 2010-es emelkedésében szerepet játszhatott magának a kitűzött választások számának a növekedése, illetve azokon a településeken, ahol csak a Kijevi Rusz állított jelöltet, valamivel (1 majd 7 százalékkal) tudta jobban mozgósítani a szavazóit, mint a MUKE a saját bázisán – hozzáátve, hogy az előbbi esetben mintegy felerészben borsodi kistelepülésekről volt szó, szemben a MUKE jóval nagyobb fővárosi kerületi és megyeszékhelyeken zajló választásaival. A verseny Miskolcon mind 2006-ban, mind 2010-ben valamivel az átlag fölé növelte a szavazói részvételt (58, majd 55%), de ebből az egy esetből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni arra nézve, hogy a reális kiválasztás lehetősége növeli-e a választók aktivitását.

6. ábra. Választói részvétel az ukrán kisebbségi önkormányzati választásokon, 2006–2014 (%)⁴⁰

⁴⁰ Az ábra mutatja egyrészt a szavazáson megjelentek arányát az összes ukrán regisztrált választóhoz képest, másrészt azokéhoz képest, akik olyan településeken, fővárosi kerületekben regisztráltak, ahol kitűzték a választást.

Az ukrán települési kisebbségi önkormányzatok összetétele ugyanakkor a legstabilabbak közé tartozik a kisebbségek körében: az ukrán képviselőknek, akiknek meghatározó többsége minden ciklusban nő volt, mintegy felét legalább egyszer újraválasztották 1998 és 2014 között (3. táblázat). Ez egyaránt összefügghet a relatíve csekély létszámmal, a jelölőszervezetek jelölési stratégiáival, a választási verseny hiányával, de a képviselőknek a helyi közösségeken belüli alapos beágyazottságával és a szavazók elégedettségével is. A négyszer vagy folyamatosan, 1998 óta minden választás alkalmával mandátumot szerzett képviselők száma és aránya mutatja, hogy az érintett települések jó részében működik legalább egy-egy olyan kisebbségi vezető, aktivista, aki rendre meg tudja szervezni, képes valamilyen szinten mobilizálni a helyi ukrán közösséget, és munkáját, eredményeit a választók is megbecsülik.

3. táblázat. A megválasztott ukrán kisebbségi önkormányzati képviselők kontinuitása adott települési/fővárosi kerületi szinten, 1998–2014⁴¹

Hány ciklusban választották képviselővé?	Egy	Kettő	Három	Négy	Öt (1998 óta folyamatosan)
Fő	110	37	18	13	5
Százalék	50,50%	18,68%	9,09%	6,56%	2,52%

Résztétel az Országgyűlés munkájában: az ukrán nemzetiségi szószóló választása

A magyarországi nemzetiségek régi igényét, a parlamenti képviselet megteremtését a 2012. január 1-jén hatályba lépett Alaptörvény olyan formában igyekezett megoldani, hogy rendelkezett a nemzetiségeknek „az Országgyűlés munkájában való részvételéről”. A 2014-es országgyűlési

⁴¹ A táblázat a képviselők személyénél az időközben bekövetkezett esetleges névváltoztatásokat és elköltözéseket nem minden esetben tudta figyelembe venni. Vö. Tóth Ágnes – Vékás János: A kisebbségi elit és az önkormányzatok. In: Kovách Imre (szerk.): *Eliték a válság korában. Magyarországi elit, kisebbségi magyar elit* (Budapest: MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum, 2011) 396.

választásokon először alkalmazott rendszer lecsökkentette a parlament létszámát 199-re, és ennek megfelelően az egyéni választókerületek számát is 106-ra, azokat arányosította, határaikat átszabta. A korábbi területi listákat megszüntette, és az egykori két lista helyébe egy országos pártlistát vezetett be. Az országos listán kiosztható összesen 93 mandátum számát csökkenti az, ha a nemzetiségi listák valamelyike kedvezményes helyet szerez. Az új választási törvény szerint nemzetiségi listát csak a nemzetiségek országos önkormányzata állíthat a nemzetiségi névjegyzékben szereplő választópolgárok legalább egy százalékának, de legfeljebb 1500 fő ajánlásával. A legalább három jelöltet tartalmazó listán szintén csak olyan személy indulhat, aki szerepel az adott nemzetiség névjegyzékében. Az országos önkormányzatok listái nem kapcsolhatók össze, nem állíthatnak közös listát. A magyarországi lakóhellyel rendelkező választópolgárok az új választási rendszerben egy egyéni választókerületi jelöltre és egy pártlistára szavazhatnak, míg a lakóhellyel rendelkező, a nemzetiségi névjegyzékben szereplő választópolgároknak el kell dönteniük, hogy az előbbi körhöz hasonlóan egyéni jelöltre és pártlistára, vagy egyéni jelöltre és az adott nemzetiségi listára kívánnak-e szavazni. A pártlistákra és a nemzetiségi listákra leadott szavazatok összegét a törvény szerint el kell osztani a kiosztható listás mandátumok számával, 93-mal, amelyet aztán tovább kell osztani még négygyel. Amely nemzetiségi lista szavazatszáma eléri ezt a kedvezményes kvótát, az a lista kap legfeljebb egy teljes jogú, kedvezményes mandátumot. Ha a nemzetiség ilyen módon nem jutna kedvezményes mandátumhoz, a listán szereplő első jelölt az adott nemzetiség szószólója lesz a parlamentben.

A fenti kedvezmények (5%-os mandátumszerzési küszöb eltörlése, egy-negyedes kvóta a listavezető számára) ellenére látható volt, hogy az ukrán kisebbségnek sincs matematikai esélye a teljes jogú parlamenti képviselő elérésére. Ennek is köszönhető, hogy a parlamenti választásokra jóval kevesebben – 2014-ben és 2018-ban is valamivel több mint 500 fő – regisztrálta magát ukrán választóként, mint a nemzetiségi önkormányzati választásokra. Az Ukrán Országos Önkormányzat listájára leadott szavazatok (2014-ben 293 szavazat, négy évvel később pedig 270) a legalacsonyabbak közé tartoztak a nemzetiségek körében, sőt, legutóbb 2018-ban egyedül az ukránok esetében csökkent is a választási részvétel.

A szószólók túlnyomó többsége az országos önkormányzatból került ki, legtöbbször annak volt korábban elnöke vagy elnökhelyettese. Az el-

ső, 2014–2018-as ciklusban végzett munkájuk nagy eltéréseket és ingadozásokat mutat: a parlamenti felszólalások tekintetében az ukrán szószóló, Hartyányi Jaroszlava a kevésbé aktívak közé tartozott, hozzátéve, hogy a felszólalási lehetőségük eleve korlátozott, és hatásuk a törvényhozásra még alapos elemzésre szorul.⁴² Rendkívül sok múlik ugyanakkor a szószóló és az őt jelölő országos önkormányzat, a két „hatalmi központ” közötti együttműködésen, amelyek egyaránt megjelenítik, kifelé képviselik a közösséget és rendelkeznek az ehhez szükséges forrásokkal. Az esetleges nyílt vagy burkoltabb konfliktusos viszonyokat jelezheti, bár nem mindegyik esetben, hogy 2018-ban hat kisebbségnél, köztük az ukránnál is, nem került újraválasztásra a korábbi szószóló. Hartyányi Jaroszlavát az Országos Önkormányzat csak a lista harmadik helyén jelölte, így a megválasztott szószóló, az Önkormányzat korábbi képviselője, Szuperák Brigitta lett.

Az ukrán kisebbségi önkormányzatok főbb működési területei

Az egymáshoz 2018-ig szorosan kötődő MUKÉ, az Ukrán Országos Önkormányzat és a települési kisebbségi önkormányzatok az elmúlt két évtizedben meglehetősen sokrétű tevékenységet végeztek a kisebbség identitásának megőrzése és ápolása terén. Ez elsőként magában foglalja az ukrán történelem és kultúra jeles alakjainak való tisztelgést, szobor- és emléktábla-avatást: 1998-ban Hrihorij Szkovoroda emléktábláját avatták Tokajban, valamint a *Ruszalka Dnyisztrova* c. almanach kiadását megörökített a budai Várban, 2001-ben I. András magyar király és hitvese, Anasztázia kijevi nagyhercegnő szobrát Tihanyban, 2007-ben Tarasz Sevcsenko szobrát Budán, stb.

A programok köréhez szervesen hozzátartoznak a különböző kiállítások, ukrainai vendégművészek fellépései, számos kiadvány (kötet, CD, DVD), a *Hromada* című kétnyelvű folyóirat megjelentetése és több tudományos-népszerű rendezvény megszervezése. A kulturális autonómia keretében, az Ukrán Országos Önkormányzat 2007-ben megalapította

⁴² M. Balázs Ágnes: Szólnak a szószólók? A nemzetiségi szószólók hatása a parlamenti napirendre. *Regio*, 2017, 3. sz. 231–259.

a saját intézményét, az Ukrán Kulturális és Dokumentációs Központot, amelynek szerves egysége a néprajzi gyűjtemény és a Markiján Saskevics nevét viselő könyvtár. Ez utóbbi mellett ukrán könyvtárakat létesítettek Újpesten, Várpalotán és Székesfehérvárott is. 2003-ban a II. kerületi ukrán önkormányzat megalapította a Magyarországi Ukrán Nemzetiségi Színházat. A MUKE már az 1990-es évek közepétől vasárnapi iskolát szervezett az ukrán tanulók részére, akik számára ukrainai és más országokból érkezett ukrán gyerekekkel közösen 1996-tól kezdve rendszeres nyári táborokat is szervez. Az Önkormányzat komoly kapcsolatokat ápol az anyaországgal, valamint az ukrán diaszpóra szervezetekkel.

Összegzés

A tanulmány célja a 13 elismert magyarországi nemzetiség egyikét, az ukránokat érintő főbb kisebbségpolitikai folyamatok bemutatása és elemzése volt az 1990-es évek elejétől napjainkig, a hangsúlyt leginkább a kisebbségi törvény egyik fő céljának, a kulturális autonómia szervezeti keretéről létrejövő kisebbségi önkormányzatok keletkezésének az összefüggéseire helyezve. Jelen keretek között némileg háttérbe szorítva így a működés konkrét anyagi és infrastrukturális feltételeit, illetve a kisebbségi önkormányzati működés tényleges területeinek a vizsgálatát, amelyek alaposabb elemzése még szintén várat magára. Az esettanulmány mindazonáltal felvázolja azt a tankönyvszerű, hosszú utat, amelyet egy embrionális állapotból, egymástól elszigetelt egyénektől, kisebb csoportoktól kezdve a közéleti szintérre lépve, élénk kulturális tevékenységgel, fokozatosan megtett egy sokrétű kisebbségi közösség a maga vezetőivel és aktivistáival a saját megszerveződése, mobilizálása érdekében. Mindez egy olyan összetett és tágabb bel- és geopolitikai térben zajlott a kezdetekkor, amelynek egyaránt elemei voltak a magyarországi rendszerváltás, a Szovjetunió felbomlása és Ukrajna függetlenné válása, a magyar kormány igyekezete egy szomszédos országgal való jó kapcsolatok kialakítására a kisebbségi jogok terén, illetve az újonnan függetlenné vált állam törekvése a nyugati szomszéddal való hasonlóan kedvező kapcsolatok kiépítésére. A fent jelzett közösségépítő és -szervező folyamatokat ráadásul alapjaiban befolyásolták a kisebbségpolitika szabályainak, intézményi kereteinek rendre változó és inkább folyamatosan szigorodó előírásai az utóbbi közel más-

fél évtizedben, amelyet próbáltak befolyásolni, illetve alkalmazni az ukrán kisebbségi önkormányzatok. Ha a tanulmányban felvázolt folyamatot nem is feltétlenül lehet megfelelő számokkal kellően alátámasztani, ilyen módon operacionalizálni, annak érzékeltetésére mindenképp megfelelő, hogy míg az 1990-es évek elején még körülbelül egy tucatnyian alapították meg az első ukrán kisebbségi egyesületet, addig 2010-es évek közepére kirajzolódott egy olyan, legkevesebb 500–1000 főt számláló kör, amelyet a létrejött ukrán kisebbségi testületek hivatottak munkájukkal összefogni.

KRONOLÓGIA

A magyarországi ukrán kisebbség, 1988–2018

*Dobos Balázs**

1988. május 3. Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya mellett 1984 óta működő Nemzetiségi Koordinációs Bizottság ülése áttekintette a kárpátaljai magyarok helyzetét, és annak kapcsán megfontolandónak tartotta „az ukránok” (ti. az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság) irányába teendő különböző gesztusok megtételét, köztük ukrán tanszék és ösztöndíjak alapítását Magyarországon.
1990. szeptember 27. Göncz Árpád köztársasági elnök Kijevben találkozott Leonyid Kravcsukkal, az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnökével. A tárgyalásokon az ukrán fél többek között hangot azon reményének, hogy Magyarország figyelemmel és gondoskodással fordul az ott élő, Ukrajnából elszármazott személyek felé.
1991. május 31. A Leonyid Kravcsuk elnök budapesti látogatása alkalmával aláírt dokumentumok között szerepelt a „Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének alapelveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén”.
1991. július 16. Budapesten, 15 fő részvételével megalakult a Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület. Az alakuló ülés az eredetileg tervezett „Magyarországi Sevcsenko Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület” elnevezés helyett végül Sevcsenko nevének elhagyása mellett döntött. Az Egyesület céljai a „Magyarországon letelepedett ukránok, ruszinok tömörítése”, anyanyelvi művelődésük elősegítése, „az ukrán, ruszin kultúra ápolása és terjesztése”, a magyar néppel való barátság elmélyítése, kulturális rendezvények szervezése, valamint „az ukrán

* MTA TK Kisebbségkutató Intézet (Budapest).

- anyanemzettel és diaszpórával való kulturális kapcsolatok kiépítése”. A szervezet elnökévé Ruszin Emilt, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársát, alelnökeivé pedig Neupauer Kamillt és Hartyányi Jaroszlavát választották meg.
1991. szeptember 20. A Fővárosi Bíróság jogerősen bejegyezte a Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesületet.
1991. december 4. A nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetek költségvetési támogatásából elkülönített tartalékalap elosztásáról szóló 64/1991. (XII. 4.) Országgyűlési határozat első ízben részesítette költségvetési támogatásban a Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesületet.
1991. december 6. Antall József miniszterelnök Kijevben aláírta a magyar–ukrán alapszerződést, amelynek 17. cikke szólt a kisebbségi jogokról, kötelezettséget vállalva arra, hogy a felek lépéseket tesznek az 1991 májusában elfogadott közös nyilatkozatban és jegyzőkönyvben foglaltak megvalósítására.
1992. január 24. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény előkészítése keretében megszületett a Belügyminisztérium – utóbb sokat bírált – törvénytervezete, amely a honos kisebbségek sorába elsőként vette fel az „ukrán (ruszin)” népcsoportot.
1992. február 6. A kormányülés elfogadta a Belügyminisztérium átdolgozott kisebbségi törvénytervezetét, és elrendelte annak az Országgyűlés elé terjesztését. E február eleji változat a honos kisebbségek felsorolásánál a „ruszin (ukrán)” kisebbséget említette.
1992. július 8. A Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület Budapesten tartott rendkívüli közgyűlése Dmitro Tkacs magyarországi ukrán nagykövet jelenlétében leváltotta tisztségéből Ruszin Emilt, az Egyesület elnökét és a szervezet irányításával ideiglenesen Hartyányi Jaroszlava alelnököt bízta meg.
1992. szeptember. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék nyílt, amely 2013-ig működött.
1992. november 23. A Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület közgyűlése a szervezet új elnökévé Hartyányi Jaroszlavát választotta meg.
1993. február 26. Antall József miniszterelnök megbeszélést folytatott Leonyid Kravcsuk ukrán államfővel Budapesten, amelyen az ukrán fél

- azon reményének adott hangot, hogy rövidesen Magyarországon is megszületik a kisebbségi törvény.
1993. április 30. Antall József miniszterelnök Ungváron találkozott Leonid Kravcsuk ukrán államfővel, amelynek keretében az ukrán fél kifejezte azon reményét, hogy Magyarország törvényt fogad el az ukrán kisebbség jogainak a védelméről.
1993. június 23. Csúcs Lászlónak, a Magyar Rádió alelnökének és Wolfart Jánosnak, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnökének a megbeszélésén többek között szó esett egy tervezett ukrán nyelvű rádióadás indításáról.
1993. július 7. Az Országgyűlés 304 támogató szavazattal, 3 ellenszavazattal és 8 tartózkodás mellett elfogadta a nemzeti és etnikai kisebbség jogairól szóló kétharmados törvényjavaslatot. Az utóbb kihirdetett 1993. évi LXXVII. törvény honos népcsoportnak ismerte el a magyarországi ukránokat.
1993. szeptember. A szegedi József Attila Tudományegyetemen ukrán nyelv és irodalom szak nyílt.
1993. november 15. A Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület közgyűlése – többek között az elfogadott kisebbségi törvényre és a Magyarországi Ruszinok Szervezetének kérésére hivatkozva – módosította az Egyesület Alapszabályát, a szervezet nevét Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesületre (MUKE) változtatva.
1994. augusztus 19. Gál Zoltán, az Országgyűlés elnöke találkozott a magyarországi kisebbségi szervezetek vezetőivel. A megbeszélésen Hartyányi Jaroslava, a MUKE elnöke azt kifogásolta, hogy a szervezetnek nem volt helyisége, és se a televízióban, se a rádióban nem biztosítottak számukra megszólalási lehetőséget.
1995. június 21. Horn Gyula miniszterelnök először fogadta hivatalában a nemrég megalakult tizenegy országos kisebbségi önkormányzat, valamint a ruszin és az ukrán kulturális szövetségek vezetőit.
1995. szeptember 19. Hivatalosan bejegyezték a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Magyarországi Orthodox Exarchátusát.
1996. január. Kétnyelvű hírlevél formájában megjelent a *Hromada*, a MUKE folyóiratának első száma.
1996. április 20. Gál Zoltán, az Országgyűlés elnöke az országos kisebbségi önkormányzatok megalakulásának első évfordulója alkalmából

- a Parlamentben fogadta a kisebbségi vezetőket, amely eseményre meghívást kapott Hartyányi Jaroslava, a MUKE elnöke is, aki felszólalásában kitért arra, hogy a következő választások alkalmával az ukrán kisebbségnek is szándékában áll létrehozni az önkormányzatát.
1996. május 19. Szegeden, a József Attila Tudományegyetemen megrendezték az I. ukrainisztikai nemzetközi tudományos konferenciát.
1996. augusztus. A MUKE első alkalommal rendezett anyanyelvi táborozást Kemencén a vasárnapi iskola hallgatói, a Rahóból érkezett ukrán gyerekek, valamint a baktalórántházi gimnázium ukrán nyelvet tanuló diákjai számára.
1996. szeptember 5–6. A Magyar–Ukrán Parlamentközi Vegyes Bizottság az Ungváron tartott második ülésén áttekintette a magyarországi ukrán és az ukrainai magyar kisebbség helyzetét és az azokkal kapcsolatos jogalkotói feladatokat.
1997. január 15. Tabajdi Csaba, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára és Volodimir Jevtuh, Ukrajna Nemzeti Kisebbségi és Migrációügyi Állami Bizottságának elnöke budapesti találkozásán megállapodás született arról, hogy az év áprilisában a magyar fővárosban megnyílik az ukrán közösség székháza.
1997. február 19. A magyarországi ukrán kisebbség oktatási és kulturális tevékenységét szolgáló ingatlan biztosításáról szóló 2040/1997. (II. 19.) Kormányhatározat értelmében a kisebbségi koordinációs és intervenciók keret terhére a kormány székházat biztosított a MUKE számára, amelyben utóbb megnyílt az Ukrán Oktatási és Kulturális Központ. Az országos önkormányzat, 1999. januári megalakulását követően, szintén ebben a székházban kapott otthont.
1997. március 22. A MUKE és az ukrán nagykövetség Budapesten zenés-irodalmi esttel emlékezett meg Tarasz Sevcsenko születésének évfordulójáról.
1997. április 23. A magyar–ukrán kisebbségi vegyes bizottság budapesti ülésével egybekötve, a két tagozat vezetője, Tabajdi Csaba, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára és Volodimir Jevtuh, Ukrajna Nemzeti Kisebbségi és Migrációügyi Állami Bizottságának elnöke a Zichy Jenő u. 10. szám alatt közösen felavatta az ukrán közösség kulturális központját.
1997. június 25. A bolgár, a görög, a lengyel, az örmény, a román, a szerb és a szlovén országos kisebbségi önkormányzat, valamint a Magyar-

országi Ruszinok Szervezete és a MUKE sem tartotta elfogadhatónak a magyar kormány törvénytervezetét a kisebbségek parlamenti képviseletéről, amely szerintük nem biztosította valamennyi elismert nemzeti és etnikai kisebbség számára a parlamentbe jutás reális lehetőségét.

1997. december 4. Hartyányi Jaroslava, a MUKE elnöke sajnálatosnak nevezte, hogy az Országgyűlés csak a következő évben tárgyalja a választási törvény tervezett módosítását, amely biztosítaná a kisebbségek parlamenti képviseletét, mivel így kevesebb idejük marad a kisebbségeknek a választásokra való felkészülésre.

1998. január 29. Simkó János, a Magyar Rádió regionális és nemzetiségi adásokért felelős igazgatója tájékoztatóján bejelentette, hogy január 5-étől kezdve mind a 13 elismert kisebbség anyanyelvén sugározniak műsort.

1998. február 20. A MUKE a *Ruszalka Dnyisztrova* c. ukrán almanach megjelenésének 160. évfordulója alkalmából emléktáblát helyezett el az egykori királyi nyomda épületének falán a budai Várban.

1998. március 16. Megdöbbenését és szomorúságát fejezte ki Hartyányi Jaroslava, a MUKE elnöke, hogy az Országgyűlés aznap nem szavazta meg a választási törvény módosítását, amely lehetővé tette volna a kisebbségek parlamenti képviseletét.

1998. március 20. A MUKE és a Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetségének képviselői közösen leplezték Tokajban Hrihorij Szkovoroda ukrán filozófus-író emléktábláját.

1998. október 18. A kisebbségi önkormányzati választásokon a választók négy helyi ukrán kisebbségi önkormányzatot választottak meg eredményesen: Budapest IV. és IX. kerületében, Komáromban és Szegeden.

1998. november 10. A MUKE és a négy helyi ukrán kisebbségi önkormányzat közös felhívásban kezdett adománygyűjtésbe a kárpátaljai árvízkárosultak számára.

1999. január 24. A szavazásra jogosult 21 elektor közül 19 jelent meg a budapesti gyűlésen, hogy első alkalommal hozzák létre az országos ukrán kisebbségi önkormányzatot 15 képviselővel, akik valamennyien a MUKE színeiben szereztek mandátumot. Hartyányi Jaroslava, az egyesület elnöke reményét fejezte ki, hogy az országos önkormányzat létrejötte a kulturális autonómia megteremtésének kezdetét jelentheti a hatezer főre becsült magyarországi ukrán közösség számára.

1999. február 6. Miután a Parlamentben Kukorelli Istvántól, az Országos Választási Bizottság elnökétől – Göncz Árpád köztársasági elnök jelenlétében – átvehették a megbízóleveleiket, az Országos Ukrán Önkormányzat képviselői megtartották az önkormányzat alakuló ülését, amelynek elnökévé Hartyányi Jaroszlávát választották meg.
1999. február 23. Megválasztották a 9 tagú fővárosi ukrán kisebbségi önkormányzatot, amelynek elnöke Piller Katalin lett.
1999. június 17. A Fővárosi Ukrán Önkormányzat beköltözött új székhelyére, két, V. kerületi Akadémia utcai irodába.
2000. február. A Magyar Televízió 1994 óta működő *Rondó* című, közös nemzetiségi magazinműsora a bolgár, a görög, a lengyel, az örmény és a ruszin kisebbségeken kívül az ukrán közösségnek is elkezdett televíziós jelenlétet biztosítani.
2000. április 21. A VII. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál keretében *A nemzeti kisebbségek Magyarországon* címmel nyílt kiállítás, amelynek keretében ukrán nyelvű köteteket és újságokat is bemutatnak a kiállítóhelyen.
2000. augusztus 14. Oreszt Klimpus, Ukrajna budapesti nagykövete az ungvári *Novini Zakarpattya* megyei lapnak adott interjújában történelmi jelentőségűnek nevezte a helyi és országos ukrán kisebbségi önkormányzatok létrejöttét Magyarországon.
2000. október 14. A Magyar Televízió *Aranyfűst* című, szombat reggeli magazinműsora tizenhárom részes sorozatban mutatta be a nemzeti és etnikai kisebbségek, köztük az ukrán közösség kultúráját, történelmét és mai helyzetét.
2001. február 10. A MUKE részvételével tartott rendezvényen a hazai kisebbségi ifjúsági szervezetek képviselői aláírták a Magyarországi Kisebbségek Ifjúsági Fórumának alapító okiratát Budapesten, a Németek Házában.
2001. május 30. Borisz Taraszjuk volt ukrán külügyminiszter, az Euroatlanti Együttműködési Intézet igazgatója a magyar–ukrán viszonyban kapcsolatban kijelentette, hogy továbbra is nagy tapintattal kell foglalkozni az ukrainai magyar és a magyarországi ukrán kisebbség jogainak biztosítását érintő kérdésekkel.
2001. november 16. Az Ukrán Országos Önkormányzat támogatásával Budapesten zajlott le az Európai Ukránok X. Kongresszusa abból az alkalommal, hogy a MUKE a héten ünnepelte fennállásának 10. év-

fordulóját. A 21 országból érkező mintegy 50 résztvevőt köszöntötte Oreszt Klimpus nagykövet is.

2001. november 17. A MUKE tízéves jubileuma alkalmából, a tihanyi templomdombon felavatták I. András magyar király és hitvese, Anasztázia kijevi nagyhercegnő szobrát.

2002. március 8. Nyolc országos önkormányzat, köztük az ukrán közös nyilatkozatban szögezte le, hogy törvény- és alkotmányértőnek tartják, hogy a 2002-es választások alkalmával sincs lehetőségük a kisebbségeknek arra, hogy megválasszák országgyűlési képviselőiket. Hartyányi Jaroszlava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke arra is emlékeztetett, hogy bár kormányhatározat volt róla, a testületnek továbbra sincs önálló székháza.

2002. szeptember. Megkezdte a működését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szláv és Balti Filológiai Intézetén belül az Ukrán Filológiai Tanszék.

2002. október 20. A kisebbségi önkormányzati választásokon a választók 12 helyi ukrán kisebbségi önkormányzatot választottak meg eredményesen: az előző ciklusban már működő IV. és IX. kerületi, valamint a komáromi és szegedi testületekhez csatlakozott a főváros II. és XVI. kerülete, Komló, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Vác, illetve Várpalota.

2002. november 14. Az MTI értesülése szerint több önkormányzat, köztük az ukrán jelezte azon igényét az Országos Választási Iroda illetékeiseinek, hogy az országos önkormányzat elektori gyűlését ukránul szeretnék megtartani annak érdekében, hogy ne tehessenek szert befolyásra a szerintük nem a közösséghez tartozó személyek.

2003. január 13. A Fővárosi Közgyűlés tárgyalójában megválasztották a Fővárosi Ukrán Önkormányzatot: a 24 budapesti ukrán elektorból 22 vett részt a gyűlésen, és 17-en adták le a szavazatukat. A megválasztott testületbe hét tagot a MUKE jelölt, ketten pedig függetlenül szereztek mandátumot.

2003. január 18. A megválasztott 69-ből 51 fő részvételével az elektorok a BM Duna Palotában választották meg az eddigi 15-ről 21 főre bővült Országos Ukrán Önkormányzatot.

2003. január 24. Megtartotta alakuló ülését az Ukrán Országos Önkormányzat, amely elnökké ismételten Hartyányi Jaroszlavát, alelnökeivé pedig Kravcsenko Györgyöt és Sajtos Natáliát választotta.

2003. február 20. Nyíregyházán, Anatolij Zlenko külügyminiszter megnyitotta az Ukrán Főkonzulátust.
2003. február 21. Budapesten felavatták az Ukrán Nagykövetség új épületét Anatolij Zlenko külügyminiszter jelenlétében.
2003. április 15. Az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottsága meghallgatta Hartyányi Jaroszlavát, az Ukrán Országos Önkormányzat elnökét, aki elmondta, hogy a választások eredményeként az autentikusnak elismert testületek mellett három, szerintük részben oroszok, részben kárpátjai magyarok által létrehozott önkormányzat alakult meg. Ezért támogatott minden olyan szigorítást, amely biztosítja, hogy csak az adott közösséghez tartozók választhassanak kisebbségi önkormányzatokat, kivéve a választási regisztrációt, mellyel kapcsolatban fenntartásaik vannak.
2003. október 22. Hartyányi Jaroszlava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke elmondta, hogy a testület az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságához fordult, hogy a hetvenedik évforduló kapcsán a parlament minősítse népirtásnak az 1932-1933-as ukrainai éhínséget.
2003. november 24. Az Ukrán Országos Önkormányzat kezdeményezésére az Országgyűlés 347 igen szavazattal elfogadta az ukrainai nagy éhínség (ukrán szóval: Holodomor) 70. évfordulója alkalmából a megemlékező határozatát.
2003. december 1. Mádl Ferenc köztársasági elnök az országos kisebbségi önkormányzatok vezetőivel találkozott Budapesten. A találkozót követően Hartyányi Jaroszlava, az ukrán testület elnöke elmondta, hogy míg a nagyobb létszámú kisebbségek támogatták, a kisebbek ellenezték a kisebbségi választói névjegyzékek bevezetését.
2004. január 20. A bolgár, a görög, a lengyel, az örmény, a román, a szerb és az ukrán országos önkormányzatok közös állásfoglalásban bírálták a kisebbségi joganyag módosítására vonatkozó legutolsó törvénytervezeteket, és kezdeményezték, hogy a kormány folytassa ez ügyben a tárgyalásokat a kisebbségekkel. Álláspontjuk szerint a névjegyzék bevezetése sem tudná megakadályozni a „kakukktojások” bejutását a kisebbségi önkormányzatokba.
2004. február 26. A kisebbségi joganyag módosításával kapcsolatban, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalban, az országos önkormányzatok vezetőivel tartott utolsó egyeztetésen Hartyányi Jaroszlava, az

Ukrán Országos Önkormányzat elnöke úgy fogalmazott, hogy „tudomásul vesszük, hogy ránk erőltetik a választói névjegyzéket”.

2004. március 23. Az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságának ülésén, a kisebbségi joganyag módosításáról szóló törvényjavaslat vitájában Hartyányi Jaroszlava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke kifejtette, hogy szerinte a névjegyzék sem akadályozza meg azt, hogy jól szervezett, nem az adott kisebbséghez tartozók kisebbségi önkormányzatot alakítsanak.

2004. június 4. A kisebbségi ombudsmanhoz fordult a fővárosi ukrán önkormányzat, mert a Fővárosi Önkormányzat illetékes bizottsága nem kérte ki a testület véleményét Tarasz Sevcsenko költő szobrának elkészítése és felállítása ügyében.

2004. november 19. Ünnepelesen megnyitották az Ukrán Országos Önkormányzat új, Hajós utcai székházát.

2005. június 8. Tizenkét országos önkormányzat, köztük az ukrán közös nyilatkozatban üdvözölte, hogy megszületett a megállapodás az MSZP és a Fidesz között a kisebbségi törvény módosítása ügyében. A nyilatkozathoz különvéleményt fűzött a bolgár, a lengyel, a román és az ukrán önkormányzat, amelyben azt kifogásolták, hogy a törvény „személyi hatályának szűkítése igen hátrányosan érinti a magyarországi kisebbségek jelentős részét, szerzett jogokat von el a közösségek tagjaitól”.

2005. szeptember 30. Kilenc országos önkormányzat, köztük az ukrán levélben fordult az Országgyűlés elnökéhez, mert véleményük szerint a Magyar Rádió kisebbségi adásainak sugárzása kilátástalan helyzetbe került.

2005. október 4. Az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottsága meghallgatta Hartyányi Jaroszlavát, az Ukrán Országos Önkormányzat elnökét a Magyar Televízió *A szólás szabadsága* című műsorának július 17-ei adásában elhangzottakkal kapcsolatban. Az adásban Friderikusz Sándor műsorvezető kérdésére, Lantos István, a Rendészeti Biztonsági Szolgálat Különleges Szolgálat Parancsnokságának igazgatója elmondta, hogy a rendőrség folyamatos ellenőrzés alatt tartja és elemzi az ukrán közösséget.

2005. október 18. Az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottsága elvi állásfoglalásban ítélte el a Magyar Televízió *A szólás szabadsága* című műsorának július 17-ei adásában elhangzott, az ukrán kisebbséget sértő megnyilatkozásokat. A Magyar Televízió utóbb bo-

- csánatot kért az Ukrán Országos Önkormányzattól és a hazai ukrán közösségtől az elhangzott kijelentésekért.
2006. március 24. A MUKE székházában megnyílt a Markiján Saskevics nevét viselő könyvtár.
2006. május 27. Az Ukrán Kulturális és Oktatási Központban tartotta elnökségi ülését a 29 ország ukrán szervezeteit tömörítő Európai Ukránok Kongresszusa.
2006. október 1. A kisebbségi önkormányzati választásokon, az előzetesen regisztrált mintegy 1084 ukrán választó (július 15-i állapot szerint) 19 ukrán önkormányzat jelöltjeire voksolhatott. A magyarországi kisebbségek sorában legalacsonyabb, kevesebb mint 48%-os részvétel mellett a MUKE 59 jelöltjéből mindegyik, a Kijevi Rusz Magyarországi Ukrán Hagyományörző Egyesület 42 jelöltjéből pedig 36 szerzett mandátumot. Eredményes volt a választás Budapest II., IV., VIII., IX., XI., XVI. kerületeiben, Komlón, Pécsen, Abaújkéren, Abaújszántón, Encsen, Mérán, Miskolcon, Szegeden, Székesfehérvárott, Komáromban, Vácott, Nyíregyházán és Várpalotán.
2006. október 2. Hartyányi Jaroslava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke kijelentette, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon létrejött ukrán testületek harmadának semmi köze sincs az ukrán nemzetiséghez, ezért első körben a választási szervekhez és a bírósághoz fordulnak annak kimondása érdekében, hogy jogellenesen írtak ki választásokat olyan településeken – különösen Borsodban –, ahol a népszámlálás szerint senki nem vallotta magát az adott kisebbséghez tartozónak.
2007. március 20. Szegedi székhellyel létrejött a Dél-magyarországi Ukrán Egyesület, amelynek céljai az ukrán-magyar családok, gyermekek, diákok és társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok segítése, támogatása, ukrán és magyar népcsoportok közötti kapcsolatok erősítése, valamint oktatási, nevelési, szociális és karitatív tevékenység.
2007. május 26. Székesfehérváron első alkalommal rendezték meg a Nemzetiségek Napját, amelynek keretében műsorral bemutatkozott az előző évben létrejött ukrán kisebbségi önkormányzat is.
2007. július 10-11. Sólyom László magyar és Viktor Jusczenko ukrán államfő budapesti találkozásán Jusczenko nyilatkozatban mondott köszönetet Magyarországnak az ukrán kisebbség támogatásáért. Az

államfők a budai Fő utcában közösen leplezték le Tarasz Sevcsenko szobrát.

2007. július. Az Ukrán Országos Önkormányzat intézményeként létrejött az Ukrán Kulturális és Dokumentációs Központ Budapestén.

2007. szeptember 13. Kállai Ernőnek, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának kezdeményezésére megalakult a II. Kisebbségi Kerekasztal, a magyarországi kisebbségek érdekképviselői és egyeztető fóruma. Hartyányi Jaroslava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke ezzel kapcsolatban elmondta, hogy a kulturális autonómia nem sérül sem a kerekasztal létrehozásával, sem az ombudsmeni képviselettel.

2007. október 30. Az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi, civil- és választási bizottságának ülésén, Kállai Ernő kisebbségi ombudsmannak a kisebbségi önkormányzati választásokról szóló jelentését követően az országos önkormányzatok elnökei megerősítették, hogy a megválasztott önkormányzataik mintegy 10%-a nem az adott közösséghez tartozik. Hartyányi Jaroslava úgy fogalmazott, hogy ezeknek a „deszantos képviselőknek” a megválasztását politikai erők segítették, és erre bizonyítékaik is vannak.

2008. szeptember 16. Magyarországon létrejött az Ukrán Görögkatolikus Egyház pasztorációs és migrációs osztálya. Az intézmény „tanácsadó és koordináló szervezetként működik, lelkipásztori gondoskodással övezi a híveket azokban a térségekben, ahol az egyház nem rendelkezik kiépített intézményrendszerrel, illetve közreműködik az új egyházi struktúrák kialakításában”.

2008. szeptember 21. Az Ungváron tízedik alkalommal megrendezett, *Szülföldem szép határa* című, nemzetközi kisebbségi rádió- és tévéfesztivál második helyezettje a Magyar Televízió *Ez tetszik nekem* című alkotása lett. Alkotója, Pádár Márta egy Munkácsról Magyarországra áttelepült ukrán nemzetiségű és anyanyelvű fiatalember életét, a magyar társadalomba való beilleszkedését mutatta be. A dokumentumfilm elnyerte a tévékritikusok különdíját is.

2008. november 10. Ukrán tiszteletbeli konzulátus nyílt Szegeden.

2008. december 18. A budapesti Petőfi téri parkban ünnepélyesen megszentelték azt a földdarabot, ahol az 1932–1933-as ukrainai éhínség áldozatai előtt tisztelgő emlékjel fog állni.

2009. június 23. Strasbourgban, az Európa Tanács Migrációs, Menekültügyi és Bevándorlási Bizottságának ülésén részt vett Hartyányi Jaroslava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke.
2009. április 29. Budapesten Viktor Juscenko ukrán államfő részvételével felavatták a három méter magas, gyertyát ábrázoló márvány Holodomor-emlékművet.
2010. szeptember 30. Hartyányi Jaroslava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke úgy nyilatkozott, hogy a kiírt 23 ukrán kisebbségi önkormányzati választásból 9-et nem lenne szabad megtartani, mert sem a jelöltek, sem pedig a névjegyzékbe feliratkozottak nem ukránok. Szerinte a Miskolcon bejegyzett Kijevi Rusz Egyesület foglalkozott ezekkel az álukránoknak az indításával, és sürgette, hogy az Országgyűlés törvénymódosítással vegye elejét a további hasonló eseteknek.
2010. október 3. A kisebbségi önkormányzati választásokon, az előzetesen regisztrált mintegy 1338 ukrán választó 23 ukrán önkormányzat jelöltjeire voksolhatott. A magyarországi kisebbségek sorában egyik legalacsonyabb, 45%-os részvétel mellett a MUKE 58 jelöltjéből 56, a Kijevi Rusz Magyarországi Ukrán Hagyományőrző Egyesület 43 jelöltjéből pedig 36 szerzett mandátumot. Eredményes volt a választás Budapest II., IV., VIII., IX., XV., XVI., XX. kerületeiben, Komlón, Pécsen, Abaújkéren, Abaújszántón, Forrón, Ináncson, Kázmárkon, Mérán, Miskolcon, Szegeden, Székesfehérváron, Komáromban, Vácott, Nyíregyházán, Várpalotán és Veszprémben.
2010. november 27. Holodomor-emléktáblát avattak Csömörön a Gloria Victis Emlékhelyen.
2011. január 9. A 21 fős Ukrán Országos Önkormányzat választásán a MUKE 13, míg a Kijevi Rusz Magyarországi Ukrán Hagyományőrző Egyesület 8 mandátumot kapott.
2011. január 11. Hartyányi Jaroslava, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke a Népszavának úgy nyilatkozott, hogy tarthatatlan, hogy olyan településeken, ahol ukrán még nem is járt, ismeretlen szervezetek ukrán kisebbségi önkormányzatokat alakítanak, főként Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.
2011. február 5. Hangos viták kísérték az Ukrán Országos Önkormányzat alakuló ülését a MUKE 13 és a Kijevi Rusz 8 képviselője között. Az esküt csak a nagyobbik frakció tagjai tették le ukránul, az utóbbiak

- ugyanazt magyarul tették meg. Elnökké – immár negyedik ciklusra – 13:8 arányban Hartyányi Jaroszlavát választotta a testület.
2011. március 4. Lomnici Zoltán, az Emberi Méltóság Tanácsának elnöke bejelentette, hogy a testület vezetői a következő héten Kárpát-aljára látogatnak, hogy felmérjék a vereckei honfoglalási emlékművet ért károkat. A látogatásra meghívták Hartyányi Jaroszlavát, az Ukrán Országos Önkormányzat elnökét is, aki jelezte a részvételi szándékát.
2012. május 4. Budapesten bemutatták Bendarzsevszkij Anton és Maczelka Márk *Csernobil öröksége: a zóna* című magyar dokumentumfilmjét.
2012. szeptember 19. Nyíregyházán átadták a Nemzetiségek Házát, amely a városban működő hat, köztük az ukrán nemzetiségi önkormányzat számára biztosított egységes működési feltételeket.
2012. október 4. Szabó Máté, az alapvető jogok biztosa a nemzetiségi pedagógusképzés hiányterületeire is tekintettel szorgalmazta, hogy teremtsék meg ukrán nyelvből is a hazai, államilag elismert, akkreditált nyelvvizsga lehetőségét.
2014. április 6. Az országgyűlési választásokon az Ukrán Országos Önkormányzat listája 293 érvényes szavazatot kapott, amellyel a listavezető Hartyányi Jaroszlavát ukrán nemzetiségi szószólóvá választották.
2014. július 21. Szegedi székhellyel létrejött a Csongrád Megyei Ukránok Kulturális Egyesülete a megyében élő ukránok aktivizálása, identitásuk megőrzése, valamint érdekeik védelme és képviselése céljából.
2014. október 12. A nemzetiségi önkormányzati választásokon az előzetesen regisztrált 1362 ukrán választó 16 települési ukrán önkormányzat jelöltjeire voksolhatott, akik egyedül a MUKE színeiben indultak. Eredményes volt a választás Budapest II., IV., VII., VIII., IX., X., XI., XX., XXI. kerületeiben, Miskolcon, Szegeden, Szolnokon, Vácott, Nyíregyházán, Várpalotán és Veszprémben. A 15 tagú Ukrán Országos Önkormányzat mellett Budapesten megválasztották a 7 tagú Fővárosi Ukrán Önkormányzatot is.
2014. október 29. Megtartotta alakuló ülését az Ukrán Országos Önkormányzat, amely elnökévé Kravcsenko Györgyöt választotta. A testület korábbi vezetője, Hartyányi Jaroslava nemzetiségi szószóló az összeférhetetlenség miatt lemondott önkormányzati képviselői mandátumáról. A megüresedő helyet utóbb a Nemzeti Választási Bizottság december 5-i ülése Burij Anatolijnak adta.

2015. március 4. Budapesti székhellyel létrejött a Magyarországi Ukrán Nemzeti Kisebbségért Kulturális Alapítvány, amely fő céljai között a magyarországi ukrán nemzeti kisebbség kulturális tevékenységének elősegítését, a határon átnyúló magyar–ukrán kulturális kapcsolatokat elősegítését, illetve Kárpátalja és Magyarország kulturális kapcsolatának elmélyítését jelölte meg.
2015. április 22. Az Országgyűlés nemzetiségi bizottságában, Patyi Andrásnak, a Nemzeti Választási Bizottság elnökének a nemzetiségi önkormányzati választások tapasztalatairól szóló beszámolója meghallgatását követően Hartyányi Jaroslava ukrán nemzetiségi szószóló kijelentette, hogy a választások kitűzésekor nem lehet eltekinteni a népszámlálási adatoktól, de azt „szinkronba kellene hozni” a választásokon való részvétel érdekében regisztráltak adataival.
2015. június 8. Hartyányi Jaroslava ukrán nemzetiségi szószóló a napirend előtti parlamenti felszólalásában megemlékezett az egyéves szószólói rendszerről, amellyel kapcsolatban kiemelte, hogy azzal több mint húszéves mulasztást pótoltak, és immár mérföldkövé vált a nemzetiségi politikában.
2016. január 17. Veszprémi székhellyel létrejött a Dnipro Ukrán Kulturális Egyesület, amelynek céljai között szerepel az ukrán kultúra ápolása, a népi és vallási tradíciók megőrzése.
2016. március 22. Az Országgyűlés nemzetiségi bizottsága egyebek mellett megtárgyalta a közszolgálati tisztviselőkről szóló törvény módosításáról szóló kezdeményezését, amelyet Hartyányi Jaroslava ukrán nemzetiségi szószóló nyújtott be a szerb és a bolgár szószólóval közösen. A javaslat lényege az volt, hogy az alanyi jogon járó nyelvpótlékok listáját bővítsék ki a magyarországi nemzetiségi nyelvekkel is.
2016. szeptember 26. Hartyányi Jaroslava ukrán nemzetiségi szószóló a parlamenti napirend előtti felszólalásában megemlékezett Ukrajna függetlenné válásának 25. évfordulójáról és köszönetet mondott a szolidaritásért és a támogatásért. Kiemelte, hogy Ukrajna visszatérése Európába továbbra is jelenlévő törekvése az ukrán népnek, a magyarországi ukránoknak és a kárpátaljai magyaroknak egyaránt.
2016. október 14. Az Ukrán Országos Önkormányzat és az Ukrán Nagykövetség csatlakozott ahhoz a nemzetközi akcióhoz, amely tiltakozott az Ukrajna elleni orosz agresszió ellen.

- 2016. november 24.** Orbán Viktor miniszterelnök Budapesten fogadta Volodimir Hrojszman ukrán kormányfőt. A találkozón egyetértés volt abban, hogy a magyarországi ukrán és az ukrainai magyar kisebbségek különös értéket jelentenek mindkét ország számára.
- 2017. június 19.** A magyar kormány jóvoltából, az ukrainai háborúban érintett családok gyermekeinek és kísérőiknek újabb csoportja érkezett magyarországi táboroztatásra. Hartyányi Jaroslava ukrán nemzetiségi szószóló úgy fogalmazott, hogy „Magyarország igazi szomszédként, barátként viselkedik”.
- 2017. június 29.** Az Uránia moziban bemutatták a *Holodomor – Késérű aratás* c. kanadai történelmi játékfilmet.
- 2017. szeptember.** A Nyíregyházi Egyetemen Ukrán Nyelv és Kultúra Intézeti Tanszék nyílt.
- 2017. szeptember 23.** Kravcsenko György, az Ukrán Országos Önkormányzat elnöke sajtótájékoztatón hangsúlyozta, hogy nem értenek egyet a hónapban elfogadott új ukrainai oktatási törvénnyel, és kifejezte azon reményét, hogy a döntést Kijevben visszavonják.
- 2017. szeptember 26.** Az Országgyűlés magyarországi nemzetiségek bizottsága támogatta az Országgyűlés által szeptember 19-én elfogadott „a jogtipró ukrán oktatási törvény elítéléséről és az ellene való fellépésről” szóló 14/2017. (IX. 20.) Országgyűlési határozatot. Az ülést követően Hartyányi Jaroslava ukrán nemzetiségi szószóló a tartózkodását azzal indokolta, hogy a hazai ukrán közösség már tiltakozott Petro Porosenko elnöknél az új törvény elfogadhatatlan nemzetiségi része miatt és kifejezte szolidaritását a kárpátaljai magyarokkal.
- 2018. február 9.** Az Ukrán Országos Önkormányzat közgyűlése jóváhagyta az Önkormányzat jelölő szervezetként történő nyilvántartásba vételét a 2018-as országgyűlési választásokra, illetve zárt ülésen döntött a nemzetiségi lista állításáról. A lista élére Szuperák Brigitta került. Hartyányi Jaroslava nemzetiségi szószóló csupán a lista harmadik helyét kapta meg.
- 2018. március 10.** Megalakult a Transz-Kárpátia Magyar-Ukrán Üzleti Klub. A civil szervezet célja Ukrajna és Magyarország gazdasági kapcsolatai kedvező keretfeltételeinek fejlesztése, illetve az abban való közreműködés.
- 2018. április 8.** Az országgyűlési képviselőválasztásokra összesen 556-an regisztráltak ukrán nemzetiségi szavazókként, akik közül – a 2014-es

- adatokhoz képest valamivel kevesebben – 270-en adtak le érvényes szavazatot. A ciklusra így az ukrán nemzetiséget a listavezető Szuperák Brigitta képviseli szószólóként az Országgyűlésben.
2018. május 2. Közhasznú szervezetté alakult a Budapest központú Ukrán Nemzetiségi Egyesület.
2018. május 15. A magyarországi nemzetiségek bizottságában való meghallgatása során Szuperák Brigitta ukrán nemzetiségi szószóló megköszönte a magyar állam által a háborúban álló Ukrajnának nyújtott támogatásokat.
2018. június 26. Budapesten bemutatták *A per. Az orosz állam Oleg Sentsov ellen* című ukrán dokumentumfilmét.
2018. november 7. Ukrajna tiszteletbeli konzulátust nyitott Siófokon. Kijev egy magyar üzletembernek, Horváth Zoltánnak adott tiszteletbeli konzuli címet.
2018. november 16. Az Ukrajnai Nagy Éhínség 85. évfordulóján Szegeden felavatták Bogdan Korzs szobrászművész Holodomor- emlékművét.

Ukrajna, 1991–2018

*Fedinec Csilla**

1991. április 1. Megszűnt a Varsói Szerződés, a közép-európai szocialista országok katonai szövetsége.
1991. június 28. Budapesti ülésükön a tagállamok feloszlatták a Kölcsönös Gazdasági Segítségnyújtás Tanácsát (KGST), a közép-európai szocialista országok gazdasági együttműködési szervezetét.
1991. június 30. Befejeződött a szovjet csapatok kivonulása Magyarországról.
1991. július 5. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács döntött a köztársaságban az elnöki (államfői) pozíció bevezetéséről.
1991. augusztus 10. Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter megnyitotta a Magyar Köztársaság kijevi főkonzulátusának ungvári képviselőtét.
1991. augusztus 18. A késő esti órákban Moszkvában rendkívüli bizottság vette át a hatalmat. Mihail Gorbacsov szovjet elnököt a Krímen tartották fogva. Moszkvában rendkívüli állapotot vezettek be, a hadsereget az utcára vezényelték.
1991. augusztus 19. Oroszország vezetői nyilatkozatban ítélték el a puccsot, ellenállásra szólították fel a lakosságot. Leonid Kravcsuk ukrán elnök nyíltan nem foglalt állást. Az ungvári városi tanács viszont törvénytelennek minősítette a moszkvai hatalomátvételt.
1991. augusztus 20. Az ukrán Legfelsőbb Tanács Elnöksége kinyilvánította, hogy a moszkvai rendkívüli bizottság döntései Ukrajna területén nem érvényesek.
1991. augusztus 21. Moszkvában Borisz Jelcin orosz elnök bejelentette a puccs megghiúsulását. A katonaságot visszarendelték a laktanyákba.
1991. augusztus 24. Kijevben az ukrán Legfelsőbb Tanács rendkívüli ülészakán kikiáltották Ukrajna függetlenségét. Ez a mai független ukrán állam (de facto) születésnapja.

* MTA TK Kisebbségkutató Intézet (Budapest).

1991. szeptember 4. Kijevben a Legfelsőbb Tanács épületére felhúzták a nemzeti kék-sárga zászlót.
1991. október 8. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az állampolgársági törvényt.
1991. október 22. A szovjet vezetés elítélte az 1956-os magyarországi szovjet beavatkozást.
1991. november 1. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az ukrajnai nemzetiségek jogairól szóló törvényt.
1991. december 1. Az Ukrajnában megtartott országos népszavazáson a lakosság 90%-a támogatta a köztársaság függetlenségét. A mai ukrán állam ekkor vált de jure függetlenné, ekkor vette kezdetét függetlenségének nemzetközi elismerése. Az ugyanezen a napon tartott elnökválasztáson Leonyid Kravcsuknak a választópolgárok 60%-a szavazott bizalmat.
1991. december 4. Megnyílt Magyarország kijevi nagykövetsége.
1991. december 6. Antall József magyar miniszterelnök Kijevbe látogatott. A látogatás során Leonyid Kravcsukkal aláírták a magyar–ukrán alapszerződést.
1991. december 7–8. A Breszt közeli Belovezszzkaja Puscsában Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belarusz elnök megegyeztek, hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik, s létrehozzák helyette a Független Államok Közösségét.
1991. december 10–12. Ukrajna, Belarusz és Oroszország semmisnek nyilvánította a Szovjetunió megalakulásáról szóló 1922. december 30-i szerződést.
1991. december 21. Alma-Atában (ma: Almati) a 15 volt szovjet tagköztársaságból 11 aláírta a Független Államok Közösségének megalakításáról szóló egyezményt.
1991. december 25. Lemondott Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió elnöke.
1992. január 1. Ukrajna területén bevezették a hivatalos fizetőeszközt, a (szovjet) rubelt kiegészítő kupont.
1992. január 30. Helsinkiben Ukrajna az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) tagja lett.
1992. március 24. Megnyílt Ukrajna budapesti nagykövetsége.
1992. június 25. Kijevben megalakult a kijevi patriarchátusnak alárendelt Ukrán Pravoszláv Egyház, amely 2018-ig nem nyert autokefáliát.
1992. június 16. Életbe lépett a magyar–ukrán alapszerződés.

1992. július 9. Moszkvában az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsa Szvasztopotolt orosz várossá és a Fekete-tengeri flotta központi bázisává nyilvánította.
1992. szeptember 3. Leonyid Kravcsuk és Borisz Jelcin államfők jegyzőkönyvet írtak alá a Fekete-tengeri flotta körüli helyzet rendezéséről.
1992. november 18. Az ukrán Legfelsőbb Tanács ratifikálta az atomfegyverek korlátozásáról szóló Start-1 Egyezményt és a Lisszaboni Jegyzőkönyvet.
1993. június 7. Kezdetét vette Ukrajna történetének legnagyobb bányász sztrájkja a Donyec-medencében. A kiváló ok az élelmiszerárak drasztikus emelkedése. Az év a hiperinfláció éve volt az országban.
1993. október 19. Megtörtént Ukrajna és Oroszország energetikai rendszereinek teljes szétválasztása.
1994. január 14. Moszkvában Ukrajna, Oroszország és az USA háromoldalú egyezményt írtak alá az Ukrajna területén található atomfegyverek leszereléséről.
1994. március 23. Brüsszelben Ukrajna és az Európai Unió partnerségi és együttműködési egyezményt írt alá.
1994. március 27. Parlamenti választásokat tartottak Ukrajnában. A választási törvény sajátosságaiból adódóan az újabb és újabb pótválasztások elhúzódtak a következő soros parlamenti választásokig. 30 körzetben így sem sikerült képviselőt választani. Az egyetlen magyar képviselő a független jelölt Tóth Mihály lett. A legtöbb szavazatot pártként a kommunisták kapták. Rajtuk kívül még több mint tíz politikai alakulat került be a törvényhozásba.
1994. július 10. Az ukrainai elnökválasztás második fordulójában az ország elnökévé Leonyid Kucsját választották meg.
1994. november 16. Az ukrán Legfelsőbb Tanács törvényt fogadott el arról, hogy csatlakozik az 1968-as Atomsorompó Egyezményhez.
1994. december 5. Budapesten az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet konferenciáján aláírták a Budapesti Memorandum elnevezésű nemzetközi szerződést, amely biztonsági garanciákat nyújt a területi integritást vagy politikai függetlenséget érintő erő fenyegetés eseteire az atomsorompó egyezményhez csatlakozó Ukrajnának, valamint Belarusznak és Kazahsztánnak. A memorandumot három atomnagyhatalom, Oroszország, az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült

- Királyság írták alá. Később Kína és Franciaország is támogató nyilatkozatot adott ki.
1995. április 4. Kijevben Ukrajna és Magyarország egyezményt írt alá a II. világháború során a másik ország területére került kulturális értékek visszaszolgáltatásáról és az együttműködésről.
1995. november 9. Ukrajna tagja lett az Európa Tanácsnak.
1995. június 1. Befejeződött az ukrajnai stratégiai atomfegyverek Oroszországba szállítása.
1996. június 28. Kijevben a Legfelsőbb Tanács elfogadta az ország Alkotmányát.
1996. szeptember 2. Az országban bevezették az új ukrán fizetőeszközt, a hrivnyát, amely a kuponnal legitimált szovjet rubelt váltotta fel.
1996. október 16. Kijevben a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta az Alkotmánybíróság létrehozásáról szóló törvényt.
1996. május 21. Kijevben a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta a helyi önkormányzatokról szóló törvényt.
1996. november 12. Ukrajna és Magyarország megállapodást kötött a határon átnyúló együttműködésről. A megállapodás a területi és helyi önkormányzatok közötti közvetlen kapcsolatok létesítéséhez nyújtott jogi kereteket.
1997. május 28–31. Leonyid Kucsma ukrán és Borisz Jelcin orosz elnök Kijevben aláírta a két ország közötti barátsági, együttműködési és partnerségi szerződést, amely többek között annulálja a szovjet időkből fennmaradt tartozásokat, húsz plusz öt évre bérbe adja az orosz haditengerészeti flottának a szevasztopoli kikötő nagyobb részét (kisebbik részét Ukrajna használja).
1998. március 1. Életbe lépett az Ukrajna és az Európai Unió közötti partnerségi és együttműködési megállapodás.
1998. március 29. Ukrajnában parlamenti választásokat tartottak. A legerősebb parlamenti párt ismét Ukrajna Kommunista Pártja lett. A kijevi parlament egyetlen magyar képviselője Kovács Miklós, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke.
1998. október 6. Kijevben a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta a földtörvényt.
1998. október 27. Budapesten Magyarország és Ukrajna egyezményt kötött a katasztrófák és súlyos balesetek megelőzése és azok következményeinek felszámolása érdekében történő együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról.

1999. január 19. Az ukrán elnök rendeletet írt alá a nem mezőgazdasági rendeltetésű földterületek eladásáról.
1999. március 25. Kijev közelében autóbalesetben meghalt Vjacseszlav Csomovil, a legerősebb jobboldali párt, az Ukrán Népi Mozgalom (RUH) elnöke, a közelgő elnökválasztás esélyese.
1999. április 1. Moszkvában Ukrajna és Oroszország elnökei kicserélték a ratifikált egyezményt, melyben Oroszország elismerte a független Ukrajnát és annak határait.
1999. április 23. Kijevben a Legfelsőbb Tanács törvénybe foglalta, hogy Ukrajna részt vesz a nemzetközi béketeremtésben.
1999. november 14. Az elnökválasztás második fordulójában ismételten Leonyid Kucsma-t választották Ukrajna elnökévé.
2000. január 13. A 450 tagú ukrán Legfelsőbb Tanácsban először sikerült parlamenti többséget teremteni 237 képviselővel.
2000. április 16. Leonyid Kucsma elnök vitatott körülmények között megnyerte azt a népszavazást, amely nagyobb hatáskörrel ruházta fel a parlamenti ellenzékkel szemben.
2000. február 22. A Legfelsőbb Tanács eltörölte a halálbüntetést.
2000. szeptember 16–17. Meggyilkolták Georgij Gongadze oknyomozó újságírót.
2000. december 15. Végleg bezárták a Csernobili Atomerőművet.
2001. február. Az Európai Unió felszólította az ukrán hatóságokat, hogy indítsanak vizsgálatot Georgij Gongadze meggyilkolása ügyében. Ellenzéki megmozdulásokon elhangzott, hogy az újságíró halálában Leonyid Kucsma elnök is érintett.
2001. június 27. Az Ukrajnába látogató II. János Pál pápa boldoggá avatta a kárpátaljai Romzsa Tódor mártír püspököt (1911–1947), aki 1944–1947 között állt a Munkácsi Görög Katolikus Püspökség élén.
2001. december 5. Ukrajnában megtartották az első népszámlálást, amit máig nem követett újabb.
2002. április 7. A parlamenti választásokon az Egységes Ukrajnáért Blokk szerezte a legtöbb mandátumot. Gajdos István, az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség támogatója lett az ukrán parlament magyar képviselője.
2003. szeptember 19. Oroszország, Belarusz, Kazahsztán és Ukrajna egyezményt írt alá a gazdasági szövetséget jelentő Egységes Gazdasági Térség létrehozásáról.

2003. szeptember 24. – október 23. A Kercsi-szorosban Ukrajna és Oroszország konfliktusba keveredett, amikor az ukrán fennhatóságú Tuzla-szigethez orosz oldalról töltést kezdtek el építeni. A kérdést tárgyalásokkal rendezték, de Oroszország továbbra is vitatja a határvoalat.
2003. november 1. Magyarország és Ukrajna között bevezetésre került a vízumkényszer. Alig van olyan ország, ahová az ukrán állampolgárok szabadon utazhatnának, ami alól a volt szovjet tagköztársaságokból alakult független államok egy része sem kivétel.
2004. április 20. Az ukrán parlament ratifikálta az Egységes Gazdasági Térség létrehozásáról szóló orosz–belarusz–kazah–ukrán egyezményt.
2004. május 1. Többek között Magyarország, Lengyelország és Szlovákia csatlakozásával Ukrajna közvetlen szomszédságba került az Európai Unióval.
2004. szeptember 16. Románia a Hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult a Fekete-tengerben, a Duna-deltával szemben található Kígyó-sziget hovatartozása ügyében. A kőolaj és földgáz lelőhely („sziget” vagy „szikla” része) Ukrajnához tartozik, a kontinentális talapzat egy részére azonban Románia is igényt tartott. A 2008-ban megszületett ítélet nyomán változatlanok maradtak az Ukrajna és Románia közötti határok, viszont Románia megkapta a Kígyó-sziget térségében igényelt tengeri terület nagyobb részét.
2004. október 31. Megtartották az elnökválasztás első fordulóját. Egyik jelölt sem érte el az eredményességhez szükséges 50% plusz egy szavazatot. A két legtöbb szavazatot szerzett jelölt jutott a második fordulóba.
2004. november 21. Megtartották az elnökválasztás második fordulóját Ukrajnában.
2004. november 22. Vlagyimir Putyin orosz elnök gratulált Viktor Janukovicsnak az ukrán elnökválasztáson aratott győzelméhez. Az alulmaradt Viktor Jucszenko az eredmény miatt tiltakozásra szólította fel híveit – „narancsos forradalom” (első Majdan).
2004. november 26. Javier Solana (Európai Unió), Aleksander Kwasniewski (Lengyelország), Ján Kubis (EBESZ), Valdas Adamkus (Litvánia), Borisz Grizlov (Oroszország) próbált közvetíteni Viktor Janukovics és Viktor Jucszenko között. Az utóbbi a választások megismétlését követelte.

- 2004. november 27.** Az ukrán Legfelsőbb Tanács politikai válságnak nyilvánította az országban kialakult helyzetet, nem ismerte el a választási eredményt
- 2004. december 1.** Az ukrán parlament menesztette Viktor Janukovics miniszterelnököt, aki nem értett egyet a döntéssel és bírósághoz fordult.
- 2004. december 3.** A Legfelsőbb Bíróság kimondta az elnökválasztás érvénytelenségét.
- 2004. december 8.** A parlament módosította az Alkotmányt – szűkítette az államfő jogköreit.
- 2004. december 26.** Ukrajnában megtartották a „narancsos forradalomnak” nevezett tiltakozási hullám eredményeként kiírt megismételt elnökválasztást, melyet Viktor Juscsenko nyert meg 51,99%-os szavazataránnyal.
- 2005. június 8.** Az orosz Gazprom bejelentette, hogy véget akar vetni annak a barter-megállapodásnak, amelynek értelmében Kijev mintegy 25 milliárd köbméter orosz földgázt kap évente az Ukrajna területén áthaladó gáz tranzitjáért.
- 2005. november 22.** Moszkva és Kijev nem tudott megállapodni a gázárról, ezért elmaradt Mihail Fradkov orosz miniszterelnök ukrainai látogatása.
- 2005. november 23.** Alekszandr Medvegyev, a Gazprom alelnöke „lopásnak” nevezte azt a kijevi bejelentést, miszerint Ukrajna közvetlenül kiszolgáltatná magát abból a gázvezetékéből, amelyen az európai orosz export 90 százalékát szállítják, ha leállnának az Ukrajnának szánt orosz szállítások.
- 2005. december 13.** Alekszej Miller, a Gazprom vezetője kijelentette, hogy januártól leállítják az ukrainai szállításokat, ha Ukrajna nem írja alá a tarifaemelést.
- 2005. december 29.** Vlagyimir Putyin orosz elnök hitelt ajánlott Ukrajnának, hogy piaci áron vehessék meg az orosz gázt, Viktor Juscsenko ukrán elnök azonban elutasította az ajánlatot.
- 2006. január 1.** A Gazprom leállította a gázszállítást Ukrajnának.
- 2006. január 3.** Moszkva helyreállította a nyugati importőröknek szánt gázmennyiség szállítását, és arra kérte az Európai Uniót: gyakoroljon nyomást Ukrajnára, hogy ne csapolja meg az Európának szánt gázt.
- 2006. január 4.** Az orosz Gazprom és az ukrán Naftohaz megállapodott az Ukrajna által fizetendő gázárban.

2006. március 26. Parlamenti és helyhatósági választásokat tartottak Ukrajnában. A legtöbb szavazatot az elnökválasztáson vesztes Viktor Janukovics Régiók Pártja kapta. Ezúttal nem sikerült magyar képviselőt juttatni az ukrán parlamentbe – eltérően az előző három ciklustól.
2006. június 22. A három parlamenti frakció (Julia Timosenko Blokkja, Mi Ukrajnánk Blokk, Szocialista Párt) 239 képviselőből megalakította a „narancsos koalíciót”.
2006. július 7. A Szocialista Párt tagjai hivatalosan kiléptek a „narancsos koalícióból”. A választásokon győztes Régiók Pártja, valamint a Szocialista Párt és a Kommunista Párt megalakította a „válságellenes koalíciót”, amely Viktor Janukovicsot jelölte miniszterelnöknek.
2006. augusztus 4. A parlamenti többség Julia Timosenko helyébe Viktor Janukovicsot szavazta meg miniszterelnöknek.
2007. március 22. A kormánykoalíció úgy döntött, hogy „válságellenes koalíció” helyett „nemzeti egység koalíciója” néven működik tovább.
2007. április 2. Viktor Jusczenko államfő aláírta a rendeletet a parlament feloszlatásáról. Ugyanezen a napon a kormány alkotmányellenesnek nyilvánította a rendeletet és az Alkotmánybírósághoz fordult.
2007. szeptember 30. Közös megegyezéssel megtartották az előrehozott parlamenti választásokat. A Régiók Pártja 34,37%-ot, Julia Timosenko Blokkja 30,71%-ot, az államfő Mi Ukrajnánk – Népi Önvédelem Blokkja 14,15%-ot szerzett. Ezenkívül két párt jutott még be a törvényhozáshoz, közte az államfordulat óta változatlanul parlamenti erő Ukrajna Kommunista Pártja.
2007. december 18. Ismét Julia Timosenko lett Ukrajna miniszterelnöke.
2007. december 21. Nyolc új EU-s tagállam, közte Magyarország csatlakozásával a schengeni övezet elérte Ukrajna határát.
2008. április 2–4. A bukaresti NATO-csúcs napirendjén szerepelt az ukrán és a grúz Tagsági Akcióterv (MAP) ügye. A jelen levő Vlagyimir Putyin orosz elnök Ukrajnával kapcsolatban utalást tett arra, hogy az esetleges NATO-közeledés területi követeléseket vethet fel.
2008. május 16. Ukrajna hivatalosan a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 152. tagjává vált.
2008. október 8. Viktor Jusczenko államfő feloszlatta a parlamentet.
2008. október 29. Az ukrán parlament nem szavazta meg az előrehozott választások finanszírozását rögzítő törvénytervezetet.

2008. november 11. Viktor Juscsenko államfő bejelentette, hogy elhalasztották a decemberre tervezett előrehozott választásokat.
2009. január 1. Oroszország felfüggesztette a gázszállítást Ukrajnába.
2009. január 7. A Gazprom leállította a tranzitgáz is.
2009. január 19. Oroszország és Ukrajna tíz évre szóló megállapodást írt alá az ukrajnai és az Ukrajnának szánt, illetve az Ukrajna területén át Európába irányuló gázszállításról. A két szerződést aláíró Julia Timosenkot 2011-ben a szerződések miatt a bíróság letöltendő börtönbüntetésre ítélte. A politikust 2014-ben engedték szabadon és rehabilitálták. 2017 végén, illetve 2018 elején a Stockholmi Kereskedelmi Kamarához tartozó választott döntőbíróóság mindkét szerződés ügyében Ukrajnának adott ígazat, túlzott mértűnek ítélve az orosz követeléseket.
2009. március 23. Ukrajna és az Európai Unió Brüsszelben megállapodást írt alá az ukrajnai gázszállító rendszer korszerűsítéséről.
2010. január 22. Viktor Juscsenko Ukrajna hősnéne nyilvánította Sztepan Banderát, a két világháború közötti ukrán ellenállási mozgalom vitott vezéralakját.
2010. február 7. Az elnökválasztás második fordulójában Viktor Juscsenko szerezte meg a győzelmet.
2010. október 1. Az Alkotmánybíróság megsemmisítette az államfői hatalom korlátozásáról szóló 2004-es alkotmánymódosítást.
2010. április 21. Harkivban Ukrajna és Oroszország egyezményt írt alá az orosz haditengerészeti flotta Szevasztopoli állomásozásának meghosszabbításáról 2042-ig.
2011. április 2. Elindult az első ukrajnai gyorsvasút a Harkiv–Kijev útvonalon.
2012. június 8. – július 1. Ukrajna és Lengyelország közösen adott otthont a labdarúgó Európa-bajnokságnak.
2012. június 3. A Legfelsőbb Tanács elfogadta az új nyelvtörvényt, amely regionális jogokat biztosított a kisebbségi nyelveknek.
2012. augusztus 31. Ukrajna ratifikálta a FÁK-országokon belüli szabad kereskedelmet biztosító egyezményt.
2012. október 28. A parlamenti választásokon a legtöbb mandátumot a Régiók Pártja szerezte meg. A magyar parlamenti képviselő ismét Gajdos István lett.
2013. október 1. Kézbécsítették, a tervek szerint, az utolsó katonai behívókat.

2013. november 21. Az ukrán kormány bejelentette, hogy a hónap végén, a vilniusi EU-csúcson nem fogja aláírni az Európai Unióval a társulási szerződést.
2013. november 24. Országszerte tiltakozások kezdődtek a társulási szerződés elutasítása miatt.
2013. november 30. Kijevben a rendőrség erőszakosan szétzavarta a főleg egyetemista fiatalokból álló békés tüntetőket. Ezzel kezdetét vette a „második Majdan” vagy Euromajdan (hivatalosan „Méltóság Forradalma”).
2013. december 5. Megkezdődött a „Leninhullás” – az országban az 1990-es évek eleji tisztogatás után megmaradt Lenin-szobrok ledöntése.
2014. január 16. A parlament elfogadta, másnap Janukovics államfő aláírta a gyülekezési szabadságot korlátozó törvénycsomagot.
2014. január 19. Az utcai tiltakozások erőszakos formát öltöttek. A tüntetők Molotov-koktélokot használtak, autógumikat gyújtottak fel.
2014. január 23. Számos megyeközpontban, főleg a nyugati és a középső megyékben, a tüntető tömeg megtámadta, illetve el is foglalta a középületeket, közte rendőrségi fegyverraktárakat is.
2014. január 28. A Legfelsőbb Tanács megszavazta „a január 16-i törvények” megsemmisítését.
2014. január 31. Lemondott Mikola Azarov kormánya.
2014. február 7–23. Téli olimpiai játékok az oroszországi Szocsiban (Fekete-tengeri kikötőváros).
2014. február 20. Külföldi közvetítés nyomán Janukovics elnök ígéretet tett a politikai hatalom konszolidálására.
2014. február 21. A parlament ismét megszavazza a 2004-ben elfogadott, majd 2010-ben megsemmisített alkotmánymódosítást az elnöki hatalom korlátozásáról. Janukovics elnök az esti órákban titokban elhagyta a fővárost.
2014. február 22. Mesterlövészek lőttek a tüntető kijevi tömeg közé. A halottak száma meghaladta a száz főt (a hősi halottakat az „Égi Század” néven emlegetik).
2014. február 23. Az Alkotmánynak megfelelően Olekszandr Turcsinovot, a Legfelsőbb Tanács elnökét ideiglenes államfővé választották.
2014. február 24. Viktor Janukovics Oroszországba távozott.
2014. február 27. A Legfelsőbb Tanács megszavazta az új kormányt Arszenyij Jacenyuk miniszterelnökkel az élen.

2014. március 11. A Krími Autonóm Köztársaság parlamentje és a szevasztopoli városi tanács függetlenségi nyilatkozatot fogadott el.
2014. március 16. Felségjelzés nélküli katonaság („kis zöld emberek”) ellenőrzése alatt a Krímen népszavazást tartottak a félsziget önrendelkezéséről.
2014. március 18. Az orosz Duma döntött a Krímnek Oroszországhoz csatolásáról.
2014. március 21. Ukrajna aláírta az Európai Unióval a Társulási Szerződés politikai részét. Az EBESZ pedig arról döntött, hogy megfigyelőket küld Ukrajnába.
2014. március 24. Az ENSZ közgyűlése által elfogadott *Ukrajna területi integritása* című határozat megerősítette az ENSZ kötelezettségét Ukrajna területi épségének megvédésére nemzetközileg elismert határai között, és semmisnek nyilvánította a 2014. március 16-i krími népszavazást.
2014. március 26. Kijev döntött az ukrán katonaság kivonásáról a Krím-félszigetről.
2014. március 31. Az orosz Duma semmisnek nyilvánította a haditengerészeti flotta szevasztopoli állomásoztatásáról szóló „harkivi egyezményt”.
2014. április 7. Kormányellenes tüntetők elfoglalták a donecki állami adminisztráció épületét és kikiáltották a „Donecki Népköztársaságot”. Kijevben az ideiglenes államfő válságstábot állított fel.
2014. április 9. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése elítélte a Krím Oroszország általi megszállását.
2014. április 12-től kezdődően Doneck és Luhanszk megye több települését Kijev-ellenes fegyveresek foglaltak el.
2014. április 13. Az ideiglenes államfő meghirdette a keleti megyékben a Terrorelhárító Műveletet (ATO) a hadsereg és a Nemzeti Gárda bevetésével. A harcokban Ukrajna oldalán Kijevnek nem alárendelt fegyveres egységek is részt vettek.
2014. április 27. Luhanszkban a szeparatisták kikiáltották a Luhanszki Népköztársaságot.
2014. május 1. Olekszandr Turcsinov ideiglenes államfő aláírta a sorkatonai behívások rendszerének újraindítását kimondó rendeletet.
2014. május 2. Tűz ütött ki Odeszában a szakszervezetek házában, közel ötven ellenzéki halálát okozva.

2014. május 14. Népszavazást tartottak a Donbászban a Donecki és a Luhanszki Népköztársaság függetlenségéről.
2014. május 25. Előrehozott elnökválasztást tartottak Ukrajnában. Petro Porosenko már az első fordulóban győztes lett a szavazatok 54,7%-ával.
2014. június 7. Elfoglalta hivatalát Petro Porosenko államfő, aki egyben a Fegyveres Erők főparancsnoka is.
2014. július 17. A Donbász fölött lelőtték a Maysia Airlines utasszállító repülőgépét, közel háromszáz emberrel a fedélzetén. A tragédiát senki sem élte túl.
2014. szeptember 5. Az EBESZ égisze alatt, a normandiai négyek (Németország, Franciaország, Ukrajna és Oroszország) közreműködésével, Kijev és a donbászi szakadárak képviselői aláírták az első minszki megállapodást a kelet-ukrajnai háború eszkalálódásának megakadályozására.
2014. október 26. Előrehozott parlamenti választásokat tartottak Ukrajnában. A két legerősebb parlamenti tömörülés a Népi Front és Petro Porosenko Blokkja. A magyar parlamenti képviselő a Porosenko Blokk listáján mandátumhoz jutott Brenzovics László.
2015. január 21. Kijev tényleges határőrizeti rendszert állított fel a keleti megyék háborús övezetének az ország többi részétől való elszigetelésére.
2015. február 11–12. A második minszki megállapodás óvatos javaslatokat is megfogalmazott Kijev számára a keleti megyék helyzetének rendezése érdekében.
2015. április 9. Az ukrán Legfelsőbb Tanács négy emlékezetpolitikai törvényt fogadott el, amelyek a közélet széleskörű „kommunizmustalanítását” célozták meg.
2015. szeptember 25. Kijev megtiltotta, hogy orosz személy- és teherszállító repülőgépek az ukrán légteret használják. Októbertől leáll a két ország közötti légi közlekedés is.
2015. október 25. Helyhatósági választásokat tartottak Ukrajnában. Kárpátalján az először közösen induló magyar érdekképviselői szervezetek támogatottjai példátlanul nagy számú mandátumot szereztek.
2015. november 7. Megváltozott a rendőrség hivatalos elnevezése: a „milícia” helyébe a „policia” lépett.
2016. január 1. Életbe lépett az Európai Unió és Ukrajna közötti szabadkereskedelmi egyezmény.

2016. október 1. Ukrajnában a régi, könyvformátumú személyazonosító igazolványt felváltotta a személyazonosító kártya.
2016. október 10. A Szociális Minisztérium közlése szerint a Krímről és a Donbászról menekültek hivatalos száma megközelítette az 1,7 millió főt (belső menekültek).
2017. június 11. Életbe lépett a vízummentesség az Európai Unióba utazni kívánó ukrán állampolgárok számára.
2017. szeptember 1. Életbe lépett az EU és Ukrajna közötti társulási megállapodás.
2017. szeptember 5. A parlament elfogadta az oktatási reformtörvényt, amely felmenő rendszerben megszüntetné a tisztán anyanyelven folyó oktatást a kisebbségek számára. A törvénnyel kapcsolatban a Velencei Bizottság is kritikákat fogalmazott meg. Az érintett kisebbségek anyanyelvi iskolái közül a leghevesebben Magyarország tiltakozott.
2017. október 3. A parlament 15-ről 25 évre emelte a minimális munkaviszony mértékét, amely állami nyugdíjra jogosít.
2017. október 6. Átadták a Beszkid vasúti alagutat Kárpátalja és Lengyelország határán. Az 5. páneurópai közlekedési folyosó részét képező vasútvonal Ukrajna számára stratégiai jelentőségű, a kelet-nyugati tranzitszállítások 60%-a ezen keresztül bonyolódik.
2017. november 16. A Munka Törvénykönyvének módosításával a katolikus karácsony – december 25. – is munkaszüneti nappá vált Ukrajnában.
2018. január 18. A Legfelsőbb Tanács megszavazta a Donbász reintegrációs törvényt, melyben Oroszországot agresszornak, a donecki és luhanszki szakadár területeket ideiglenes megszállt területeknek minősíti. Az új jogszabály értelmében az ukrán hadsereg a keleti megyékben nem terrorelhárítást végez, hanem nemzetbiztonsági és védelmi feladatokat lát el az orosz agresszióval szemben.
2018. január 26. A lengyel sejmik ellentörvényt fogadott el az ukrán kommunizmustalanító törvénycsomaggal szemben. Az ok, hogy Kijev többek között a nemzeti panteonba emelt a banderistákat, akiknek a szerepét a lengyel történelem ellenkezőleg ítéli meg.
2018. május 15. Vlagyimir Putyin orosz elnök személyesen avatta fel a Kercsi-szoroson átívelő Krími hidat.

2018. október 9–11. A konstantinápolyi szinódus – felülírva 1618-as döntését – kimondta, hogy az ukrán ortodox (más néven: pravoszláv) egyház autokefál (önálló), elszakad Moszkvától.
2018. november 25. A Kercsi szorosban fegyveres incidens tört ki – az orosz határőrség rálőtt az ukrán hadiflotta három hajójára, az ukrán tengerészek orosz fogságba kerültek.
2018. november 26. Harminc napra hadiállapotot vezettek be Ukrajnában.
2018. december 15. Kijevben a Szent Szófia-székesegyházban létrejött az egyesített Ukrán Ortodox Egyház.

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2019-ben.
Első kiadás. Oldalszám 296. Felelős kiadó: Mészáros Sándor.

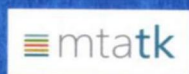
A borítót Hrapka Tibor tervezte.

Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés: Hrapka Tibor.

Nyomta a Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen.

Felelős vezető ifj. Kapusi József.

kalligram.libricsoport.hu

kalligram.libricsoport.hu

1991. augusztus 1-jén, három héttel azelőtt, hogy Ukrajna kinyilvánította függetlenségét, George H. W. Bush amerikai elnök elhíresült beszédet mondott a kijevi törvényhozásban, amit William Safire, a The New York Times publicistája „kijevi csirke” beszédnek nevezett el. A realpolitika azt diktálta, hogy Mihail Gorbacsov szovjet elnök hatalma fennmaradjon, másrészt bizonyítani kellett az elkötelezettséget a demokrácia, a szabad piacgazdaság, a parlamentarizmus, az emberi és a polgári jogok érvényesítése mellett. A kötetben helyet kapó tanulmányok azt mutatják be, hogy ebből az ellentmondásos helyzetből kiemelkedő ország milyen utat járt be politikai, gazdasági téren, milyen irányba mutatnak a demográfiai tendenciák, hová vezettek a nemzetépítési kísérletek, hogyan alakult a viszony a szomszédokkal, milyen geopolitikai tényezők befolyásolják mind a mai napig az ország Kelet- és Nyugat-Európa közötti pozicionálását.

kalligram.libricsoport.hu 3500 Ft

9 789634 681052

facebook/KalligramKiadó